

5

Shree mad Bhagvatam
Pancham Skhand^h (5)

ॐ
इति

पंचम स्कंधः

अथ
पञ्चमस्कंधः

श्री गणेशाय नमः ॥ उं नमः परमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवासाय श्री रामाय ॥
 यातः पंचमस्कंधव्याख्याने कवि रोषवान् ॥ प्रियव्रतान्वयो यत्र स प्रपंच प्रपंच्यते ॥ १ ॥ षड्विंशत्यधुना ध्यायेः पंचमेस्या
 नमसीर्यते ॥ लोकदीपादिमर्यादापालनारख्यमनेकधा ॥ २ ॥ पृथियुपर्यधो लोकैर्मर्यादात्रिविधामता ॥ पुनश्चैकैक
 शस्तेषु मर्यादावहुधा मता ॥ ३ ॥ भुवि द्वीपादिमर्यादापाल्यते राजभिः पृथक् ॥ भूमेरुपरि देवाद्यैस्ततश्चाधोऽसु
 रादिभिः ॥ ४ ॥ तत्राध्यायेस्तु विशंत्या प्रियव्रतपुरःसरैः ॥ भुवो द्वीपादिमर्यादापालिता इति वर्यते ॥ ५ ॥ त्रिभिः स

राजोवाच ॥ प्रियव्रतो भागवत आत्मारामः कथं मुने गृहे रमत यन्मूलः कर्मबंधः पराभवः ॥ १ ॥ न
 नूनं मुक्तसंगानां तादृशानां द्विजर्षभ ॥ गृहेषु भिनिवेशो यं पुंसां भवितुमर्हति ॥ २ ॥ ॥ ५५

र्यादिभिर्ज्योतिश्चक्रादिष्विति कीर्त्यते ॥ अतलादिषु दैत्याद्यैः पालनं च ततस्त्रिभिः ॥ ६ ॥ तत्र तु प्रथमाध्याये ज्ञा
 नितो राजानि वृत्तिः ॥ पुनश्च ज्ञाननिष्ठेति प्रियव्रतकथा इता ॥ ७ ॥ वंशं प्रियव्रतस्यापि निबोध नृप स तमेति पूर्वाध्या
 यांते उक्तं ॥ प्रियव्रतस्य प्रथमं आत्मविद्याततो गृहं श्रमः ततः सर्वसंगत्या गेन मोक्ष इत्युक्तं ॥ तत्र विस्मिन्तः पृच्छन्ति ॥ प्रियव्रतो भा
 गवत एव आत्माराम गृहे कथं रमत ॥ न नुरमतां को दोष इति चेदत आह कर्मणा बंधः पराभवश्च स्वस्वरूपतिरस्कारेण नू
 लो भवति तद्गृहं मूलकारणं यस्य ॥ १ ॥ गृहेषु रतिश्च तत्राभिनिवेशात्स्यात् ॥ स च भगवता नां आत्मारामाणां न संभवतीत्या

॥ न नृपसिनि ॥ २ ॥

भा० पुं०

२

प्रियव्रतस्य ब्रह्माज्ञा एव अंशरायरूपावभूवेति सप्रसंगमाह ॥ यहीत्यादिना विमुक्तसंगं प्रकृतिं भज
स्वतंत्रेण यहीवावयदादि वावेति प्रसिद्धादौ ॥ इति च सः स्वपित्रा मनुनाश्रुव नित्तलपरिपालनायोपा
मंत्रितो नियुक्तो नैवाभ्यनंदत् नैच्छत् ॥ अथाह तदेव भगवानादिदेवो ब्रह्मा स्वभवनादवततारे इत्यन्वयः
उपासत्रणे हेतुः ॥ आत्मा ताराज्ञां शास्त्रेण क्ताः ये प्रवराः श्रेष्ठाः गुणास्तिष्ठांगरा स्यैकांतमाजनतयानिय
यहीवावहराजसराजपुत्रः प्रियव्रतः परमभागवतो नारदस्य चरणेषु सेवयां जसाऽवगतप
रमार्थसतत्त्वावसरेण दीक्षिष्यमाणः ॥ वनित्तलपरिपालनाया आत्मा तप्रवरगुणांग स्यैकांतमाज
नतया स्वपित्रोपासमंत्रितो भगवति वासुदेवे वाऽव्यवधानसमाधियोगेन समावेशितः सकलका
रकक्रियाकलापो नैवाभ्यनंदद्यद्यपि तदप्रत्यात्मा तव्यंतदधिकरण आत्मनोऽन्यस्मादसतोऽपि परा
त्मा प्रयत्नेन अतिच्छायां हेतुः ॥ परमार्थसतत्त्वं आत्मयाथाार्थं ॥ अव
गतं तत्त्वेन सतथा ॥ अतः ब्रह्मसत्रेणात्मध्यानेन कार्येण दीक्षिष्यमाणः नियमंग्रहीष्यन् प्रागपि वा
सुदेव एव निरंतरसमाधियोगेन चित्तैकाग्र्येण समावेशितः समर्पितः ॥ सकलकारकाणां इंद्रियाणां याः क्रि
यास्तासां कलापो येन सः यद्यपि तत्पुत्राक्तनप्रत्याख्येयं तथापि तदधिकरणे राज्याधिकारे असतोपि मिथ्याभू

नादपिराज्यप्रपंचादात्मनः परमवमालीचयनाभ्य
नंदत् ॥ त२

२

गृहाशक्तिर्हि कुटुंबादिस्पृहया भवति ॥ सा च तेषां नास्तीत्याह उत्र मश्लोकपादयोः ॥ छाया कामादितापहरिणी तथा
निर्वृत्तचित्तं येषां तेषां स्पृहा युक्ता मिति नास्ति ॥ ३ ॥ दाराद्या सक्तस्य तु मोक्षः श्रीकृष्णस्वलिता मतिश्चाभूदिति यत्
अयंच महान् संशय इति ॥ ४ ॥ श्रीकृत्य परिहरति ॥ वाटं ॥ अभिनिवेशादिकं नास्तीति सत्यमेव ॥ तथापि ।

महतां खलु विप्रर्षे उत्र मश्लोकपादयोः ॥ छाया निवृत्तचित्तानां न कुटुंबे स्पृहा मतिः ॥ ३ ॥
संशयो मे महान् ब्रह्मन् दारागारसतादिषु ॥ सक्तस्य यत् सिद्धिर भूत्कृष्णे च मतिरच्युता
॥ श्रीशुक उवाच ॥ वाटमुक्तं भगवत् उत्र मश्लोकस्य श्रीमच्चरणारविंदमकरंदरसत्रा
वेशितचेतसो भागवतपरमहंसदयितकथां किंचिदंतरायविहितां सांशिवतमां पदवीं न
येन हि चिंतयति ॥ ५ ॥

विघ्नवशेन तेषां प्रवृत्तिः ॥ पूर्वाभ्यासवत्तेन पुनर्निवृत्तिश्च संगच्छत इत्याह ॥ भगवतेः श्रीमच्चरणारवि
ंदमकरंदरूपो यो रसस्तस्मिन्नावेशितः ॥ चेतो ये स्तेपिकेनाचिदंतरायेण विघ्नेन विहिता मपि सांशिवत
मां पदवीं मार्गेन हि चिंतयति न त्यजति ॥ कांतां ॥ भागवता एव परमहंसास्तेषां दयितस्य प्रियस्य कथाः ॥ ५ ॥

भा० पं०
३

हेभारतभगवानादिपुरुषोव्रह्मापितंप्रियव्रतमितिहोवाचेत्यन्वयः॥तेननारदेनोपनीतमहं गंगयस्यसः॥सूक्त
वाक्येनयथोचितवाक्येन॥प्रतिशयेउदितवारिणाःगुणावताराःसुजयाःसर्वोत्कर्षाश्चयस्यसः॥१०॥प्रवृ
त्तिनिष्ठमद्राक्यप्रतिकूलमत्वामय्यस्यंकरिष्यतीतिशंकमानोनाहमेववदामिकिंतुमन्मुखेनहरिरे

भगवानपिभारततदुपनीतार्हणःसूक्तवाक्येनातितरमुदितगुणगणावतारसुजयःप्रियव्र
तमादिपुरुषस्तसदयहासावेलोकरुतिहोवाच॥१०॥श्रीभगवानुवाच॥निबोधातातेदमृतं
ववीमिमासूयितुंदेवमहंस्यप्रमेयं॥वयंभवसेततएषमहर्षिर्वहामःसर्वेविवशायस्यदि
ष्टं॥११॥नतस्यकश्चित्तपसाविद्ययांनयोगवीर्येणमनीषयावा॥नैवार्थधर्मेःपरतःस्वतोवा

वत्वामाज्ञापयतीतिवदन्प्रवृत्तिनिवृत्तिरहस्यमाह॥निबो
धेतिनवभिः॥सूक्तसत्यंअप्रमेयंदेवंअसूयितुंदोषासोपेणद्रष्टुंनार्हसि॥तेतव॥ततःतातःभवःएषःत्वद्
रुश्चमहर्षिःदिष्टंआदिष्टंआज्ञाविवशाःअमृतंवाःसतोवहामः॥११॥विवशमेवाहचतुर्भिः॥नेति
तस्यकृतंतेननिर्मितंतनुभृज्जीवतपश्चादिभिःविहंतुंअन्यथोक्तंनिविभूयात्प्रभुर्नभवेत्॥मनीष
यासामादिवुद्धिवलेनपरतःवत्तवदाश्रयात्॥१२॥

गुणविसर्गस्य गुणसष्टेः परिवृंहणं समुद्दिस्तदनुचिंतया व्यवसितः सकलजगतामभिप्रायो येन सः यथा राज्ञा
चारैर्मंडलेष्वराणामभिप्राये निश्चीयते तद्वत् ॥ श्रिविलेनिगमैर्मूर्तिमद्भिः वेदैः निजगणैश्च मरीच्यादिभिः परि
वृतः सत्यलोकादवतीर्णः ॥ ७ ॥ सच ब्रह्मा तत्र तत्र उडुपतिश्चंद्रवगगनतलंगंधमादनस्य द्रोणीं दरीं श्रवभा

अथाह भगवानादिदेव एतस्य गुणविसर्गस्य परिवृंहणनुध्यानव्यवसितसकलजगदभिप्रायश्चा
त्मयोनिरखिलनिगमनिजगणपरिवेष्टितः स्वभवनादवततार ॥ ७ ॥ स तत्र तत्र प्रकाशमान उडुपति
रिव विमानावलिभिरनुपयममरपरिवृहैरभिपूज्यमानः पथि पथि च वरूच्य शः सिद्धगंधर्वैः साध्य
चारणमुनिगणैरुपगीयमानो गंधमादन द्रोणीं भवभासयन् उपससर्प ॥ ८ ॥ तत्र हवा एनं देवविहंस
यानेन पितरं भगवंतं हिरण्यगर्भमुपलभमानः सहसैवोत्थायाहं लोकेन सह पिता पुत्राभ्यामबुहितो जलिरु
पतस्य ॥ ९ ॥

स यन् उपससर्प इत्यन्वयः ॥ अमरपरिवृहैर्देवैर्द्रादिभिः ॥ ८ ॥ हंसयानेनोपलक्षणेन एनं पितरमुपलभ
मानः सत्पितायमितिलक्षयन् पिता पुत्राभ्यामनुप्रियव्रताभ्यां सह नारदः कृतोजलिः सन् सहसैवाभ्युत्था
याहं लोकेन पूजया सहोपतस्य तुष्टावप्रियव्रतं तदामंदरद्रोण्यां नारद उपदिशति ॥ मनुश्च तं नेतुं मागतो स्त्री
तिज्ञातव्यम् ॥ ९ ॥

भा० पं०
४

नन्वेतत्सर्वमविदुष्येवनत्वात् विदुष्याह॥ मुक्तोपीति यावत्प्राख्यं कर्मतावत्प्रयथास्वप्नेऽनुभूतं प्रतियाति॥ निद्रः
अभिमानश्च न्ये एवानुस्मरति॥ अहिभोगवासनयापुनर्जितं भवेत्तत्राह॥ किंतु देहात्तदभिकानुगुणात् कर्मा
णिवासनाश्च न वृत्ते न भजते॥ १६॥ ननु गृहेव ते मानस्य भोगान् भुञ्जानस्य कुतोऽभिमानो भावो मोक्षो वा॥ अत
स्त्यागेन वनवास एव युक्तस्तत्राह॥ भयंसारः स्यादेव प्रमत्तस्याजितेन्द्रियस्य वनेष्विति संगमियावनादनांत

मान १

मुक्तोपितावद्विभ्रयात्स्वदेहमारब्धमश्रुमिश्रं न्यः॥ यथानुभूतं प्रतियात निद्रः किंच न्यदेहा
यगुणान्न वृत्ते॥ १६॥ भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्याद्यतः सप्राप्ते सहषट्सपत्नाः॥ जितेन्द्रियस्या
त्सरतेर्वधस्य गृहाश्रमः किंतु करोत्यवद्यं॥ १७॥ यः षट्सपत्नान् विजिगीषमाणो गृहेषु निर्वि
श्यते तत्पूर्वम्॥ अत्येति दुर्गाश्रित ऊर्जितारीन् दीर्घेषु कामं विचरेद्विपश्चित्॥ १८॥

रंगच्छतोऽपीत्यर्थः॥ सहैव षट्सपत्नाः मनोबुद्धीन्द्रियाणि च यस्य सनयाभूत एव वनेष्वपि यतः प्राप्ते बुध
त्वेन जितेन्द्रियत्वादात्सरते॥ आत्मारमस्य अवेद्यं रागादिदोषं रागादिदोषं किं करोत्येव॥ १७॥ ननु गृहेव
सनः पुरुषस्य रागादयः संभवति न तु वने इत्याशं क्वाह॥ यदिति॥ यः षड्विराः षडिन्द्रियाणि विजिगीषमा
णः सः पूर्वगृहेषु स्थित्वा तेषामत्यंतविरोधं मकुर्वन् जेतुं यत्नेन दीर्घेषु कालेषु कामं गृहेऽन्यत्र वा विचरेत्॥ यतो
लोके ऊर्जितारीन् दुर्गाश्रित एवात्येति जयति॥ पश्चाद्दुर्गे वा न्यत्र वर्तते॥ युद्धेति पाठे प्रहरेदित्यर्थः॥ १८॥

तत्र देहयोगो तावत्पारतंत्र्यं प्रसिद्धमित्याह भावयेति भावो जननमवाद्यर्थः ॥ अव्यक्तेनेश्वरेण दिष्टं तदेहयोगं
जननतां जीवसमूहः सदा धत्ते न त्वन्यथा कर्तुं शक्नोति ॥ अंगहृदप्रियव्रत ॥ १३ ॥ कर्मकरेण विपारतंत्र्यमाह यदाचीति
यस्य वाचिवेदलक्षणं तं त्यागमन्यां गुणसत्त्वादयः ॥ तत्पूर्वार्थिचयानिकमारिजनिवंधनैर्दीप्तैर्मभिः ब्राह्म
णादिशब्दैः सुदुस्तैः सुदृढैः हेतुसर्वयं सर्वं सुयोजिताः नियुक्ताः संतस्तस्मै ईश्वराय वलिवहामः तदिष्टाक

मवायनाशयचकर्मकर्तुं शोकाय मोहाय सदा भयाय ॥ सुखाय दुःखाय तु देहयोगमव्यक्तदिष्टं
जनतां गधत्ते ॥ १३ ॥ यदाचित्तं त्यागुणकर्मदामभिः सुदुस्तैरेव सर्वं सुयोजिताः ॥ सर्ववहामो वलि
मीश्वराय प्रीता नमसी बहिपदे चतुष्पदः ॥ १४ ॥ ईशमिष्टं ह्यवरुंधमहे गदुःखं सखं वा गुणकर्मसंगा
त् ॥ आस्था यततश्च दयुक्तेनाथश्चक्षुषतां धाद्वनीयमानाः ॥ १५ ॥

चतुष्पदः वलिवर्हाः यथा द्विपदे पुरुषाय ॥ १४ ॥ भोगेषु पारतंत्र्यमाह ॥ ईशा ईश्वरेण अभिष्टं दत्तमेव ॥ अंगप्रिय
व्रतमवरुंधमहे स्वीकुर्ते ॥ यथा स्वामिना दत्तमेव कलिकादिवालीवर्द्धभक्तयतिनस्वेष्ट्या तद्वत् ॥ न चैवं वैषम्यमी
श्वरस्य यतो गुणकर्मसंगात् ॥ नाथो यद्यदेवतिर्यगादिलक्षणदेहं त्रयं युक्तं योजितवान् ॥ तत्रेदास्थाय स्वीकृत्य
यथांथाः ॥ चक्षुषतां धाद्वनीयमानाः संतः ॥ तत्रैव गच्छति तद्वत् ॥ १५ ॥ ॥

भा० पं०
५

पुत्रं राज्ञेभिषिच्य न तं यास्यामि इत्येवं यो मनोरथः स परेणैव ब्रह्मणैव प्रति संधितः संपादितो यस्य सः
नारदस्यानुमतेन राज्ञे स्यात्पुत्रित्वा प्रतिविषमो दुस्तरो यो विषयविषजलाशयो गृहं तस्य आशादिक्
प्रवृत्तिवासनाभोगेच्छावातस्या उपरतो भूत् ॥ २२ ॥ यत्पृष्ठगृहे कथं रमरमततत्रोक्तमुपसंहरति इ

मनुरपि परेणैवं प्रति संधित मनोरथः सुरर्षिवरानुमतेनात्मजमखिलधरामंडलस्थितिगुप्त
यत्रास्थाप्य स्वयमतिविषमविषयविषजलाशयाया उपराम ॥ २३ ॥ इति ह वाव स जगती पतिरी
श्वरेष्टयाऽधिनिवेशितकर्माधिकारोऽखिलजगद्वधध्वंसनपरानुभावस्य भगवत आदिपुरुष
स्यां द्विपुगलानवरतध्यानानुभावेन परिरंधित कषायाशयो वदातोऽपि मानवर्द्धनो महतां मही
तलमनुशसास ॥ २४ ॥ अथ च दुहितरं प्रजापतेर्विश्वकर्मेण उपयेमेव हिष्मतीनामतस्यामुहवा
व आत्मजानात्मसमानशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान् दशभावयावभूवकन्याचयवीर्यसीमं जैस्व
तिस्वावदस्य मेव हि अधिनिवेशितकर्माधिकारो यस्य अखिलस्य जगते बंधध्वंसनः परा तीनाम ॥ २५ ॥
नुभावो यस्य तस्य थदं द्विपुगलतस्यानवरतध्यानंतदनुभावेन परिरंधित कषायो दुग्धरागादिमूल आस
थायस्य अतः अवदातः सुखो विमहतां वसादीनां आजापालनेन मानवर्द्धनः ॥ २६ ॥ उ इति विस्मये ह इति प्रसिद्धौ वावेति
निश्चये आत्मनः समानैः शीलादिभिरुदारान् महतो दशपुत्रान् जनयामास ॥ २७ ॥

इदं च गृहदुर्गप्रयणं प्राकृतानां त्वं त्वनाभस्यं चंद्रि सरोजकोश एव दुर्गं तदा प्रितः ॥ अत एव निज्जितषट्सप
त्तश्च तथापि पुरुषेण ईश्वरेणातिदिष्टान् भोगांस्तान् द्रष्टुं पश्चाद्विमुक्तसंगः सन् प्रकृतिं स्वरूपं भजस्व आत्मनि
हो भवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ आत्मनस्ततो लघुतया च लघुतया यद्वा आत्मनो यदनुप्रासं तत्तत्र लघुतया गौरवेण वाहंत
या करिष्यामीति अवन्त कंधरः सन् जग्राह ॥ २० ॥ मनुना संतुष्टो यः कल्पिता पूजा यस्य ॥ प्रियव्रतस्य योगभ्रंशात्

त्वं त्वनाभं चंद्रि सरोजकोशदुर्गप्रितो निज्जितषट्सपत्नः ॥ भुंक्ष्वेह भोगान् पुरुषातिदिष्टान् विमुक्तसंगः
प्रकृतिं भजस्व ॥ १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति समभिहितो महाभाग वतो भगवत्स्त्रिभुवनगुरो रनुशासन
मात्मनो लघुतयाऽवनतशिरो धरो वाटमिति स वदुमानमुवाह ॥ २० ॥ भगवानपि मनुना यथा वदुपक
ल्पिता पचितिः प्रियव्रत नारदयो रविषममभिसमीक्षमाण्यो रत्नसमवस्थानमवाङ्मनसं क्षयमव्य

वहेत्तं प्रवर्तयन्न गमत् ॥ २१ ॥

नारदस्य च शिष्यनाशात् कुतिलं ईदृशं संभवति तदुना स्तीत्याह ॥ अविषमं यथा तथा तयो रभिसमीक्षमाण्यो
योः आत्मनः सम्यगवस्थानं अवाङ्मनसं वाङ्मनस्यो रविषयं क्षयं निवासं पाठांतरे ॥ अवाक ॥ वाचा मगोच
रं कथं चिन्मनसः क्षयं विषयं अतः ॥ अथ वहेत्तं व्यवहारः शून्यः ॥ ब्रह्म निवृत्तं प्रवर्तयन् ॥ व्यवहारो द्विषणः
सन् व्यवहारातीतं स्वरूपं चिंतयन्न तर्हित इत्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥ १५

भा० पं०
६

उपसमाश्रयेषु सत्सु दशकोटिरेकमर्बुदं॥ एतादृशानिवर्षाणामेकादशार्बुदानि जगतीव भुजे इत्यन्वयः॥ राज्ञो धर्मपा
लनविषयभोगप्रभावेर्भावं तत्रानायासेनैव धर्मपालनमाह॥ अव्याहताखिलाः पुरुषकाराः पौरुषाण्यस्मान्ने
नसारेणवलेनसंभृतौ पूर्योर्दोर्दुतयो युगलं तेनापीडितः॥ आकृष्टो मौर्वीगुणस्तस्य स्वनितं टंकारस्तेनैव युष्मद्वि
नाविरमिताः निरस्ता धर्मप्रतिपक्षिणो येन॥ भोगतिशयमाह॥ वहिष्मत्याः स्वभाष्यायाः अनुदिनमेधमानैः

अन्यस्यामपि जायायां त्रयः पुत्रा आसन् उत मस्ताम सोरैव तदुत्तिमन्वतराधिपतयः॥ एवमुपशमायने
षु स्वतनयेषु अथ जगतीयतिर्जगतीमर्बुदान्येकादशपरिवत्सराणामव्याहताखिलपुरुषकारसारसं
भृतदोर्दुतयुगलापीडितमौर्वीगुणस्तनितविरमितधर्मप्रतिपक्षो वहिष्मत्याश्चानुदिनमेधमान
प्रमोदप्रसरणयोषिण्यव्रीडाप्रमुषितहासावलोकुरुचिरह्वेल्यादिभिः पराभूयमानविवेकश्चान
वेवुध्यमान इव महामनावुभुजे॥ २८॥

प्रमदादिभिः पराभूयमानविवेकश्च॥ अतएव विषयाशक्त्या आत्मानमनवुध्यमान इव उभुजे॥ तत्र प्रमोदः
यातं पतिदृष्ट्वा हर्षः॥ ततः प्रसरणमभ्युत्थानादिलीलातनौ योषिण्योषित्वभावकृतमृगारभावप्रकाशनं॥ ततो
व्रीडया प्रमुषिताः संकोचिताः हासावलोकः॥ ततो रुचिरह्वेल्यादयः परिहासावाक्यादीनि ते॥ २८॥ ॥ ५५ ॥

तानाह॥ आग्नीध्रः॥ इध्मजिह्वः॥ यज्ञवाक्कुः॥ महावीरः॥ हिरण्यरेताः॥ घृतपृष्ठः॥ सवनः॥ मेधातिथिः॥ वितिहोत्रः॥ क
विश्वेति॥ अग्नीनां नामानि येषां ते॥ २५॥ अर्भभावाद्वाल्यादारभ्य॥ २६॥ तस्मिन् पारमहंसस्य अने॥ श्रीमच्चरणारवि

आग्नीध्रे ध्मजिह्वयज्ञवाक्कुमहावीरहिरण्यरेतो घृतपृष्ठसवनमेधातिथिवितिहोत्रकवय
इति सर्वे एवाग्निना मानः॥ २५॥ एतेषां कविर्महावीरः सवन इति त्रय आसन् रुद्धरेतसः॥ त आत्मवि
द्यायामर्भभावाद्वाल्यादारभ्य कृतपरिचयाः पारमहंस्यमेवाश्रममभजन्॥ २६॥ तस्मिन्नुहवा उप
शमशीलाः परमर्षयः सकलजीवनिकायावासस्य भगवतो वासुदेवस्य भीतानां शरणभूत
स्य श्रीमच्चरणारविंदाविरतस्मरणविगलितपरमभक्तियोगानुभावेन परिभाषितां तद्वद
याधिगते भगवति सर्वेषां भूतानां मात्मभूते प्रत्यगात्मन्येवात्मनस्तदात्म्यविशेषेण समीयुः॥ २७॥

दयोरविरतस्मरणेनाविगलितः॥ अखंडितो यः परमो भक्तियोगस्तस्यानुभावेन विशेषितः॥ करणे प्रतीतो
यो भगवान्॥ तस्मिन्नात्मनस्तदार्थस्य तादात्म्यं विशेषेण विशेषो देहाद्युपाधिः तदयो हेन प्रापुः॥ २८॥

भा० पं० यथासिंधुभ्यो वहिरेकेव शो द्वीपास्तथा द्वीपानामपि वहिः सिंधव इत्याह चारो देति दधि मंडो मयितं दधि
७ एते सप्त जल धयः सप्त द्वीपानां परिखा इवाभ्यंतरे तैः संवेष्टिता ये द्वीपास्तेः समाना विस्तारतः वहिर्वहिर्ना
तः पृथक् असंकीर्णतया ॥ ३२ ॥ अहो आश्चर्यं सः सामर्थ्यमिति परीक्षितमि प्रायज्ञो भगवान्वा दराय

दारो देक्षुरसो दसुरो दधतो दक्षीरो दधिमंडो दधुदो दांसप्त जल धयः सप्त द्वीप परिखा इवाभ्यंतर
४ दीपसमाना एकेकशे यथानुपूर्वसप्त स्वपि द्वीपेषु पृथक् परीत उपकल्पितास्तेषु जंबादिषु वहिष्म
तीपतिरनुव्रता मज्जाना गीधेधमजिह्वयश्वाकुहिरण्यरेतो एत एष्ट मेधातिथि वीति होत्र संज्ञान्
यथा संख्येनैकैकैकैकमेकमेवाधिपतिं विदधे ॥ ३३ ॥ दुहितरं चोर्जस्वती नाम उशनसे प्रायेष्ट त्रयस्या
मासी देवयानी नाम काव्यसुता ॥ ३४ ॥ नेतं विधः पुरुषकार उरुक्रमस्य पुंसां तदंघ्रिरजसा जित षड्गुण
नां चित्रं विदूरविगतः सकृदददीत यन्नाम धेय मधुना सजहाति वंधम् ॥ ३५ ॥

एषाह मैवमिति जिताः षड्गुणाः इंद्रियाणि षड्मयो वायैः तेषामेवं विधः पुरुषकार इति न चित्रं ना संभा
वितं येन विदूरविगतः चांडालोपियस्य उरुक्रमस्य नाम सकृदुच्चारयेद्यः स अधुना तत्क्षणमेव अ
स्मिन् जन्मांतरे वंधं संसारं तन्वमिति पाठः यमेवार्थः पाठांतरे तत्त्वं चांडालत्वं जहाति शुद्धो भवतीत्यर्थः

॥ ३५ ॥

प्रभावातिशयमाह यावद्वसुधातलं लोकालोकपर्यंतं अवभासयति मेरुं प्रदक्षिणी कुर्वन्नादित्यः तस्मिन् नर्धने नैवोप
पलक्षितं प्रतपति प्रकाशयति अर्धेनावच्छादयति तमसा आवृणोति तदा द्वितीयपतंगैरेव पर्याक्रमन् महेद
मसंभावितं यतो भगवदुपासने नोपचितः अतिपुरुषः पुरुषानतिक्रान्तः प्रभावो यस्य ॥ २४ ॥ ये वै उहरेति प्रसि

यावदवभासयति सुरगिरि मनुपरिक्रमन् भगवानादित्यो वसुधातलमर्धेनैव प्रतपत्य अर्धेना
वच्छादयति तदा हि भगवदुपासने नोपचिताति पुरुषप्रभावस्तदनभिन्दन् समजवेन रथेन ज्यो
तिर्मयेन रजनीमपि दिनं करिष्यामीति सकृत् स्तरणिमत्पर्यं क्रामन् द्वितीये इव पतंगः ॥ २५ ॥ ये वा
उहन्त द्रव्येण नेमिकृतपरिखातास्ते सप्रसिंधवश्चासन् यत एकताः सप्तभुवो द्वीपाः ॥ ३० ॥ जंबूज
क्षशात्मलिकुशक्रौंचशकपुष्करसंज्ञास्तेषां परिमारां पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो यथासं
ख्यं द्विगुणमानेन वहिः समन्तत उपलुक्ताः ॥ ३१ ॥

वास्तस्य रथचक्राग्रकृताः परिखाताः वार्तीयतः ये रेवकृतास्ते ॥ ३० ॥ तानाह तेषां परिमारां मृद्विति शेषः
पूर्वस्य यत्विस्तारमानं उत्तरे स्तो द्विगुणेन विस्तारमानेन एवं सिंधुभ्यो वहिः समन्ततः उपलुक्ताः रचितः

भा० पं.
८

तस्य मदिमोपनिबन्धनश्लोकाः पूर्वसिद्धाः कथ्यन्ते ॥ यथा वेदेन दृष्टो षष्ठो को भवतीति को नु को नाम कुर्यात् ॥ अथा
घ्नन्तमोनिरस्य ॥ ३४ ॥ भू संस्थानं द्वीपैः कृतां सरिद्वन्नादिभिः ॥ सीमा च येन कृता भूतानां निर्वृत्तौ सुखाय ॥ ३५ ॥ भौ
मं पातालजं दिवं स्वर्गजं मानुषं मर्त्यं लोकजं महित्वं वै भवं यः निरयतुल्यं मेने ॥ पुरुषानुजनां विलुभक्ताः
तस्य ह वा एते श्लोकाः ॥ प्रियव्रतकृतं कर्म को नु कुर्याद्विनेश्वरं ॥ यो नेमिनिम्नैरकरोच्छाया घ्नन् स
प्रवारिधीन् ॥ ३६ ॥ भू संस्थानं कृतं येन शरिद्वि रिव नादिभिः ॥ सीमा च भूतानि र्वृत्तौ द्वीपे द्वीपे
विभागशः ॥ ३७ ॥ भौमं दिवं मानुषं च महित्वं कर्मयोगजं ॥ यश्चक्रे निरयोपमं पुरुषानुजनप्रि
यः ॥ ३८ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पंचम स्कंधे प्रियव्रतविजये भुवनकोशवर्णने प्रथमोऽध्यायः
॥ १ ॥ श्रीकृष्णवाच ॥ एवं पितरि संवृते तदनुशासने वर्तमानाग्नीध्रोजं बृहदीपौ कसः प्रजाश्री
रसकर्मवेत्तमाणाः पर्यगोपायतु ॥ १ ॥
त एव प्रियाः यस्य ॥ ३८ ॥ इति पंचमोऽध्यायः ॥ १ ॥ द्वितीये प्रोक्तमाग्नीध्रचरित्रं स्वर्णसंभवं ॥ पत्न्या हि पूर्ववि
त्ता यो नाभिमुख्या न जी जनतः ॥ अस्मिन् वंशे प्रसिद्धो यमाग्नीध्रस्त्वेण पुंगवः ॥ विहसन्निवतस्येदं चरितं
मुनिव्रवीत् ॥ जं बृहदीपमोकोयोसाताः प्रजाः पुत्रवत्या लया माससंधौ मे मवेदयमा ए ॥ धर्ममवेदयमा ए

॥ १ ॥
८

तस्य पराक्रममुपसंहरन्निवृत्तिक्रमसादस एवमिति देवर्षिचरणयोरनुशयनमुपसन्निः। नदनुपतिनोयोगुयादि
सर्गोराज्यादिप्रपंचः। तत्संसर्गेण आत्मनिमनसिनिर्वेदो यस्य॥३५॥ यद्यतोभिनिवेशितः अलमलं विषयेः विनो
दमृगं मर्कटं॥३६॥ परदेवतायाः हरः प्रसादेनाधिगतः प्राप्तायश्च त्मप्रत्यवमर्शो विवेकस्तेन नारदस्य पद

स एवमपरितवलपराक्रम एकदा तु देवर्षिचरणानुशयनानुपतितगुणविसर्गसंसर्गेणानिवृ
त्तमिवात्मानमन्यमान आत्मनिर्वेद इदमाह॥३५॥ अहो असाधनुष्टितं यदभिनिवेशितो हृदिन्द्रियैर
विद्यारचितविषमविषयांधकूपेतदलमलममुष्यावनिताया विनोदमृगं मां धिग्धिगितिगर्ह
यांचकार॥३६॥ परदेवताप्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शो नानुप्रवृत्तेभ्यः पुत्रेभ्य इमां यथादायं विभज्य
भुक्तभोगाच महो मृतकमिव सह महान्निभूतिमहिषीमपहृयस्वयं निहितनिर्वेदो हृदिगृहीतहरिवि
हारानुभावो भगवतो नारदस्य पदवी पुनरेवानुससार॥३७॥

वीतदुपदिष्टमार्गमेव पुनरनुससारेत्यन्वयः किं कृत्वा अनुगतेभ्यः पुत्रेभ्यः इमां एषां विभज्य भुक्तभोगे यस्य
स्तामहाविभूतिः सान्नाज्यसंपत्तत्सहितं महिषीमृतशरीरमिव परित्यज्य तत्र हेतुः हृदिनिहितो निर्वेदो
येन॥ हृदीत्यस्योत्तरेत्तरान्वयः हृदिगृहीतो निश्चितो हरिविहारस्तनानुभावस्याग सामर्थ्यस्य॥३७॥ ॥६॥

भा० पं०
६
ग्ये

ग ४

श २

सुललिते गमने ये पदविन्यासाः सै गतौ विलासो यस्याः चकारस्तस्याश्चेत्येकवाक्यत्वात् खणखणेति ध्वनिकु
र्वतो रुचिरस्य चरणभरणस्य स्वन आभीलितेन यनेन वनलिनमुकुलेतयोः युगलद्वयं द्विकचय्य किंचिदुमील्य वाच
ष्टदृष्टं धामा मेव देवी स करध्वजस्य वशमुपनीतः सन् जडवदिति हवत्स्यमाणान् दृष्ट्वा स्त्रोकांनुवाच जाड्यानुकर
णं च वेदं धेनतदृशी करणार्थं दिवि जानां देवानां मनुजानां च यानि मनोसि न यनानि च तेषां माहाददुधैर्गत्यादिभिर्नृ
तस्याः सुललितगमनपदविन्यासगतिविलासायाश्चानुपदं खणखणयमान रुचिरचरणभरणस्वनमुपाक
र्यनरदेव कुमारः समाधियोगेनाभीलितनयन नलिनमुकुल युगलमीषद्विकचय्य व्यचष्ट धामा मेवा
विदूरे मधुकरी मिव सुमनस उपजिघ्रंती दिवि जमनु जमनो नयना द्वा ददुधैर्गतिविहारविनयावलीक
सुखराक्षरावयवैर्मनसि नृणां कुसुमायुधस्य विदधती विवरं धिनिजमुखविलितामृतासवसहासभा
षणमोदमदाधमधुकरनिकरोपरोधेन दुनपदविन्यासेन वल्गुस्य दनस्तनकलसकवरभाररसनां दे
वी तदवलोकनेन विवृता वसरस्य भगवतो मकरध्वजस्य वशमुपनीतो जडवदिति होवाच ॥७॥
रणमनसिकामस्य विवरं प्रवेशद्वारं विदती गतिश्च विहारश्च क्रीडा विनययुक्तो वलोकश्च सुखराक्षरावयवैर्गति
च प्रवयवाश्च नेत्रादयः स्त्रैः धिनिजमुखविलितामृतासवसहासभाषणमोदमदाधमधुकरनिकरोपरोधेन दुनपदविन्यासेन वल्गुस्य दनस्तनकलसकवरभाररसनां दे
रातस्मिन् आमोदो निसासगंधः तेन मदाधये मधुकरनिकरोपरोधः उपरोधः आवरणेन भयान् द्रुतः शी
घ्रो यः पदेन्यासः तेन वल्गुस्य दनं किंचिच्चलनस्तनकलशयाः कवरभाररसनायां च यस्याः प्रवलीक

नन विवृता वसरस्य दत्तावकाशस्य ॥ ७ ॥
५७

पितृलोककामः पुत्रकामः सुखराणां वनितास्तासां। क्रीडाचलो मंदरः तस्य द्रौण्यां आभूता निसंभूतानि सं
पादितानि परिचर्येयं करणानि पुष्पादीनि येन ॥ २ ॥ तदुपलभ्य ज्ञात्वा ब्रह्मा अभियापयामास संभोगार्थं
प्रस्थापयामास ॥ ३ ॥ सा च तदा श्रमोपवनमुपवभ्रामेत्यन्वयः ॥ रमणीयत्वं मेवाह ॥ विविधाश्च निविडाश्च ये वि

सच कदाचि पितृलोककामः सुखराणां वनिता क्रीडाचल द्रौण्यां भगवंतं विस्मृतं ज्ञापयति माभूतप
रिचर्येयं करणं आत्मेकाग्रेण तपस्वी आराधयामास ॥ २ ॥ तदुपलभ्य भगवानादिपुरुषः
सदसि गायंतीं पूर्वचितिं नामास्तरसमभियापयामास ॥ ३ ॥ सा च तदा श्रमोपवनमतिरमणीयं
विविधनिविडविटपिविरपनिकरसंश्लिष्टपुरटलतारुहस्थलविहंगमिथुनैः प्रोच्यमानश्रुति
भिः प्रतिबोध्यमानसलिलकुक्कुटकारंडवकलहंसादिभिर्विचित्रमुपकृजितामलजलाशय

कर्मलाकरमुपवभ्रामे ॥ ४ ॥
टपिनः तेषां विटपाः तेषां निकराः तैः संश्लिष्टाः पुरटलताः स्वरवत्यः तारुहस्थलविहंगमादयः
तेषां मिथुनैः प्रोच्यमानाभिः श्रुतिभिः उच्चार्यमाणैः घडादिस्वरैः प्रतिबोध्यमाना ये सलिलकुक्कुटादयः तै
र्विचित्रयथातथोपकृजितानादिताश्च मलजलाशयास्तेषु कर्मलानि तेषां आकरमुपवनं वभ्रामे ॥ ४ ॥

कावशैलेगिरवस्मिन्किंचिकीर्षसि॥मुनिवर्येत्यादिपुंस्त्वेनसंबोधनादिजाड्यनुकरणार्थहेमुनिव
नूनंभगवतःपरदेवताभूतस्यमायासि॥भुवावाल्ह्याह॥हेसहस्रखेविज्येनिर्गुणधनुषीविभर्षि॥किमा
त्मनोर्थेतवोभाभ्यांकिंकार्यमस्ति॥किंप्रमत्तानजितेन्द्रियान्मृगतुल्यानस्मदादीन्मृगयसेतान्चश्री
कुर्तुधनुषीविभर्षिधारयसीत्यर्थः॥८॥कटाक्षवाल्ह्याह॥वाणविमोशतपत्रेनेत्रकमलेतेरवपत्रालि

कावचिकीर्षसिचकिंमुनिवर्यशैलेमायासिकापिभगवत्परदेवतायाः॥विज्येविभर्षिधनुषीसु
हृदात्मनोर्थेकिंवाभृगन्मृगयसेविपिनेप्रमत्तान्॥९॥वाणविमोभगवतःशतपत्रपत्रौशांतावपुंख
रुचिरावजितिगमदंतौ॥कस्मेप्रयुक्तसिवनेविचरन्विद्यःक्षेमायनोजडधियातवविक्रमोःस्तु॥१०॥शि
ष्याइमेभगवतःपरितःपठन्तिगायन्तिसामसरहस्यमजस्रमीश॥युष्मच्छिखाविलुलिताःसुमनोभि
वृष्टीःसर्वेनजंतृषिगणाइववेदशाखा॥११॥

पिष्टानिययोः॥शांतौविभ्रमेणमंथरौपुंखाभ्यांविनापिहृदिशेषत्रयाकल्पित॥नेत्राभ्यांपरभागस्यपुंखस्थ
नीयस्याभावात्॥प्रतिगौतीहोणदंतौअग्रभागौययोस्तौ॥कस्मेप्रयोक्तुमिष्टसीतिनविद्यः॥अतोभयादे
तावत्प्रार्थयामहेतवायविक्रमोःस्माकंक्षेमायास्तु॥१२॥तदगपरिमललोभेनानाहुगच्छतोभमरनालद्वयाह
शिष्याइति॥अजस्रसंततयुष्मच्छिखाविलुलितासुमनसाअभितौवृष्टिः॥शालितानिकुसुमानिभजतीत्य

र्थःमुद्रांशोपमावेदशाखाइवेति॥१०॥

भा० पं०

११

ध३

नज६

द्विजदेवेन ब्रह्मणा दत्तं ह्यनम्य लग्नं सत्त्वापयाति हे चारुशृंगियत से चित्तं ॥ तत्र मां तं दधीत नेतु मर्हसि सचिव्य
स्तव सख्यो पिशियाः अनुकूलाः सत्यः मां प्रतिसरतु ॥ अनुवर्ततां यद्वा एतावत्पर्यंतं मे याः सचिव्यः सख्यः
नत्वां त्यजामि दयितं द्विजदेव दत्तं यस्मिन्ननोदगपिनो न विद्याति लग्नं ॥ मां चारुशृंग्यर्हसि नेतु मनुब्रतं
ते चित्तं यतः प्रतिसरतु शिवाः सचिव्यः ॥ १६ ॥ श्री कृष्ण वा ॥ इति ललना नुनयाति विशारदो ग्राम्य वेद
गंध्या परिभाषया तां विबुधवधूं विवृणोति रधिसभा जयामास ॥ १७ ॥ सा च ततस्तस्य वीरयूथपते वृद्धि
शीलरूपधेयः श्रियोदार्यै रप्येरादि प्रमना स्तेन सह युता युत परिवत्सरो पलक्षणे कालं जंघ
द्वीपपतिना भो मसर्गभोगान्नुभुजे ॥ १८ ॥ तस्या मुहुरात्मा ज्ञानसगरजवर आग्नीध्रो नाभिकि
पुरुष हरिवर्ष इला वृत्तरम्य क हिरण्यमय कुरु भद्राश्रुकेतु माल संज्ञानुवपुत्रानयत् ॥ १९ ॥
सा स्तुत्वा य सुतान्नुवाच वत्सर गृह एवापहाय सर्वचित्तिर्भूय एवाजं देवमुपतस्थे ॥ २० ॥ आ
ग्नीध्रस्तुता से मातुरनुग्रहादौत्पतिकेनेव सह ननवलोपताः पित्रा विभक्ता आत्मतुल्य नानानि
यथा भागजवृद्धी पवर्षाणि नुभुजुः ॥ २१ ॥
शिवाः फेरवः शृगालाः ताः प्रतिसरंतु नियंतु ॥ यद्वा वनवासे तु हचर्यो हरिण्यः शिवाः प्रतिसरंतु प्रद
क्षिणं गच्छंतु ॥ १६ ॥ ग्राम्येषु वेदगंध्ये यस्या ॥ १७ ॥ बुद्ध्यादीनां दंडक्यं ॥ १८ ॥ १९ ॥ स्तुत्वा प्रस्तुत उपतस्थे अ

भजत ॥ २० ॥ श्रीत्यतिकेनेव स्वभावना सहन हृदय

त्वं ॥ १९ ॥

११

कावातवलोके आत्मनो देहस्य वृत्तिः आहारः अंगहेसखे अदना चर्वणात् हविरिति तत्संवेधी गंधो वाति आग
एति इति तां वृत्ताभिप्रायः अदना हिरंगभातीति एवेममता वदोजनादुहिर्भूते ववृत्तिर्भातीत्यर्थः यतस्त्वं विष्णोः
कलासि विष्णुश्च नास्मासि अनश्नन्नन्योऽभिवाकशीति श्रुतेः विष्णोः कलासीत्यत्र हेतुः तव करौ विष्णोरिवानिमिषो
नमकरो अनिमिषोरत्ननेत्रेन निमेषमूच्योऽहं संतौ मकरो तदाकारे कुंडले यययोः तौ किंच तव मुखस रत्नसर इव

कावात्मवृत्तिरदना हिरंगभातीति विष्णोः कलास्य निमिषो नमकरो च करौ उद्विग्नमीनयुगलं द्विजपंक्तिशो
चिरासन्नभृगनिकरं सर इन्मुखंते १३ यो सौत्वया करसरो जहतः पतंगो दिक्षु भ्रमन् भ्रमन् एजयते सि
णी मे मुक्तं न ते स्मरसि वक्रजरा वस्तु च कष्टोऽनिलो हरति तं पट एष नीवी १४ रूपं तपो धनं तपश्चरतां
तपो धं द्येन नु केन तपसा भवतो पथं चतुर्न पोहसि मया सह मित्रमहं किं वा प्रसीदति स वै भवभावना

तदेवाह उद्विग्नं च चलं मीनयुगलमिव नेत्रद्वयं यस्मिन् १३ पतंगः कंदुकः भ्रमन्तः भ्रमन् विषयमेव मे १५
क्षिणी एजयते च चलतां नयति वक्रकेशसमूहं मुक्तबंधनं न स्मरसि न स भालयसि किं कष्टः धूर्त्तनी
वी हरति एतच्च न स्मरसि किं १४ उपलब्धं प्राप्तं मह्यं हे मम मित्र मया सह तपश्चतुर्न पोहसि किंच स वै
भवभावनाः संसृतिविसारको व्रजामे प्रसीदति त्वां भाव्यं कल्पयेतीत्यर्थः १५

भा० पुं०

१२

शे१

प्रवर२

रा३

अथ हेत्यादिनिपातवाक्यं वाक्यालंकाराय॥ आविष्कृतं भुजानां युगलद्वयं चतुष्टयं येन॥ हिरण्यमयं तेजोमयं
पुरुषेषु विशिष्यत इति तथा पुरुषोत्तम इत्यर्थः॥ अर्हणे नाधे ए स हो प त स्युः॥ अभजन्ति ते च यः विलसन्
श्रीवत्सलवत्सलामं चिद्रं यस्य दशवरः शंखः वनरुहं पद्मं॥ अस्त्रं चक्रं॥ अमृतमणिः कोस्तुभः॥ एवमादि
भिरुपलक्षितं॥ सुद किरणये प्रवरमणयः॥ तनयानि मुकुटादीन्यंगानां भूषणानि तैर्विभूषितं॥ वदुमा
अथ हतमाविष्कृतं भुजयुगलद्वयं हिरण्यमयं पुरुषविशेषं कपिशकौं थां वरधरभुरसि विलसच्छ्रीव
त्सललामंदारवनरुहवनमालाः॥ धर्ममृतमणिगदादिभिरुपलक्षितं॥ सुद किरणं मणिमयमुकु
टकुंडलकटककटिस्त्रहारकेयूरनूपुंगभूषणभूषितं॥ त्विके दस्यग्रहपतयोऽधना इवात्त
मधनमुपलभ्यसवदुमानमर्हणेनावनतशीर्षोऽपतस्युः॥ अर्हसि मुदुरर्हतमा हं एमस्माक
मनुपयानां नमो नमस्त्येता वदुपशिद्धिं॥ कोर्हति पुमान् प्रकृतिगुणव्यतिकरमतिरनीश इव
रस्य परस्य प्रकृतिपुरुषयोरवाक्त्तनामिनामरूपा के तिभी रूपनिरूपणं॥ ५॥
नेदृष्टांतः॥ अधनावोत्तमं धनं तिधिं प्राप्य॥ अर्हसीत्यादिना निरादेन सुवंति॥ हे अर्हन्त मपरिपूर्णा
पितृमनुपयानां भृत्यानामस्माकमर्हणं मुकुः स्वयमेव स्वीकर्तुमर्हसि॥ न तु वयं स्तोतुं शक्या इत्या
हुः॥ नमो नमस्त्येता देवास्माकं सद्भिरुपसिद्धिं त्वद्रूपस्य दुर्ज्ञेयत्वात् देवाहुः कोर्हतीति॥ प्रकृतिगुणा

प्रकृतिगुणैः प्रपंचस्य अतएव मुरस्य अर्वात्तना भिरुपलक्षितं
प्रकृतिगुणैः प्रपंचस्य अतएव मुरस्य अर्वात्तना भिरुपलक्षितं
प्रकृतिगुणैः प्रपंचस्य अतएव मुरस्य अर्वात्तना भिरुपलक्षितं
प्रकृतिगुणैः प्रपंचस्य अतएव मुरस्य अर्वात्तना भिरुपलक्षितं

१२

कामानां भोगैः अधि अधिकं मन्यमानः श्रुतिभिः वेदोक्तैः कर्मभिः अवलंबे प्राप ॥ मादयंते मोदंते ॥ २॥ इति ए
 वं भूताः संज्ञाः यासां ताः परिणीतवन्तः ॥ २॥ इति पंच मे द्वितीयः ॥ २॥ तृतीये चरितं नाभेः परं मंगलमीर्यते यस्य य
 क्षेप्रतीतः सन् पुत्रो भूदृषभो हरिः ॥ १॥ नाभिरग्नीध्रसुतः अयुव्या मेरुदेव्या भार्यया सह ॥ प्रवर्ग्य संज्ञकैः कर्म
 आग्नीध्रो राजा तत्पुत्रं कामानामप्सरमेवानुदिनमधिमन्यमानस्तस्याः सलोकतां श्रुतिभिरवारुं ह्य
 त्रपितरो मादयंते ॥ २॥ संपरेते पितरि न वभ्रातरो मेरुदुहितृर्मेरुदेवी प्रतिरूपा मुग्रदंष्ट्रा लतां रम्यां श्यामां
 नारी भद्रां देववीथीमिति संज्ञानवोदहन् ॥ ३॥ इति श्रीमद्भागवते वहा पुराणे पंचमस्कंधे आग्नीध्रचरि
 तो द्वितीयोऽध्यायः ॥ २॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ नाभिरपत्यकामोऽप्रजया मेरुदेव्या भगवंतं यज्ञपुरुषं भवहि
 तात्माऽयजत ॥ १॥ तस्य हवा वम्प्रध्या विमुहभावेन यजतः प्रवर्ग्येषु प्रचरत्सु द्रव्यदेशकालमंत्रतिग्
 दक्षिणविधानयोगोपपत्त्यादुरधिगमोऽपि भवान्नागवत्सलतया सुप्रतीक आत्मानमपराजितं निजे
 जनाभिप्रेतार्थविधित्सया गृहीतहृदयो हृदयंगमं मनोनयनानंदनावयवाभिराममाविश्रकार ॥ २॥
 सुक्रियमाणो द्रव्यादयः स प्रयेयोगा उपायास्तेषामुपपत्त्यादुरधिगमो दुःप्रापोऽपि नागवत्सु कृपालुतया सुप्रती
 कः शोभमानावयवः सन्नात्मानमाविश्रकार अपराजितं स्वतंत्रं निजभक्तानां योभिप्रेतार्थोऽस्तेषां विधित्सया गृ
 हीतमाकृष्टहृदयं चित्रयस्य हृदयंगमं सुखकरं ॥ यतो मनोनयनान्यानंदयंति मेऽवयवास्तैरभिरामं सुद

॥ २ ॥

सोपयोगमेव प्रदर्शयं तद्यथेति परमेभ्योऽपि परमपुरुषः प्रकर्षयुक्त्या करुणया उपकल्पयिष्यन् संपादयिष्य
 न च कारुण्यकामित्वं च नापचितः अनपचितः असूक्ष्म एव एतज्ज्ञानं प्रेक्षत्वात् स्वयमेवोपलक्षितः दृष्टोऽसि इतरवत्
 १० यद्यपि त्वं वरानदा तु माविर्भूतोऽसि तथापि हे अहं तं मराजर्षे वहिषियज्ञे निजपुरुषाणां त्वदभक्तानां अस्मा
 तद्यथावालिशानां स्वयमात्मनः श्रेयः परमविदुषां परमपुरुषः प्रकर्षकरुणया स्वमहिमानं चापवर्गी
 खमुपकल्पयिष्यन् स्वयं तापचित एवेतरव दिहोपलक्षितः ॥१०॥ अथायमेव वरोह्य हं तं मयर्हि वहि
 षिराजर्षेर्वरदर्षभो भगवान् निजपुरुषेक्षणाविषय आसीत् ॥११॥ असंनिशितज्ञानानलविधुता शेष
 मत्तानां भवत्स्वभावानां सात्मागमाणां मुनीनामनवरतपरिगुणितगुणगणपरमसंगलायनगुण
 गणकथनासि ॥१२॥ अथ कथं चित्स्वतन्त्रं ननु तत्तज्जं भण्यते दुरवस्थानादिषु विवशानां नः स्मरणाय ज
 रमरणदशगयामपि सकलकश्मल निरसनानितेव गुणकृतनामधेयानि वचनगोचराणि भवंतु ॥१३॥
 कसीक्षणाविषयो भवान्यर्हियदा आसीत् तदा ह्ययमेव वरः संजातः ॥११॥ दर्शनस्य दुर्लभतामाहुः अस्मिन्नेव
 रग्येण निशितं यज्ज्ञानं संख्यानलः तेन विधुता अशेषा मत्ता येषां अतो भवत इव स्वभावो येषां तानेवाह आ
 त्मागमाणां एवं भूतानां मुनीनामपि परमसंगलायनगुणगणकथनमेव ननु दर्शनं यस्य अतस्ते रनवरतपरिगु
 णिता अभ्यस्ता गुणगणाय सेतिसंवाधनं ॥१२॥ दर्शनेनैव कृतार्था अपि वरमेकं प्रार्थयन्ते अथेति स्मरणाय विव

षानां चोक्तं मत्तु मशक्तानां नः ॥१३॥

सह्यतावन्मात्रमवाहतिनाधिकमित्याह सकलजननिकायवृजिनं निरस्यतीत्याशिवतमाः प्रवराश्च ये गुण
गणस्तेषां मेकदेशः तस्य कथं नाहिना अधिकं नाहति ॥ ६ ॥ वाङ्मनसा गोचरोऽपि त्वं भक्तानां सुखाराध्य एवेत्याहुः
हे परमपरिजनैरनुरागेण विरचिता ये शवलसंश्रवोः ॥ गङ्गादत्तः स्तुतयः सलिलं च सितकिशलयश्च मुदप
त्रवाद्याः ॥ शिलेति ठे शिलं कुशादिमंजरी एवमादिभिः संभृतया संपादितया पूजया परितुष्यसि ॥ ७ ॥ अथेति प्रकारं

सकलजननिकायवृजिनं निरसनशिवतमप्रवरगुणगुणैकदेशकथनादने ॥ ६ ॥ परिजनानुरागविर
चितशवलसंश्रवसलिलसितकिशलयतुलसिदुर्वीकुरेऽपि संभृतया सपर्यया किल परमपरितुष्य
सि ॥ ७ ॥ अथानयापि न भवत इज्ययोरुभारभरया समुचितमर्थमिहोपलभामहे ॥ ८ ॥ आत्मन एवानुसवन
मंजसा बोभयमाना शेषपुरुषार्थस्वरूपस्य किंतु नाथा शिष्या आशानां नेतृदमिसंराधनमात्रं भवि
तुमहेति ॥ ८ ॥

तरे ॥ अन्यथा तु अनया यागेनापि उरुभारभरयानेकांगसमृद्ध्यापि भवतः समुचितमपेक्षितं प्रयोजनं
नैव पश्यामः ॥ ९ ॥ तत्र हेतुः ॥ आत्मनः स्वत एव अनुसवनं सर्वदा अंजसात्तात्वे भूयमाना अतिशये भवन्ती
ये शेषाः पुरुषार्थाः ते स्वरूपं यस्य परमानंदस्य न चैवं सत्यपियागानर्थक्यमित्याह ॥ किंत्विति सकामानाम
स्माकमेवैतदुपपद्यते न चेत्यर्थः ॥ ९ ॥ राम राम

भा० पं०
१४

असुलभत्वे हेतुः समाहमेवाभिरूपः सदृशः कैवल्यात् अद्वितीयत्वात् ॥ द्विजेषु देवा इव ब्राह्मणास्ते
षां कुलं ॥ १८ ॥ आग्नीध्रियेनाभो ॥ १९ ॥ पतिनाभिं हे विस्मदत्तं तस्या वरो धायने अतः पुरे मेरुदेव्यां शुक्लया
मुदसत्त्वमर्त्यावततार ॥ केषां धर्मान् वातरसनातां दिग्वाससां पाषडिव्यावृत्त्यर्थमाह ॥ अमरणात् तपस्विनां

श्रीभगवानुवाच ॥ अहो वताहमृषयो भवद्भिरवितथ गीर्भिर्वरमसुलभमभियाचितो यदमुष्य आ
त्मजो मया सदृशो भूयादिति ॥ समाहमेवाभिरूपः कैवल्यादथापि ब्रह्मवादी न मृषा भवितुमर्ह
ति ममेव हि मुखं यद्विजदेवकुलं ॥ २० ॥ अतः आग्नीध्रिये शकलयावतरिष्यामि ॥ आत्मजतुल्यमनुप
लभमानः ॥ २१ ॥ इति निशामयत्या मेरुदेव्याः पतिमभिधायां तर्ह्यधे भगवान् बह्वितस्मिन्नेव विस्म
दत्तं भगवान् परमर्षिभिः प्रसादितो नाभेः प्रियचिकीर्षया तदवरो धायने मेरुदेव्यां धर्मान् दर्शयितु
कामो वातरसां तानां अमरणात् मृषीणां मूढमर्थिनां शुक्लया तनुवा अवततात् ॥ २० ॥ इति श्रीमद्भगवत्
गवते महापुराणे पारसहस्यसंहितायां वैश्वसिकापंचमस्कंधे शष्यभाविर्भावे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

मृषीणां ज्ञानिनां ऊर्ध्वमर्थिनां ॥ तेषु कब्रह्मचारिणां ॥ २० ॥ इति पंचमेतत्तृतीयः ॥ ३ ॥ चतुर्थोऽद्विभिः
प्रोक्तं मृषमस्येदितं महत् ॥ लोकार्थयेन सत्कर्मने कर्मच निदर्शितं ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥

अन्यच्च प्रार्थनीयमस्तीत्याहुः किंचेति आशिषामेहिकानां स्वर्गपवर्गयोरपीश्वरं त्वामुपाधावति प्रजाया
मेव पुरुषार्थे इति प्रत्ययो यस्य अधनो यथा फलीकरणं तुषकणादिकमाशासनो धनदमुपधावति ॥१४॥
इदं च नातिवित्रमित्याहुः ॥ इह संसारे अपराजितयामाया अनवसितपदव्या अलक्षितमार्गया पराजितः
को वै न कोपि ॥ अतस्तयानावृतमतिः कः अतएव विषय एव विषयतस्परयाः वेगाः तैरनावृता प्रकृतिर्यस्य

किंचायं राजर्षिरपत्यकामः प्रजां भवादृशीमाशासान ईश्वरमाशिषां स्वर्गपवर्गयोरपि भगवंतमु
पधावति ॥ प्रजायामर्थप्रत्ययो धनदमिवाधनः फलीकरणं ॥१४॥ को वा इह तेऽपराजितोऽपराजितयामा
ययानवसितपदव्यानावृतमतिविषयविषयानावृतप्रकृतिरनुपासितमहच्चरणः ॥१५॥ यदुहवा
वत्तं पुनरदभ्रकर्तृरिह समाकृतस्तत्रार्थधियां मंदानां नस्तद्यद्देवहेलनं देवदेवाहं सिसोम्येन स
र्वान् प्रतिबोद्धुमविदुषां ॥१६॥ इति निगदेनाभिष्टुयमानो भगवाननिनिषर्षभो वर्षधरमिवादितामिव दि
तचरणः सदयमिदमाह ॥१७॥

सः कः यद्यनुपासितचरणः अतस्त्वन्मायामोहितस्यैव मायां साधयत इत्यर्थः ॥१५॥ अदभ्रकर्तृः हेवदुकार्य
कारिन् ॥ प्रत्नीयसे कार्ययत्तं यद्यस्मादिह समाकृतोसि तत्र प्रजायामर्थधीर्येषां मंदानां तेषां नो यद्देवहेलनं
अज्ञानं तत् सर्वान् प्रतिवसाम्येन हेतुना प्रतिबोद्धुं सोऽहमहं सि ॥१६॥ इति गदेन गद्यात्मकस्तोत्रेण वर्षधरो भार

नवर्षपतिर्नामिः तेनाभिवादितायेऽस्तु विजः तैरभि
वदितो चरणो यस्य ॥१७॥

(स्त्रादौ रप्रकृतिरजनः) आदौ रप्रकृतिरपौराणप्रकृतिश्चाभिव्याप्यविदितो नुरागो यस्मिन् कथं भूतो नाभिः ज
 नपदः जनाः पौरादयः पदं प्रमाणं यस्य सः आत्मजं धर्ममय्यादारदायं अभिषिच्य ब्राह्मणानामुत्सरे नि
 धाय विशालायां वदरिकाश्रमे प्रसन्नं परानुद्धेजकं निपुणं चतुर्व्रंतेन उपसीनः सेवमानः कालेन तन्नाहिमानं जी
 विदितानुरागमादौ रप्रकृतिजनपदो राजानाभिरात्मजं समयसे नुरदायामभिषिच्य ब्राह्मणेषूप
 निधाय सह मेरुदेव्या विशालायां प्रसन्नं निपुणेन तपसा समाधियोगेन नरतारापणारख्यं भगवंतं वा
 सुदेवमुपसीनः कालेन तन्नाहिमानमवाप ॥ ५ ॥ यत्र हपांडवे यश्चोका बुद्धा हरसि को नुतत्कर्मराजं धर्म
 नी भेरत्वाचरेत्तुमान् ॥ अपत्यतामगाद्यस्य हरिः शुद्धेन कर्मणा ॥ ६ ॥ ब्रह्मण्योन्यः कुतो नाभे विप्रमं
 गलपूजिताः ॥ यस्य वर्हिषियज्ञे शं दर्शयामासुरो जसा ॥ ७ ॥ अथ ह भगवो नृषभ देवः स्ववर्षे कर्म से
 वमन्नुमन्यमानः प्रदर्शितगुरुकुलवासो लब्धवरे गुरुभिरनुज्ञातो गृहमेधिनां धर्माननुशिद्धमारी
 जयंत्यामिंद्रतायामुभयलक्षणं कर्म समाप्ता याम्नातमभियुजन् आत्मना मात्मसमाननासतं जनया
 वन्मुक्तिमवाप ॥ ५ ॥ नाभेः असिद्धकर्म अनुतदन्तरं को नु पुमानाचरेत् न कोपीत्यर्थः ॥ ६ ॥ मास ॥ ८ ॥
 मंगलैर्दक्षिणादिभिः पूजिताः सन्तः औजसा मंत्रवलेन ॥ ७ ॥ अन्येषां गृहणाय प्रदर्शितो गुरुकुलवासेन अनुशिद्ध
 मारणः अनुशिद्धयन् उभयविधं श्रुतिस्मृतिलक्षणं कर्म विधिभित्तिष्ठन् जयंत्याभार्याया आत्मजानां एतं जने

चतुर्थे शतपुत्रस्य राज्ञ्यंतस्योपवर्यते ॥ यस्य राज्ञ्ये जनः सर्वः संतोषा मृतनिर्वृतः ॥ अभिव्यज्यमानानि
भगवत्क्षरणानि पादतलादिषु वज्राकुशादीनियस्य महाविभूतिः सर्वसंपत्तिः साम्यादिभिः सह वर्द्धमान
प्रभावं प्रकृतयोः मात्यादयः जगधुः अभिकांतिसा ॥ वर्षीणा देहेन ॥ तस्य विशेषणद्वयं ॥ वरीयसा श्रेष्ठतमे

२४

अथ तमुत्पत्यैवाभिव्यज्यमानमगवत्क्षरणं सा म्योपरमवैराग्यैश्चर्य्य महाविभूतिभिरनुदिनमेधमाना
नुभावं प्रकृतयः प्रजावाह्यणा देवताश्चाव नितल समवनायाति तं जगधुः ॥ तस्य ह वा शयं वर्षीणा
वरीयसा वृहच्छ्रौकेन श्रौजसा वलेन श्रिया यशसा वीर्य्यशौर्य्याभ्यां पिता सुप्रभ इतीदं नाम चकार
॥ तस्य हीदः स्पृष्टमानो भगवो वर्षेन ववर्षत दवधार्य्य भगवानृषभदेवो योगेश्वरः प्रहस्यात्मनो
गमाय यास्व वर्षमजनाभं नामाभ्यवर्षत ॥ नाभिस्तु यथा विलसितं स्वप्रजस्त्वं मवरुध्याति प्रमोदभ
रविक्लृप्तो गङ्गादाहारा गिरा स्वैरंगहीत नरलोकसधर्मं भगवंतं पुराणपुरुषं माया विलसितमिति
वैत्सनातेति सानुरागमुपलालयन् परंतिर्हतिमुपागतः ॥ ४ ॥

मरुहंतः स्तेकाः पद्यानिकवीनां यस्मिन्नेतच्च ॥ श्रौजस्तेजः वीर्य्यप्रभावः शौर्य्यउत्साहः ॥ एते गुणैरतिश्रे
ष्ठत्वाद्दृष्टमः श्रेष्ठ इति नाम चकार ॥ तस्य वर्षे मंडले ॥ अवरुंध्य प्राप्य स्वैरं दृष्ट्या गृहीतौ नरलोकसमान
धर्मो मनुष्याकारो येन तं ॥ अतएव मायया स्वपुत्र इति विलसितमतिर्यस्य ॥ ४ ॥

भा० पं
१६

श्रीर्षेण्यः तेनाचरितं तत्र दनुवर्तयतः ॥ १४ ॥ सकलो धर्मो यस्मिन् तत्र ब्राह्म्यं गुह्यं वेद रहस्यं यद्यपि स्वेनैव विदितं
तथापि ब्राह्मणान् पृष्ट्व कर्तव्यं तथार्थः ॥ १५ ॥ द्रव्यादिभिरुपचितैर्यज्ञैरिष्टवान् तत्र वयो यौवनं युवैव धर्मानि
छेदेति वचनात् विविधोपदेशः ॥ नाना देवतोद्देशः ॥ यथोपदेशं यथाविधि ॥ १६ ॥ अन्यस्मात् सकाशादात्मनः
कश्चिदपि किमपि कथंचनापि न वाञ्छति ॥ इच्छा तु दये दृष्टान्तः ॥ अविद्यमानं खेपुष्यादिकमिव वनान्यदीयम्

यद्यच्छ्रीर्षेण्यचरितं तत्र दनुवर्तते लोकः ॥ १४ ॥ यद्यपि स्वविदितं सकल धर्मं ब्राह्म्यं गुह्यं ब्राह्म
णैर्दर्शितं मार्गैराशमादिभिरुपायेर्जनतामनुशास्य ॥ १५ ॥ द्रव्यदेशकालवयवः प्रकृतिविधौ द्वि
शोपचितैः सर्वैरपि कर्तुं भिर्यथोपदेशं सन् किमपि कहिं चिद्वेदते भर्तृर्यनुसवनं विजृम्भि
तस्त्रिहातिशयमंतरा ॥ १७ ॥ सकलं चिदहमानो भर्गो नृषामावृत्तावर्तगतो ब्रह्मर्षिप्रवरसभायां प्र
जानां निशमयतीनामात्मज्ञानवहितात्मनः प्रश्रयप्रयभरसुयंत्रितानुपशिक्षयन्निति होवाच ॥ १८ ॥
इति श्रीमद्भागवतमहापुराणे पंचमस्कंधे ऋषभदेवानुचरिते चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

२ ए

विदतेपीत्यर्थः ॥ भर्तृरि ॥ ऋषभदेवे प्रवृत्त एवमुक्तं सितस्त्रेहोद्रेकं विनान्यन्नवाञ्छति ॥ १७ ॥ अवहितात्म
नः स यत्तच्चित्तानपि प्रजानुशासनाय मुपशिक्षयन्निति हवत्तमा एवमुवाच ॥ १८ ॥ इति पंचमेकतुर्थः ॥ ४ ॥

वा ४

१६

नोपवृद्धि

॥ तं भरतमनुकुशावर्तौ दयो नवपुत्राः नवतेः प्रधानाः श्रेष्ठाः ॥ १० ॥ तदनंतरं नवभागवतधर्मप्रदर्शकाः कविप्रमुखाः वसुदेवनारदयोः संवादीयस्मिन् उपरिष्ठात् एकादशस्कंधे ॥ ११ ॥ महाशालीनाः अतिविनीताः ॥ १२ ॥ केवलं शुद्धः

येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीत् ॥ येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशंति ॥ १३ ॥ तमनुकुशावर्तौ लावर्तौ ब्रह्मावर्तौ मलयः केतुः भद्रसेन इन्द्रस्य कविर्धर्मः कीकट इति नवनवति प्रधानाः ॥ १० ॥ कविर्धर्मः विरंतरिक्षः प्रवृद्धः पिप्पलायनः ॥ आविर्होत्रो यद्रुमिलश्च ममः करभाजनः ॥ ११ ॥ इति भागवतधर्मदर्शना नवमहाभागवतास्तेषां सुचरितं भगवन्महोत्तमं वसुदेवनारदसंवादमुपसमायनमुपरिष्ठाद्वर्णयिष्यामः ॥ यवीयां स एकाशीति जायंते याः पितुरादेशकरमहाशालीना महाश्रोत्रिया यज्ञशीलीनामहौ श्रोत्रिया यज्ञशीलाः कर्मविशुद्धा वात्सल्यावभूवुः ॥ १२ ॥ भगवानृषभसंज्ञश्चात्मतंत्रः स्वयं नित्यनिवृत्तानर्थपरंपरः केवलानंदात्तु भवईश्वर एव विपरीतवत्कर्मण्यारभमाणः कालेनानुगतं धर्ममाचरो नोपशिक्षयन्ततद्विदांशमउपशान्तौ मेव कारुणिको धर्मार्थयशः प्रजानंदा मृतावरोधेन गृहेषु लोकेषु विपरीतवत्कर्मणिकुर्वन् इदं अजनाभं नियमयन् नियमितवान् पातं तरे नितरां यमयत् ॥ १३ ॥ मरमयन् कर्मकरणे हेतुः अनुगतं उत्पन्नं धर्मं स्वयमाचरो नतद्विदां उपशिक्षयन् ॥ कथं धर्मादीनां सव

नोपवृद्धिः ॥ १३ ॥

भा० पं०
१७

कामान्नाहतीति यदुक्तं तदुपपादयति॥ नूनमिति॥ यद्यदाहंन्द्रियप्रीतये॥ आपृण्येति॥ व्याप्रियते॥ तदा प्रमत्तः सन् विक
र्मपापं नूनं कुरुते यतो विकर्मणः प्राचीनादयं लेशदेहो जातः॥ तस्यैव पुनः करणसाधनमन्ये॥ ४॥ देहादेर्न श्वरक
क्तियान् अयमर्थ इत्याह॥ परमवोदेहादिना स्वरूपा निभवः॥ अज्ञानकृतस्तावद्वेति॥ तत्र हेतुः॥ यावत्क्रियाः स्युः
तावदिदं मनो हि कर्मस्वभावमेव स्यात्॥ येन कर्मोक्तं केन मनसा उक्तं मुपसंहरति॥ एवं पूर्वकृतं कर्तृभूतं मनः

नूनं प्रमत्तः कुरुते विकर्म यदीन्द्रियप्रीतये आपृण्येति॥ न साधु मन्येयत आत्मनो यमसन्नपि क्लेशद
आसदेहः॥ ४॥ परमवस्तावदवबोधजातो यावन्न जिज्ञासत आत्मतत्त्वं॥ यावत्क्रियास्तावदिदं मनो वैक
र्मोक्तं येन शरीरबंधः॥ ५॥ एवं मनः कर्मवशं प्रयुंक्ते अविद्ययात्मन्युपधीयमाने॥ प्रीतिर्नयावन्नयि
वासुदेवेन मुच्यते देहयोगेन तावत्क्षीयदानपश्यत्ययथागुणं हांसाद्ये प्रमत्तः सहसा विपश्चित्॥ गी० स्मृति

विन्दति तत्र तापानासाद्य मेथुन्यमगारमुत्तः॥ ७॥ तत्र
कर्मभूतं वसं प्रयुंक्ते पुनः कर्मनिष्ठं करोति जीवन्मुक्तं कर्मव्यावृत्त्यर्थमाह॥ अविद्ययेति॥ अविद्यया आत्मनि उपधी
यमाने॥ आच्छाद्यमाने सति॥ एवं मनः कर्तृपुरुषं कर्मवशं प्रयुंक्ते इति वा॥ ६॥ न केवलं देहयोगमात्रं अनर्थं तिरं चेत्पा
दायदागुणानामिन्द्रियाणां देहादेष्टा अयथा मिथ्यात्मीयान भवतीति॥ विपश्चिद्विदेकी सन्नपश्यति॥ नुपश्यतीति
पाठे॥ अथवा आत्मीयत्वेनेत्यर्थः॥ तत्र तदा सहसा गतस्मृतिः स्वरूपस्मृतिः शून्यः सन्॥ अज्ञौ मूढः॥ मेथुनसुख

प्रधानग्रहप्राप्यतया चिदिति॥ ७॥
१७

पंचमे मोक्षधर्मोपदेशैः पुत्रानुशासनं उक्तं परमहंस्यं च तस्य हं द्वतिति क्षया ॥ विदुजामपि मूकशरणामपि ये
सन्ति तान् कष्टान् दुःखान् कामान् विषयान् नाहंते तद्योगेयं मनुष्यदेहो न भवति ॥ दिव्यमुक्तं येन तमसा य
स्मात् सुखादन्तरम् ॥ ब्रह्मसुखं भवति ॥ मोक्षबंधयो निदानमाह ॥ महत्सेवामिति तमसंसारस्य द्वारं यो वि
ताये संगिनस्तेषां संगं ॥ महत्तल्लक्षणमाह सार्द्धं न महत्तरेतिसाधवः सदाचारः ॥ २ ॥ मयिर्दशैकतंसो हृदमेव

रूपमउवाच ॥ नायं देहो देहभाजान् लोके कष्टान् कामान् हंते विदुजां ये ॥ तपो दिव्यं पुत्रकायेन
सत्त्वं सुदेयस्माद्ब्रह्मसो ख्यते नंतं ॥ १ ॥ महत्सेवा द्वारमाहु विमुक्तैस्तमो द्वारं यो वितां संगि संगं ॥ महं
तस्ते समचित्ताः प्रशान्ता विमन्यवः सहृदः साधवो ये ॥ २ ॥ ये वा मयी शैकतंसो हृदार्था जनेषु देहं भर
वार्तिकेषु ॥ गृहेषु जायाजरास्मिन् न प्रीतियुक्ता यावदथाश्च लोके ॥ ३ ॥

अर्थः पुरुषार्थो येषां वाचा देवानां निरपेक्षस्यैवास्पदत्वात् त्वं दर्शयति ॥ देहं विभर्ति इति देहभरा ॥ विषय
वा तैव न धर्मविषया येषु ते पुजनेषु ॥ जाया दियुक्तेषु गृहेषु च ॥ रातिमित्रं धनं वा ॥ पारांतरे जायादि
प्रदेषु ॥ यावदथाश्च ॥ यावदर्थमेवार्थो येषां ॥ तमिति मध्यमपदलोपी समासः ॥ देहे निर्वाहादिकस्य हास
न्या इत्यर्थः ॥ ३ ॥

भा० पं०
१८

अध्यात्मयोगेन अध्यात्मशास्त्राभ्यासेन सध्याक सम्यक् इति सर्वत्र संबंधः ॥ असंप्रसादेन कर्तव्यस्यापरित्यागेन ॥ १२ ॥
सर्वत्र मद्रावतो मद्रावनात्तत्र विचक्षणेन निपुणेन विज्ञानविराजितेन ॥ अनुभवपर्यन्तेन ज्ञानेन योगेन समाधिना धृ-
त्युद्यमसत्त्वयुक्तः ॥ धैर्यं प्रयत्नविवेकैर्युक्तः ॥ मनहंकाराव्युपाधिव्योदेन निरस्येत ॥ १३ ॥ ततः साधनादुपरमेदि-
त्याह ॥ कर्मण्योशेरते यस्मिन् योगेनोपायेन यद्यपि फले सिद्धेः साधनोपरमः सिद्ध एव तथापि यावद्देहपातितदभ्यासत्रो-

अध्यात्मयोगेन विविक्तसेवया प्राणेंद्रियात्माभिजयेन सध्याक ॥ सच्छ्रद्धया ब्रह्मचर्येण शश्वदसंप्र-
सादेन यमेन वाचां ॥ १४ ॥ सर्वत्र मद्रावविचक्षणेन ज्ञानेन विज्ञानपराजितेन ॥ योगेन धृत्युद्यमसत्त्वयु-
क्तो लिङ्गव्योदे कुशलो ह सात्त्विकः ॥ १५ ॥ कर्मशयं हृदयग्रंथिवंधमविद्यया सादितमप्रमत्तः ॥ अनेन
योगेन यथोपदेशं सम्यग्व्योदेनोपरमेत योगात् ॥ १६ ॥ पुत्रांश्च शिष्यांश्च नृपोगुरुर्वामस्त्रोककामो
मदनुग्रहार्थः ॥ इत्यविमन्युरनुशिष्यादतज्ज्ञानं योजयेत्कर्मसुकर्ममूढान् ॥ १७ ॥

कावारणा योक्ता ॥ १८ ॥ पुत्रान्पिता शिष्यान्वागुरुः ॥ नृपश्च प्रजाः ॥ एवमनुशिष्येत् ॥ ममलोकं यः कामयेत्
यद्वा ॥ मदनुग्रह एवौ यो यस्य विमन्युः शिष्यो तस्या करणे पिकोपसून्यः ॥ अतज्ज्ञानं तत्त्वमविदुषः ॥ श्रेयो बुद्ध्या
कर्मसुमत्तान् ॥ अन्यथोपदेशे प्रत्यवायमाह ॥ मनुजः काम्यकर्मसु पुरुषं योजयेत् ॥ गते संसारकूपे पातयति तं
मनुजः कंश्चिदपुरुषार्थं न भेत्त न कर्म पीत्यर्थः ॥ १९ ॥

१८

ननु यद्योपयोगं स्त्रियामिथुनीभूय सुखमात्रमनुभवतः कुतस्तापाः स्युस्तत्राह पुंष इति प्रत्येकं तयोरेकैको हृदयग्रं
थिरस्यैव एवमिथुः स्यात्तन्मन्य हृदययोगं ग्रंथिदुर्भेदं वदन्ति कुत इत्यत आह अत आस्मान्मिथुनीभावात् प्रत्येकं हृद
यग्रंथिना तु देहं द्वियमात्रे हंममेति मोहः अस्मात्तु गृहादिभिर्विषयभूतैर्महानोहो भवेदित्यर्थः य कदा तद्वित
स्य निवृत्तिरत आह यदास्य जनस्य कर्मभिरनुवद्धो दृढो मनोरूपो हृदयग्रंथिः शिथिलो भवेत् तदास्मान्मिथुनी
पुंसः स्त्रियामिथुनीभावमेतन्तयोर्मिथो हृदयग्रंथिमाहुः अतो गृहक्षेत्रसुताप्रवित्तैर्जनस्य मोहो य
महंममेति यदा मनो हृदयग्रंथिरस्य कर्मभिरनुवद्धो दृढ आश्रयेत् तदा जनः संपरिवर्तते स्मान्नु
क्तः परं यात्यतिहाय हेतुः ॥ १५ ॥ हंसे गुरो मयि भक्त्यनुवृत्त्या वित्तसमादं दतिति क्षयाच्च सर्वत्र जंता
व्यसनावगत्या जिज्ञासया तपसे हानि वृत्त्या ॥ १० ॥ मत्कर्मभिर्मत्कथया च नित्यं मद्देवसंगाद्गुणकीर्त
नान्मे निर्वैरशाम्योपशमेन पुत्रजिहासया देहगेहान्मवुद्धेः ॥ ११ ॥
भावान्निवर्तते ततश्च हेतुमहंकारं त्यक्त्वा भक्तः सन् परंपदं याति ॥ १५ ॥ हेतुमतिहायेत्युक्तं तत्र पंचविंशतितत्त्व
साधनायाह चतुर्भिः हंसे मायि गुरो भक्तिः सेवा अनुवृत्तिस्तत्परता विगततृष्णया सर्वत्र लोकांतरे पि व्यसनावगत्या
दुःखानुसंधानेन देहनिवृत्त्या काम्यकर्मत्यागेन ॥ १० ॥ मदर्थैः कर्मभिः अहमेव देवो येषां तैः संगत रहे पुत्राः

॥ ११ ॥ अहंममेति बुद्धेः ॥ १० ॥

भा० पं०
९६

भवंतश्च हृदयेन जाताः तस्मान्न संहित्वा महत्तमं सनाभं सोदरं भजध्वं ननु त्वत्पुत्रत्वात्त्वं वयं भजे मुराज पुत्रत्वात्तज्जा
श्रुत्वा लया मेति चेदत आह ॥ तदेव मे शुश्रूषणं प्रजानां वपात्तनं भरतानुवृत्त्येव सर्वं कृतं स्यादित्यर्थः ॥ २० ॥ इदानीं ब्राह्मणा
श्रुत्वा रत्याशयेन तेषां सर्वेभ्यः श्रेष्ठत्वमाह पंचभिः ॥ भूतेषु चेतना चेतनेषु विरोहंतीति विरुध्य ॥ स्यावराः ॥ उतः ॥ उच्यते
अतिशयेन तमाः तेभ्योऽपि ये सरीसृपाः ॥ सप्यंतीति जंगमाः ते उदुत्तमा इति सर्वज्ञानुषंगः ॥ तेष्वपि स बोधनिष्ठा स्थिति
तस्माद्वन्तो हृदयेन जाताः सर्वे मदीयां सममुंशनाभं ॥ अक्लिष्टबुद्ध्या भरतं भजध्वं शुश्रूषणं तद्गुरुं प्र
जानां ॥ २० ॥ भूतेषु वीरुद्रा उदुत्तमा ये सरीसृपास्तेषु स बोधनिष्ठाः ॥ ततो मनुष्याः प्रमथास्ततोऽपि गंधर्वसि
द्धा विबुधानुगा ये ॥ २१ ॥ देवा सुरेभ्यो मघवत्प्रधाना दक्षादयो ब्रह्मसुतास्तु तेषां ॥ भवः परः सोऽथ वि
रिंचो वीर्यः समत्परो हं द्विज देवदेवः ॥ २२ ॥ तेषां पश्चादीनां कीटादिभ्यः ॥ ततस्तेष्वपि प्रमथाः ॥ भू
तप्रेतादयः ॥ ततोऽपि गंधर्वाः ॥ ततः सिद्धाः ॥ ततोऽन्ये विबुधानुगाः ॥ किन्नरादयः ॥ २१ ॥ तेभ्योऽसुराः देवा सुरे
भ्यः संधिराषिः ॥ देवाश्च मघवत्प्रधानाः ॥ देवेभ्यः इंद्रः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ततोऽपि ब्रह्मसुता दक्षादयः ॥ तेषां म
ध्ये भवः ॥ स भवो विरिंचो वीर्यं शक्तिः कारणस्य स विरिंचो वीर्यः ॥ अतस्तज्जन कत्वा द्विरिंच्यः ततः परः
त्यर्थः ॥ स विरिंचो मत्परः ॥ अहमेव परेयस्य ॥ द्विजदेवाः ब्राह्मणा एव देवाः पूज्याः यस्य सोऽहं ॥ २३ ॥ रा म

तेषां

९६

न योजयेदिति तदुपपादयति ॥ लोक इति विभिः नष्टदृष्टिर्वेहेतुः ॥ य इति ॥ निकामं ॥ अतिशयेन कामो यस्य ॥ १६ ॥ तमीदृशं कु
 बुद्धिं दृष्ट्वा तत्रैव कस्तं प्रवर्तयेत् न कोपि उत्पद्यन् गच्छति ॥ अर्थं यथा तेनेव गच्छति ॥ को व्रयात् ॥ १७ ॥ समुपेतः संप्राप्नोम्युः
 संसारे येन तं ततो भक्तिमार्गोपदेशेन योन मोचयेत् ॥ सगुर्वीदिन भवतीत्यर्थः ॥ य इति ॥ यस्तं मोचयितुं न शक्नुवान् ॥ अत
 स्तस्य गुर्वीदिनस्यादिति निषेधः ॥ ततश्च पितानस्यादिति ॥ पुत्रोत्पत्तौ पत्नीनकार्य इत्यर्थः ॥ देवं देवतानस्यादिति पूजानप्रा

लोकः स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टिर्गोर्था न समीहेत निकामकामः ॥ अन्योन्यवैरः सुखलेशहेतोरनंतदुः
 खं च न वेद मूढः ॥ १६ ॥ कस्तं स्वयंतदभिज्ञो विपश्चिदविद्यायामंतरेवर्तमानं ॥ दृष्ट्वा पुनस्तं सद्यः कुं
 छिं प्रयोजयेदुत्पथगं यथांधं ॥ १७ ॥ गुरुर्न सस्यात्स्वजनो न सस्यात्पितान सस्याज्जननी न सा स्यात् ॥ देवं न
 सस्यान्नपतिश्च सस्यान्मोचयेद्यः समुपेतमृत्युं ॥ १८ ॥ इदं शरीरं मम दुर्विभावं तत्त्वं हि मे हृदयं यत्र धर्म

एष्टकृतो मे यदधर्मश्चारादतो हि मामृषभं प्रादुरार्याः ॥ १९ ॥
 हेत्यर्थः ॥ एवमन्यदपि द्रष्टव्यं ॥ १८ ॥ एवं मोक्षधर्मात्तु पदिश्यं भ्रातृभ्यः शूषालक्ष्यं स्पृष्ट्वा हि निवृत्तयेते पांजनकश्च न
 पूर्वकमाह बाभ्यां ॥ इदं मनुष्याकारं मम दुर्विभावं दुर्वितर्कं मदित्तो विलसितं ॥ न त्वहं प्राकृतो मनुष्य इत्यर्थः ॥ मे
 हृदयं न तु तत्त्वं किं न हृदयं यत्र धर्मः ॥ तत्पुच्छसत्त्वमित्यर्थः ॥ कुतः यद्यस्मान्मयाऽधर्मो दूरादेव एष्टकृतः ॥ उत्सारि

नः ॥ अतएव मामृषभं प्रादुरार्याः ॥ १९ ॥

भा० पं० सर्वकर्मणाम् ईश्वरार्थं विधत्ते मनो वचो दृशामन्येषां च कर्णानां ईहितस्य व्यापारस्य मे परिवर्हणं ॥ आराधने मे
२० वसाक्षात्कृतं फलं येन परिवर्हणेन विना कालपाशं हि मोक्तुं न ईशो न समर्थो भवेत् ॥ २७ ॥ स्वतएव शिष्टि

ह ३ मनो वचो दृक्करणे हितस्य साक्षात्कृतं मे परिवर्हणं हि ॥ विना पुमान् येन महाविमोहात्कृतां
तपाशान्न विमोक्तुमीशो न ॥ २० ॥ श्री कृ० वाच ॥ एवमनुष्णस्यात्मजांस्त्वयमनुशिष्टो न पितो
कानुशासनार्थं महानुभावः परमसुंदरगवानृषभापदेश उपशमशीलानामुपरतकर्मणामह
मुनीनां भक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणं पारमहंस्यधर्ममुपशिष्टमाणः स्वतनयप्राप्तयेष्टं परम
भागवतं भगवज्जनपरायणं भरतधरालिपालनायाभिषिच्य स्वयं भवन एवोर्वरिन् शरीरमात्रं
परिग्रह उन्मत्त इव गगन परिधानः प्रकीर्णकेश आत्मन्यारोपिता हवनीयो ब्रह्मावती प्रवव्राज ॥ २८ ॥
तास पिलोकानुशासनार्थं महानुभावः ॥ मुनीनां पारमहंस्यधर्ममुपशिष्टमभिषिच्य ज्येष्ठ
भृत्यपदेशो नाम यस्य स भगवान् ब्रह्मावती त्वत्स्वदेशात्प्रवव्राजेत्यन्वयः ॥ उर्वरितोऽवशिष्टाः शरीरमात्रं परिग्रहे

ब्राह्मणेन्यद्रूपं न तुलये समं न पश्यामि ॥ अतो ब्राह्मणान्तरं नुभूतं किं पश्यामि न किंचित् ॥ विप्रा इति तत्र त्यानां ब्रा
ह्मणानां संवोधनं समस्येवाभावादधिकं कुतस्त्यमित्यर्थः ॥ तत्र हेतुना ह साक्षाद्भाष्ये ॥ यस्मिन् ब्राह्मणः श्रद्धया प्रक
र्षेण दुतमन्तादिका मयथेष्टमहमस्मामि ॥ २३ ॥ ते तन्मूर्तिर्वेदाख्याये ब्राह्मणे न इह धृताः ॥ यत्र च ब्राह्म
णे सत्त्वादयोष्टौ गुणाः संति ॥ ततः परं किं पश्यामीत्यन्वयः ॥ निस्पृहत्वमाह ॥ मतोऽपि येषां न किंचित्प्राथम्यं

न ब्राह्मणे सुलये भूतमन्यत् पश्यामि विप्राः किमतः परं तु ॥ यस्मिन् नृभिः प्रदुतं श्रद्धया ह मस्मामि कामं
न तथा निहोत्रे ॥ २३ ॥ धृता तन्मूर्तिर्वेदाख्याये न ह सत्त्वं परमं पवित्रं ॥ रामोदमः सत्यमनुग्रहश्च
तपस्तिष्ठित्वा नुभवश्च यत्र ॥ २४ ॥ मतोऽप्यनंतात्परतः परस्मात्स्वर्गापवर्गाधिपते न किंचित्
येषां किमु स्यादितरेण तेषां किंच नानां मयि भक्तिभाजां ॥ २५ ॥ सर्वाणि मदिह स्युः तया भवद्भि
श्चराणि भूतानि सुजाध्रवाणि ॥ संभावितवानि पदे पदे वो विविक्ते हृग्भिस्तदुदाहृतं मे ॥ २६ ॥

तेषां तितरेण राजादिना किमु स्यात् न किमपि ॥ २५ ॥ तदेवं ब्राह्मणसन्मानं विधायेदानीं सर्वभूतसन्मानं विध
ते ॥ हे सुताः सर्वाणि जंगमानि स्यावराणि च भूतानि मदधिष्ठानतया वो युष्माभिः समाननीयानि ॥ पदे प
दे हरेण चरेण विविक्ता हता मत्सरा दिरहितः दृष्टिर्येषां तैः ॥ तदेव महाहं ॥ २६ ॥ ॥ राम राम राम ॥

सचतद्ग्रहगृहीत इवाद्दृश्यत तत्र हेतुः पराकृष्टोत्तमवत्मानाश्च ते कपिलाश्च केशसेवाभरिभारो यस्य सः अवधूत
मनादृत्य तत्रैव मलिनं निजशरीरं तेनेकं धेनुतोष्यं वमद्दृश्यत अतिसुकुमारगणिकरचरणैः स्थलानि तथा विपुलवा
क्वादयस्तथावयवास्तेषां विशिष्टन्यासः सन्निवेशो यस्य सः तथा प्रकृत्यैव सुन्दरः स्वभावसिद्धो हासस्तेन शोभनं सु
दरं मुखं यस्य सः तथा नवनलिनवदाचरतीति येशिशिरतरितापहारिकनीलकैः अरुणैश्चायतेनेयनेताभ्यां रुचिरः
अतिसुकुमारकरचरणैः स्थलविपुलवाक्वंशयुगलवदनावयवविन्यासः प्रकृतिसुन्दरस्वभावहासस
मुखोनवनलिनदलायमानशिशिरतरारुणायतनयनरुचिरः सदृशसुभगकपोलकर्णकंठनासोविग
दस्मितवदनमुत्सवेन पुरस्वनितानां मनसिकुसुमसरसनमुपेदधानपरागवलवमानकुटिलकपिश
केशभरिभारो वधूतमलिननिजशरीरेण ग्रहगृहीत इवाद्दृश्यत ॥३१॥ यद्दिवावसभगवांल्लोकमिमं योगस्या
आप्रतीपमिवाचक्ष्णस्तत्प्रतिक्रियाकर्तुं विभक्तितमिति व्रतमाजगरमास्थितः शयान एवाभ्रातिपिवति
खादत्यवमेहति हृदति स्म चेष्टमान उच्चरित्वा दिग्धो देशः ॥३२॥
तथा सदृशान्यनाधिका सुभगाश्च कपोलकर्णकंठनासिका यस्य तथा विगदस्मितं यद्दन्तस्य मेहोत्सवेन भ्रमेण
पुरंगणानां कामे मुद्दीपयन् एवं भूतोपितयाद्दृश्यते त्यन्वयः ॥३१॥ यद्दिवावसभगवांल्लोकमिमं योगस्य प्रतिपक्षमाचक्ष्णः प
श्यन् वभवत्स्य प्रतिक्रियाकरणं चेन्निरुद्धितमित्याक्ष्णः तदा आजगरं व्रतं आस्थितः सन् शयान एवाभ्रातिस्मित्यन्व
यः ॥ आजगरं व्रतं नामैकत्र स्थित्वा प्रार्थय कर्मोपभोगः ॥ अवमेहति मूत्रयति ॥ हृदति पुरीषमुत्सृजति ॥ उच्चरति पुरी

शालिना उद्देशा
तेनैवादिग्या आलिना उद्देशा
॥३३॥
२९

अभिभाष्यमाणे पिज्जानानां मध्ये जडादिवहर्त्तेमानस्तूष्णीव भव॥ अथ धृतस्य वेधो यस्य ॥ २९ ॥ तत्र पुरादिष्वनु
पथं मार्गे मार्गे अवनिचरापसंदेर्ज्जनेस्तर्ज्जनादिभिः परिभूयमानोपितदविगणयन् एवैकचर एकाकीपृथि
वी परिवभ्रामे त्वन्वयः ॥ तत्र पुरापत्तनं ग्राभादहताः ॥ आकरः खानानिः खेतः कृषीवलः ग्रामः वातः पुष्पादिवाटिकाः
शिविरसेनायावासस्थानं ॥ व्रजोगवास्थानं घोषागोपानां सार्थं यात्रिकजनसंघातं ॥ आश्रमाः ऋषीणां तर्ज्जनेभ्यज

जडांधमूकवधिरपिशाचोन्मदकवदवधृतवेधोऽभिभाष्यमाणे पिज्जानानां गृहीतमौनव्रतस्तूष्णीव
भव॥ २९ ॥ तत्र तत्र पुरासाकरखेतवाटशिविरव्रजघोषसार्थगिरिवनश्रमादिष्वनुपथमवनिचरापसंदेः
परिभूयमानो मल्लिकाभिरिव वनगजस्तर्ज्जनेनाउनावमेहनृषीवनग्रावशक्तद्रुजः प्रक्षेपपूतिवातदुरु
क्तैस्तदविगणयन्नेवासासस्थान एतस्मिन् देहोपलक्षणे सदपदेश उभयानुभवस्वरूपेण स्वमहिमावस्था
नेनासमारोपि ताहं ममाभिमानत्वादविखंडितमनाः पृथिवीमेकचरः परिवभ्राम ॥ ३० ॥

जनताडनं प्रहारः मेहनं उपरिभूत्रां वनशक्त्यस्त्रेण प्रक्षेपः ग्रावाः शक्तोरनुश्रमप्रक्षेपः पूतिवातोऽधोवायुः दुरुक्तै
रापः ॥ एतैरगणनेदृष्टान्तः मल्लिकाभिरिवेति तत्रैव हेतुः ॥ अमतिमिथ्याभूते सस्थान सन्निवेशे देह इत्युपलक्षणे माका
रोपस्य सदित्यपदेशमात्रं यस्य तस्मिन् निरभिमानत्वात् ॥ केन हेतुना उभयोः सदसतो यो नुभवस्तत्त्वरूपेण स्व
महिम्नवस्थानं तेन ॥ अतएवात्र खंडितमनो यस्य स परिवभ्राम ॥ ३० ॥

१ भा० पं०
२२

गो१

षष्ठेतीनाभिमानस्य देहत्यागक्रमाभिधा प्रदहंतं दवाग्निं यः पश्यन्नपि न पश्यति ॥ यो गेभ्यर्थाणि नाभ्यनंददिसु
क्तं तत्र पृच्छति नेति ॥ भगवद्देभगवन्योगेन समीरितमुदीपितं यत्ज्ञानं तेनावभज्जितानि दग्धानि कर्मवीजानि रा
गादीनि येनैतेषां यदृष्टया प्राप्नोति चर्याणि पुनः क्लेशदानी भवितुं नाहंति ॥ अतः किमिति नाभ्यनंददित्यर्थः ॥ १ ॥
अंगीत्य परिहरति सत्यमिति ॥ एकैव क्षिप्तोऽनवस्थानस्य चंचलस्य मनसो विश्वासेन गच्छति न सम्यक् प्राप्नुवति
शब्दः किराता यथा धत्ते स्वपिर्मृगेषु ॥ शब्दे किराते यथा मृग इति सप्रम्यते वा ॥ पाठांतरं शब्दे वंचकः ॥ किरातो वलि
राजो वाच ॥ न हूनं भगवन् आत्मारामाणां योगसमीरितज्ञानावभज्जितकर्मवीजानोऽप्यर्थाणि पुनः क्लेशदा
नि भवितुमर्हंति यदृष्टयोपगतानि ॥ १ ॥ **रुचा च** ॥ सत्यमुक्तं किं त्विदं वा एकेन मनसो द्वावि
श्रममनवस्थानस्य शब्दकिरात इव संगच्छते ॥ तथा चोक्तं ॥ न कुर्यात्कहिं चित्स्वामनसि ह्यनवस्थि
ते ॥ यदि श्रमाच्चिराच्चिरं च स्कंदतपश्चरं ॥ नित्यं ददाति कामस्य छिद्रं तमनुयेरयः ॥ योगिनः कृत
मेव तस्य पत्युर्जायेव पुंश्चली ॥ ४ ॥
कथं वदते रिविश्वासं न याति इत्यर्थः ॥ पादिको दोषो वर्जनीय इत्युपदेष्टुं नाभ्यनंददिति भावः ॥ यदि श्रमात्
यस्य विश्वासेन चिराच्चिरं बहुकालं सचितं तपश्च स्कंदसुखाव ॥ ऐश्वर्यं विष्णोर्मोहिनीरूपदर्शनेन ॥ यद्वा ईश्व
राणां समर्थानामपि सोभति प्रभृतीनां तपः ॥ तत्र हेतुः नित्यमिति ॥ कृतविश्वासे यो योगी तदीयं मनः कामस्य तम
नुयेरयः तेषां च छिद्रमेवावकाशं ददाति यथा कृतविश्वासस्य पत्युः पुंश्चली जाया जाशरणमवकाशं दत्वा पति

घातयति तत्राप्रमनोपिकामादिभिर्योगिनः प्रशयति ॥ ४ ॥
२२

वीभत्समिवाशंक्याह तस्येति पुरीषस्य सुरभिर्गंधेन सौगंध्यं यस्य स वायुः ॥ ३३ ॥ एवं गवादिचर्ययापानादिकरोति
 स्म तदेवाह ब्रजन्नित्यादिका कर्मगगवानिवान्यदपि चरितवृत्तियस्य ॥ ३४ ॥ नानायोगचर्या आचरतीति तथा लो
 कयात्रापहराययोगिभिरेव वर्तितव्यमिति प्रदर्शनाय तथा कृतवान्वस्तुतस्तु भगवान् यतः अविरतः परममहान्सन्

तस्य ह पुरीषस्य सुरभिर्गंधवायुस्तदेशं दशयोजनं समं तात्सुरभिंचका ॥ ३३ ॥ एवं गोमृगकाकचर्य
 या ब्रजं स्तिष्ठन्नासीनः शयानः काकगोमृगचरितः पिवति खादत्यवमेहति स्म ॥ ३४ ॥ इति नानायोगचर्या च
 रणो भगवान् कैवल्यपतिः स्वप्नो अविरत परममहानंदानुभव आत्मनि सर्वेषां भूतानामात्मभूते भगव
 ति वासुदेवे आत्मनो व्यवधानानंतरं गेह रभावेन सिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णा योगेश्वर्या लिवे हाय सम
 नोजवांतर्धनपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनियदृष्टयोपगतानि नांजसान् पृहदयेनाभ्यनंदत ॥ ३५ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे स्वप्नो भवेवानुचरिते पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

उत्तरोत्तरशतगुणत्वेनोक्तौ यः आनंदः तदनुभवस्वरूपः किंच वासुदेवे आत्मनो व्यवधानेन अभेदेन विद्युते
 अन्येषामिव अंतरामध्ये उदरस्य देहोपाधेर्भाविस्तेन नित्यनिवृत्तौ पादित्वेनेत्यर्थः ॥ स्वतएव सिद्धः समस्तैरर्थैः
 फलैः परिपूर्णो योगेश्वर्या लिवे हाय सत्त्वं खेचरत्वं मनोजवं मनस इव देहस्य वेगदूरग्रह

इति पंचमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ इति पंचमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ इति पंचमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

समीरवेगेन विधृतानां वेष्टनां संघर्षेण न जात उग्रदवानलः ॥ अलेलिहानः सर्वतोऽग्रसन् ॥ १५ ॥ अवधत्त वेष्टेण मूष
भदेवस्तत्रगतः ॥ इत्येतस्य सूचकमाह ॥ यस्य किलाप्रमाती तमनुचरितं तद्देशवाशिभ्योऽपाकर्ण्य अहंनितिन
मयस्य सरजास्यं तत्र उपशिक्षित्वा ॥ कुपयश्चासौ पाषंडश्च तस्मिन्निजमनीषया संप्रवर्तयिष्यत
इत्यन्वयः ॥ तत्र हेतुः कलावित्यादि भवितव्येन प्राणिनां पूर्वसंचितपापफलेन ॥ १६ ॥ येन प्रवर्तकेन मनुजेषु

अथ समीरवेगविधृतवेष्टुविघर्षणजातो गृदावानलस्तद्वनमालेलिहानः सहते न ददा
ह ॥ १५ ॥ यस्य किलानुचरितमुपाकर्ण्य कोंकवे कंकुटकानां जाह्नवा मोपशिक्षकलावध
मं उक्तुषमाणे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्मपथमकुतोभयमपहस्य कुपय पाषंडमस
मंजसंनिजमनीषयामंदः प्रवर्तयिष्यते ॥ १० ॥ येन हवावकलौ मनुजापे सदा देवमायामोहिताः
स्वविधिनियोगशोचचारित्रविहीना देवहेलनान्यपचतानि निजनिजेष्टया गृहानां अस्नानाना
शोचकेष्टेष्टं च नादीनिकलिनाः धर्मवकुलेनोपहृतधियो ब्रह्मब्राह्मण्यज्ञपुरुषलोकविदुषकाः प्रा
येण भविष्यति ॥ ११ ॥ ते च हवीं कनयानि जलौकयात्रया धरंपरयाश्च स्तस्मिन्संयधे सयमेव वीतिष्यति ॥ १२ ॥
यसदा निकृष्टा ॥ स्वविधिनानियोगे यस्मिन् शोचचारित्रे तद्विहीनाः देवावशरूपा एव स्नानादीनिकुव्रतानि गृहानां
वेष्टादीनां विदुषका भविष्यति ॥ ११ ॥ तत्फलं चोद्धतमः प्राप्स्यतीत्याह ॥ ते चेति ॥ अवीकृतनया अवेदमूलनयानि जलो

कयात्रया स्वेषां कृतप्रवृत्त्या आश्रयः कृतविष्णु
सा ॥ १२ ॥
१३

अरीक्तययन्नुपसंहरति॥ कामइति॥ यन्मूलः यन्निमित्तो भवति तन्मनः॥ कोनुदुधः स्वीकुर्यात्स्वाधीनं इति मन्येत॥ ५॥
संगिकं समाप्य प्रस्तुतमाह॥ अथेति॥ अविस्तानां लोकानां ललामो मंडनभूतोऽपि उपरतावाधितानुवृत्तिर्यस्मात्सु
परगमदेहाभिमानं जहौ॥ विलक्षणेनैकप्रकारेण वधूतवेषादिभिः न विलक्षितो भवत्प्रभावो यस्मिन् सांप्रगयवि
धिदेहत्यागप्रकारं॥ आधाराधेयभावव्यावृत्त्यर्थमाह॥ अनर्थोत्तरभावेनाभेदेन॥ उपासनाव्यावृत्त्यर्थमाह॥ असंख्यव

कामो मन्युर्मंदो लोभः शोकमोहभयादयः॥ कर्मबंधश्च यन्मूलः स्वीकुर्यात्कोनुतदुधः॥ ५॥ अथैवमखिल
लोकपालललामो विलक्षणेर्जडवदवधूतवेषभाषाचरितैरखिलक्षितभगवत्प्रभावो यौगिनां सांप्रगयविधिमुप
शिक्षयन् सकले रंजितसुरात्मन्यात्मानमसंख्यवहितमनर्थोत्तरभावेनाऽन्वीक्षमाण उपरतानुवृत्तिरुपरगमदि
तस्य हवा एव मुक्तलिंगस्य भगवत्तत्त्वमस्य योगमायावासनया देहद्रमांजगती मभिमानाभासेन चंक्र
ममाणः॥ ७॥ को कवैककुटुम्बानन्दक्षिणकर्णाटकाव्यहृष्टयोपगतः कुटकाचलोपवन आस्य कृतास्म
कवलउन्मादइव मुक्तमूर्च्छजोऽसंवीत एव विचचार॥ ८॥

संस्कारेण देहः प्रचलति॥ यथा कुलाले चक्रं सोऽयमभिमानाभासः॥ तेन सच जीवन्मुक्तानामविद्यावास
नया भवतीति श्रुतौ विशेषमाह॥ योगमायावासनयेति॥ ७॥ कोकादीन् देशान् गतः सन् कयापि वासनया
आस्य कृतस्म कवलो येन॥ असंवीतो लग्नः॥ ८॥ एमराम॥ ॥

भा० पं०
२४

भग०

भक्तेः परमपुरुषार्थमाह यस्याभक्तावेव न त्वयोगादिषु अतु सवनमविरतं आत्मानं स्तापयंतः स्वयमासादितं अप्रा
प्यितं भगवता स्वयमेव दीयमानमपि अनादरे हेतुः भगवदीयत्वेनैव परितः समाप्ताः सम्यक्प्राप्ताः सर्वे पुरु
षार्था ये स्ते ॥ १८ ॥ ननु भगवतोति सलभत्वदर्शनात् मोक्षस्य चातिदुर्लभत्वादियमतिस्तुतिरिवेत्याशङ्क्याह हे
राजभवतां पांडवानां यदूनां च पतिः पालकः गुरुः उपदेष्टा देवउपास्यः प्रियः सहृद कुलस्य पतिः नियं
यस्यामो कवय आत्मानमविरतं विविधवृजिन संसार परितापोपतप्यमानमनु सवनं स्तापयंतस्तथै
व पर्यानिर्वृत्याप्यपवर्गमात्यंतिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्रियं ते भगवदीयत्वेनै
व समाप्तसर्वार्थाः ॥ १९ ॥ राजतपतिर्गुरुलभवतां यदूनां देवं प्रियः कुलपतिः कवचिं करोवः ॥ अस्ते
व मर्गा वान्मजता मुकुंदो मुक्तिं ददाति कर्हि चित्स्मने भक्तियोगम् ॥ २० ॥ नित्यानुभूतनिजलाभनि
वृत्ततृप्तः श्रेयस्य तद्रचनया विरसु प्रवुद्धः ॥ लोकस्य यः करुणया भयमात्मलोकसाक्षात्तमो भगवते
ता किंचिदुना कच कदाचिदोत्पादिषु वः पांडवानां किं करोषि आज्ञावती ॥ अस्तु नामैवं तथापि ॥ अन्त्यं वा नित्यं भजतां
मस्मि मुक्तिं ददाति ननु कदाचिदपि स प्रेमभक्तियोगं ॥ २१ ॥ वर्णि तन्मृषभावजारं न मस्करोति ॥ नित्यमनुभूतं यन्निजं
रूपं स एव लाभः तेन निवृत्ता तृप्ता यस्य सः ॥ अतद्रचनया देहाद्यर्थमनारथं न श्रेयसि विषये चिरं सुप्ता वुद्धिर्यस्य

नित्यानुभूतस्यैव भयमात्मलोकसाक्षात्तमो भगवते
स्वातन्त्र्यं न तस्मिन् ॥ २० ॥

ननु तर्ह्यर्थानर्थकारी किमर्थो यमृषभावतारस्तत्राह अयमिति रजोवापानां जनानां मोक्षमार्गोपशिक्षणार्थः तस्य
वैकल्योपशिक्षणस्यानुरूपान् ॥ १३ ॥ अधिकपुण्ययस्मिन् एतद्भारतं वर्षं ऋषभाद्यवतारयुक्तानि कर्माणि ॥ १४ ॥ प्रियव्रत
स्यवंशः अवदातः सुहृदः यत्र वंशे यद्यस्मात् अकर्ममोक्षस्तस्य हेतुधर्मचचार ॥ १५ ॥ अपरः को नु योगी अस्य काष्ठादिश
अयमवतारो रजसोपप्लुतवैकल्योपशिक्षणार्थं तस्यानुगुणान् स्तोकां नृगायंति ॥ १३ ॥ अहो भुवः सप्त
समुद्रवत्याद्दीपेषु वर्षे धिपुण्यमेतत् ॥ गायंति यत्र त्यजनामुगरेः कर्माणि भद्राण्यवतारयंति
॥ १४ ॥ अहो नुवंशे यशसा वदन्तः प्रियव्रतो यत्र पुमान् पुण्यः ॥ कृतावतारः पुरुषः स आद्यश्च चारधर्म
यदकर्म हेतुं ॥ १५ ॥ को न च स्य काष्ठामपरोऽनुगच्छेन्न नोरथेनाप्यवभस्ययोगी ॥ यो योगमायाः स्पृहय
त्युदस्ता ह्यसत्तया येन कृतप्रयत्नाः ॥ १६ ॥ इति ह स्म सकलवेदलोको देव ब्राह्मणगवां परमगुरो
र्भगवतः ऋषभदेवस्य विष्णुश्चाचरिते रितं युंसां समस्तदुश्चरितानि हरणं परममहामंगलाय नमिदं
मनुष्योपचितयानुष्ठेयान् प्रावयति वाः वहितो भगवति तस्मिन्वा सुदेवे एकांततो मुक्तिरनयो रपि
मप्यतु गच्छेत् ॥ यो योगी येन ऋषभेण सत्तया अवस्तुते न उदस्ताः निरस्ताः योगमायासि समनुवर्तते ॥ १७ ॥
छीः वांछति कथं भूताः कृतप्रयत्नो यासु तदर्थं प्रयत्नं च करोतीत्यर्थः ॥ यद्वा ॥ कथं भूताः उदस्ताः कृतप्रयत्नाः सेवितुं
यता अपीत्यर्थः ॥ १८ ॥ विष्णुश्चाचरिते यत्र यत्र इति कथितं तत्र तत्र समस्तदुश्चरितमभिहरतीति तथा परममहामंगला

विष्णुश्चाचरिते यत्र यत्र इति कथितं तत्र तत्र समस्तदुश्चरितमभिहरतीति तथा परममहामंगला

इति तमेव षष्ठः ॥ ६ ॥ अध्यायानां त्रयेणैव ऋषभारव्या नमीरितं ॥ अष्टभिर्भरताख्यानमतः प्रस्तुयते मृतं ॥ सप्तमे भरते
 एजेचिरं यज्ञैर्हरियज्ञन ॥ आरब्धकर्मनिर्वाणे हरिद्वित्रे हरियज्ञन ॥ संचितितः संकल्पेनैव राज्यादो नियुक्तः ॥ १ ॥
 आत्मनो नुरुपान्भूतादिरहंकार इव भूतसूक्ष्माणि इति संततिवृद्धौ दृष्टान्तः ॥ २ ॥ भारतमिति खनाम्ना ख्यायकत्वेन
 इति श्रीमद्भगवते पंचमस्कंधे ऋषभदेवानुचरिते षष्ठोऽध्यायः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ भरतस्तु महाभाग वतो य
 दाभगवता वनितं लपरिपालनाय सिंचितस्तदवुशासनपरः पंचजनीनाम विश्वरूपदुहितरमुपयेमे ॥ १ ॥ त
 स्यामुहवा आत्मज्ञानकात्स्न्येनानुरुपानात्मनः पंचजनयामास भूतादिरिव भूतसूक्ष्माणि ॥ २ ॥ सुमतिराष्ट
 भूतसुदर्शनमावरणधूम्रकेतुमिति ॥ अजनाभनामैतद्वर्षं भारतमितियत आरभ्य व्यापदिशति ॥ ३ ॥
 स बहुविन्महीपतिः पितृपितृमहवदुरुवसलतया सेवे कर्मणि वर्तमानाः प्रजाः स्वधर्ममनुवर्तमानः
 पर्यपालयत् ॥ ४ ॥ इजेच भगवतं यज्ञकृतं कृतुमिच्छावचैः अहयाहताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासवातुर्मा
 स्य पशुसोमानां प्रकृतिभिर्नुसवनं वातुर्होत्रविधिना ॥ ५ ॥
 धमाद्यतिशयः स्तुतिः ॥ ३ ॥ वदुतवित्सर्वज्ञः ॥ ४ ॥ यज्ञाः अयूपाः कृतवः सयूपाः तद्रूपं उवाच वैर्महद्विरल्यैश्च क
 तुभिः कर्मभिः पुष्ट्या इजेच ॥ तानेवाह ॥ आहताः स्वाधिकारेणात्मसाकृताः ॥ ये अग्निहोत्रादयस्तेषां प्रकृतिभिः अ
 ग्निहोत्रादयो द्विविधाः सकला गयुक्ताः प्रकृतयः विकल्पागाविकृतयः ॥ इति तैर्विविधैरपीष्टवानित्यर्थः ॥ अनुसव

नमित्यंतं वातुर्होत्रविधिना इत्यंतं वाच्यं धर्मः ॥ ५ ॥

भा० पं.
२६

आश्रमस्थानानि उभयतः उपर्यधश्च नाभिर्धृष्टं तैर्दृष्टं चक्रेः शिलामध्यगतैः चक्रनदिगंडकीसरितां प्रेष्य
पवित्रीकरोति ॥ १० ॥ एकफलः एकः आराधनसमीहमानः कुर्वीतः विविक्तः सुखः अतएव उपरतो विषयाभिलाषो
यस्य उपभूतः संवृद्धः उपशमो यस्य ॥ ११ ॥ प्रवृद्धमानानुरागस्य भारेण यद्रुतं द्रवीभूतं हृदयं तस्मिन् शोथित्यु
मनुद्यमो यस्य आत्मनि देहे उद्दिद्यमाने पुलककुलरोमांचरं दयस्य ॥ ककारः समासीतः ॥ श्रौत्वा तत्र प्रवृत्ते
यत्राश्रमपदानुभयतो नाभिर्दृष्टं चक्रेः चक्रनदीनामसरित्प्रवरा सर्वत्र पवित्रीकरोति ॥ १० ॥ तस्मिन्
वक्त्रे सरकलः पुलहाश्रमोपवने विविधकुसुमकिशलयतुलसिकांबुभिः कंदमूलफलोपहारै
श्च समीहमानो भगवत आराधनं विविक्त उपरत विषयाभिलाष उपभूतो पशुमः परां निर्वृतिं मवा
प ॥ ११ ॥ तयैत्यमविरतपुरुषवर्त्यया भगवति प्रवृद्धमानानुरागभरद्रुतहृदयशोथित्यः प्रहर्षवेगो
नात्मन्युद्दिद्यमानरोमपुलककुलकश्रौत्वा तत्र प्रणयवाप्य निरुद्धावलोकयन् एवं निज
रमणारुणचरणारविंदानुध्यानपरिचितभक्तियोगेन परिश्रुतपरमाङ्गादगंभीरहृदयहृदावगाढ
धिषणस्तामपि क्रियमाणं भगवत्सपथ्यानसस्मार ॥ १२ ॥
एवं वर्तमानस्तामपि भगवत्सपथ्यानसस्मारेत्यन्वयः ॥ तत्र हेतुः निजरमणस्य स्वप्रीतिदातुर्यश्चरुशोचरणार
विंदेन योरनुधानेन परिचितः सन्निधौ भक्तियोगः तेन परिश्रुतः सर्वतो व्याप्तः परमश्रीकादपरमानंदो यस्मिन्

गंभीरहृदयहृदे तस्मिन् अवगाढानिमगनाधिषण
यस्य ॥ १२ ॥
२६

एवंभूतयाकर्मविशुद्धाविशुद्धसत्त्वस्यभक्तिरजायतेत्यन्वयः॥**व॥** अंतर्हृदयेयस्याकाशःस एवशरीरमभिव्यक्तिरस्य
नेयस्यतस्मिन्ब्रह्मलिकीदृशे॥महापुरुषरूपस्योपलक्षणंआकारोयस्यतस्मि॥किंच॥श्रीवत्सादिरूपलक्षितेनिजपुरु
षाणानादादीनांहृदिलिखितवर्तमानतयास्थितेनउक्तेनपुरुषरूपेणआत्मनिस्वमनसिविरोचमानेकीदृशीभक्तिः
अत्यन्तातिशयेनएधमानोऽयवेगःप्रकर्षोयस्याः॥७॥एवंअनुवृत्त्यावर्षणमयुतानितेषांसहस्रतत्पर्यंतकाले

एवंकर्मविशुद्धाविशुद्धसत्त्वस्यांतर्हृदयाकाशशरीरेवब्रह्मणिभगवतिवासुदेवेमहापुरुषरूपोपल
क्षणेऽश्रीवत्सकौस्तुभवनमालारिदरगदादिभिरुपलक्षितेनिजपुरुषहृत्क्षितिनात्मनिपुरु
षरूपेणविरोचमानउच्चैतरांभक्तिरनुदिनमेधमानरयाऽयोजयते॥७॥एवंवर्यायुतसह
स्रपर्यन्तावसितकर्मनिर्वाणवसरोऽधिभुज्यमानस्वतनयेभ्योरिवेक्यपितृपेतामहंयथादा
यंविभज्यस्वयंसकलसंपत्तिनिकेतात्स्वनिकेतात्पुलहाश्रमंप्रवव्राज॥**च॥** यत्रहवावभग
वान्हरिरद्यापितत्रत्यानांनिजजनानांवात्सल्येनसंनिधाप्यतेदृष्टारूपेण॥८॥

वसितोनिश्चलः॥कर्मनिर्वाणवसरः॥राज्यभोगादृष्टसमाप्तिमयोयेनसः॥अधिकृत्यभुज्यमानंरि
वेक्यधनंयथाविभागंविभज्यसकलसंपदांनिकेतात्आश्रयात्स्वगृहात्पुलहाश्रमंहरिद्वैतंप्रवव्राज
॥यत्रक्षेत्रेविद्याधरकुंडेवात्सल्यंकरुणंनसंनिहितःक्रियते॥भक्तानामपेक्षितेनरूपेणसंनिहितोभवती

॥**च॥**
नव

भा० पं०
२७

अष्टमे भजते विसृज्य तस्य कर्मोत्तरायतः॥ ए ए र द्वा प्रसक्तस्य जातमे ए त्वमीर्यते॥ कृपया पितृसंगः पत
नायेव योगिन इति प्रदर्शयन्नाह॥ भरतस्यैरापोषणं॥ नैयमिकं नित्यनेमि त्रिकविधि प्राप्त्वा॥ आवश्यकं अर्थप्राप्त्
मूत्रोत्सर्गादिकं तामभिषेकादिकं येनाब्रह्माक्षरं प्रणवं जपन्॥ उदकांते नद्यासीरे॥ जलाशयाभ्यासनद्याः समी
पेऽपेयीयमाने॥ अत्याशक्तापीयमाने सति॥ तावदेव तत्तत्क्षणमेव अविदूरं सन्निधौ मृगपतेः॥ सिंहस्य उन्नादे

श्रीशुक उवाच॥ एकदा तु महानद्यां कृताभिषेक नैयमिकावश्यको ब्रह्माक्षरमभिगृणानो मुदूतैर्वयमुद
कांत उपविवेश॥ तत्र तदा राजन् हरिणी पिपासया जलाशयाभ्यासमेकैवोपजगत्॥ तया पेयीयमान
उदके तावदेवाविदूरेण नदतो मृगपतेरुन्नादोलोकभयंकरमुदपतत्॥ १॥ तमुपश्रुत्य समृगवधुः
प्रकृतिविलेवाच किं तन्निरीक्षणा सुतरां मपि हरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदया पारिप्लवहृष्टिरगतत्
षाभयात्सहसैवोच्चक्राम॥ तस्या उत्पतत्या अंतर्वत्या उरुभयावगलितो योनि निर्गतो गर्भः स्नातसिनिप
पात्॥ तत्र स वोत्सर्प्य एभयं वेदातुरास्वगणेन विद्युज्यमाना कस्याचिद्दृष्ट्या हिससारसती निपपात अथ

भि १

महान्नाद उद्गतः॥ प्रकृत्या स्वभावत एव विल्लवा व्याकुला सुतरां तु हरिभया निवेशेन व्यग्रं च मे मार॥ ३॥
व्याकुलं हृदयं यस्याः॥ परिप्लवहृष्टिः परिभ्रातनेत्रा॥ नगता तृणात्तदयस्याः उच्चक्राम नदीमुखं धितवती॥ २॥ अंतर्वत्या
गभिरिया उरुभयेन स्थानाद्वचालिता योनि निर्गता सन्क्रोतसि प्रवाहे निपतितः॥ तत्र स वो गर्भपातः॥ उत्सर्प्य एभयं

लभयच एतेः खेदेनातुरापीडिता दय्योतिरिगुहया हरि
एवधुः पपात नृथानंतरमृता च॥ ३॥

२७

धृत्यनिभगवद्वतानियेनसः॥भगवंतंसूर्यमंडलेभ्युपतिष्ठन्नेतदुहोवाचेत्यन्वयः॥कीदृशः॥एषाहरिणात्र
 जिनमेणेयंतेदेववासस्तेननुवासंताभिषेकेनार्द्राःकपिशश्चयाःकुटिलाजटास्तासांकलापेनविरोचमा
 नःसूर्यप्रकाशिकयास्चाहिरण्यमयः॥ध्येयःसदासवितुमंडलध्यवर्तीत्यादिनोक्तं॥उज्जिहानेउद्गच्छतिसति
 सकारांतपावेसनंतात्यश्च॥अर्थस्तुसएव॥१३॥परोरजःरजसःप्रकृतेःपरंमुद्धसत्वात्मकंसवितुर्देव
 इत्येधतभगवद्वतएलेयाजिनवाससानुसवनाभिषेकार्द्रकपिशकुटिलजटाकलापेनविरो
 चमानःसूर्यश्चभगवंतंहिरण्यमयपुरुषमुज्जिहानेसूर्यमंडलेभ्युपतिष्ठन्नेतदुहोवाच॥१३॥
 परोरजःसवितुर्जातवेदोदेवस्यभर्गोमनसेदंजजान॥सुरेतसादःपुनराविश्यचष्टेहंसं
 गृध्राणंनष्ट्रिगिरामिमः॥१४॥इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभगवत्परिचर्या
 स्यसूर्यस्यभर्गःस्वरूपभूतंतेजः॥जातंवेदो धनं॥यांसप्रमाथायः॥७॥
 कर्मफलंयस्मात्॥तत्कर्मफलमित्यर्थः॥अत्रहेतुः॥यत्तमनसेवेदंविश्वंजजानससर्ज॥पुनश्चादःसृष्टं
 विष्णुमंतर्यामिरूपेणप्रविश्यगृध्राणंकांतंहंसंजीवंसुरेतसाचिच्छक्त्याविचष्टेपश्यति॥पालय
 तीत्यर्थः॥नृषीदति॥उपाधितयातिष्ठतीति॥नृषत्तुवृद्धिस्त्यारिर्गिरिगणं गतिंरतीतिनृषद्रिगिरा
 वाच्छदसीत्यमिपूर्वरूपत्वाभावः॥तद्भर्गः॥रमः॥शरणं ब्रजामः॥१४॥इतिपंचमेसप्तमः॥७॥ १॥ ॥ ५५

भा० पं०
२८

तदेवाहनं नंहीति॥ ७॥ इति एवं कृतो नुषंगः। आसक्तिर्येन मृगज दुना मृगपत्नेन सह सहेदेनानुवदं हृदयं ये
न॥ च स्नेहानुबंधनमेव प्रपंचयति कुसुमेत्यादिना स्वधयति इत्यनेन। शाला वृकाः श्वानाः यदा भयं शंक
नूनं द्या योः साधव उपशमशीलाः कृपण सुहृद एव विधार्ये स्वार्थानपि गुरुतरानुपेक्षन्ते॥ ७॥ इ
ति कृतो नुषंग आसन शयनारन स्यानाशनादिषु सह मृगज दुना स्नेहानुवदं हृदय आसीत्
८॥ कुशकुसुमसमित्यलाश फलतृणोदकान्या हरिष्यमाणे वृकशाला वृकादिभ्यो भयमाशं
कमानो यदा सह हरिण कुरा केन वनं समाविशति॥ ९॥ पथि पथि च मुग्धभावेन तत्र तत्र विषक्त
मति प्रणय भर हृदयः कार्येणात्कंधेनोद्धति एव मुत्संग उरसि बाधायोपलालयन् मुदं परमा
मुवाप॥ १०॥ क्रियायां निर्वर्त्यमानाया मंतराले पुत्यायोत्या ययदेनैमि च क्षीत न हि वा वसव
र्षपतिः प्रकृति स्थेन मनसा तस्मा आशिष आशा स्ते स्वस्ति स्माह त्सते सर्वत इति॥ ११॥

मानो भवति॥ तदा तेन सह वनं समाविशति॥ ९॥ अतिशयितः प्रणय भरो यस्य तद् हृदयं यस्य सः
१०॥ वर्षपतिर्मरुतः॥ प्रकृति स्थेन स्वस्थेन स्यात् भूयात्॥ ११॥ राम राम राम राम॥ ॥ ५५ ॥

म २

२८

एणकुणकंवालकं अपविद्धं वंधुभिस्त्यक्तं इति तैः रूप एणत्वादि हेतुभिर्यो अनुकंपातया अनयत् ॥ ४ ॥ कृतोतिजं स्वीय
इत्याभिमानो येन ॥ पोषणं तृणदिना पालनं वृकादिभ्यो रक्षणं लालनं च वनादिना प्रीणं न कंद्यनादिना एते ये दनु
ध्यानमासक्तिस्तेन ॥ आत्मनो नित्यमास्नानादयः यमाः ॥ अहिंसादयः न संहिता ईश्वरपरिचर्यादयश्च प्रत्यहमेकैकशो

मि

तत्वेण कुणकं रूपं स्रोतसात् न ह्यमानमभिर्वीत्यापविद्धं वंधुरिवानुकंपयाराजर्षिर्भरतश्चादाय मृत
मातरं इत्याश्रमपदमनयत् ॥ ४ ॥ तस्य हवा एणकुणके उच्चैरेतस्मिन् कृतानि जाभिमानस्याहरहस्तपोष
णपालनलालनप्रीणनानुधानेनात्मनियमाः सहयमाः पुरुषपरिचर्यादय एकैकशः कतिपये
नाहर्गणेन वियुज्यमानाः किल सर्व एवोदवसन् ॥ ५ ॥ अहो वतायं हरिणकुणकः रूपेण ईश्वररथचरण
परिभ्रमणरथेण स्वर्गणसुहृद्बुधैः परिवर्जितः शरणं च मोषसादितो मामेव मातापितरौ भ्रातृजा
तीन्यौ यौ चिकान् श्रेवोपेयाय नान्यं कंच न वेदमय्यतिविस्त्रब्धश्च अतएव मायामत्परायणस्य पोषणपा
लनप्रीणनलालनमनुस्युनानुष्ठेयं शरणोपेक्षादोषविदुषा ॥ ६ ॥

वियुज्यमानाः संतः कतिपयेनाहर्गणेन सर्वे उत्सन्नावभूवुः ॥ ५ ॥ आसक्तिप्रपंचयन्ति अहो इत्यादिना ॥ इति कृतानुषं
गइत्येतत्पर्यन्तेन ॥ ईश्वररथचरणः कालचक्रंतस्य परिभ्रमणवेगेन स्वर्गणादिभ्यो विभ्रंशितः ॥ माइति मां च शरणं प्राप्ति
मामेव मातृपित्रादिबुद्ध्या उपेयाय प्राप्तः यौ चिकान् दूयिसंघातिनः ॥ अनस्युना एतन्निमित्तममस्वार्थो भ्रं

शक्तोतिदोषदृष्टिमकुर्वता ॥ ६ ॥

भा० पं०
२२

हरिण एव राजकुमारः आगत्य मां अपि स्निह्यति स्वयं तीत्यन्वयः ॥ किं कुर्वन् विविधैरुचिरैर्दर्शनीयैः निजैर्मृगदर-
विनोदैः स्वीयानां खेदमुपनुदन् ॥ १७ ॥ खेलिकायां क्रीडयामृषायः समाधिस्तेनामीलिते दृशेयेन तं मां प्रेमसं-
रंभेण प्रणयकोपेन पृषत् जलविन्दः तद्वत् अपरुषेण कोमलेन मृदुना विषाणाग्रेण लुवति संघटयति ॥ १८ ॥ आ-
सादितं हविषि स्मिन् तस्मिन् वहिषि दर्भे दंता कर्षणादिना चापलेन दूषिते सति ॥ दूषित्वेति पाठि ॥ वहिषि विषये

प२

अपि सिद्धकृतस्वकृतमागत्य मां सुखयिष्यति हरिण राजकुमारो विविधैरुचिरैर्दर्शनीयैः निज-
मृगदरकविनोदैरसंतोषं स्वानामपनुदन् ॥ १७ ॥ खेलिकायां मामृषा समाधिना आमीलित-
दृशं प्रेमसंरंभेण च कितंच कितंच आदृत्य पृषदपरुषविषाणाग्रेण लुवति ॥ १८ ॥ आसादितं हविषि
वहिषि दूषिते मया पालव्यो भीतभीतः स पशुपरततरा सः ऋषिकुमारवदवहितकरणकलापश्चा-
त् ॥ १९ ॥ किं वा अरे आचरितं तपस्तस्मिन् नयायदियमवनिः स विनयकृत् सारतनयतनुत-
रसुभगाशितमाखरखुरपकिमिदं विणविरहातुरस्य कृपणस्य ममद्रविणपदवी सूचयंत्यात्मानं ॥

दृषणोक्तित्यर्थः ॥ मया धिहितः सन् तत्तद्वत् एवोपरतक्रीडोनिश्चलश्चास्ते ॥ १९ ॥ इति वदुधाप्रलयेत्यायव-
हिर्निर्गत्य तत्खुरवातभूभागोपलेशसंभ्रातृद्वय आह ॥ किं वेति ॥ अरे अहो अहो अनया दित्या किं वा तपश्चा-
रितं तपस्विन्यासभाग्यया यत्र यस्मादियं स विनयस्य कृत् सारतनयस्य तनुतराः सुभगा

शिवतमां प्रोखरखुरपकिमिदं विणविरहातुरस्य कृपणस्य ममद्रविणपदवी सूचयंत्यात्मानं ॥
१९ ॥

अन्यदा अदर्शने सकरुणं यथा भवति तथा ॥ अनुशोचन्निति होवाचेत्यन्वयः ॥ अतितर्षणा अन्योत्सुकेन हरि
ण कुराक विरहेण विकले हृदये संतापो यस्य ॥ कश्मलं मोहं प्रापितः सन् ॥ १२ ॥ अपीति संभावनाया ॥ अहो इति
खेदोऽथ किरातयो रिव वंचने पराक्रामतिर्यस्य ॥ अकृतसुकृतस्य निर्भाग्यस्य ॥ समतत्तु शाब्दादिकमगणयन्

अन्यदा भ्रामुहिममनानष्ट्रविण्डवकपणः सकरुणमति तर्षणा हरिण कुराक विरहविकल
हृदयसंतापसमेवानुशोचन्निकलकश्मलं मुहदभिरंभित इति होवाच ॥ १२ ॥ अपिवत्सवैकपण
सखालको मृतहरिणी सुत अहो ममानायास्य शठकिरातमतेरकृतसुकृतस्य कृतविश्रंभ आ
त्मप्रत्ययेन तदविगणयन् सुजन इवागमिष्यति किं ॥ १३ ॥ अपि ते मेरासिन्ना प्रमोपवने शयाणि च
रंतं देवगुप्तं द्रव्यामि ॥ १४ ॥ अपि नृकः शालावृको न्यतमो वानैकचर एकचरो वा भक्षयति ॥ १५ ॥ निम्नो
चति ह भगवान्सकलजगत्तमे मोदयस्व यात्माद्यापि मम न मृगवधून्यास आगच्छति ॥ १६ ॥

चिंतयन्नागमिष्यति किं ॥ अपराधाचिंतने हेतुः ॥ आत्मप्रत्ययेन चित्तमुद्धाकृतविश्वासः सन् सुजनो यथा न गणयति
नृकत् ॥ १३ ॥ शयाणिको मलतृणानि ॥ १४ ॥ नैकचरो यथचरः शूकरादि ॥ यद्वा ॥ एकचरो वचरतियः कुरसभावो वा प्रादि ॥ न
भक्षयति किं ॥ १५ ॥ सकललोकस्पृक्षे मोयस्मात्स उदयो यस्य वेदत्रयी ॥ आत्मा स्वरूपं यस्य सः ॥ स्त्रियो निम्नोचति अस्तं याति

मृगवधून्यासो निक्षेपभूतः ॥ १६ ॥

भा० पं०
३०

रि ५

मृगदारकवदाभासमानेन कर्मणा भगवदाराधनलक्षणाश्च विभ्रंशितः कथमितरथेति साक्षात्स्वयं
वक्तव्यमासंगः स्यात् पूर्वपरित्यक्ता दुस्त्यजाश्चौरसायेन अंतरायेण विहतं योगारंभं यस्य आत्मानम
विगल्यतः आत्मचिन्तामकुर्वतः तावदेव तीव्रवेगः काले मृत्युसमये आपद्य ॥ २३ ॥ लोकं वेदं मृगेन
श्रीसुकवाच ॥ एवमघटमानमनोरथाकुलहृदयो मृगदारकाभासेन स्वारथ्यकर्मणा योगारं
भणतो विभ्रंशितः स योगतापसो भगवदाराधनलक्षणाचकथमितरथा जात्यंतरेण कुरुण के आ
संगः साक्षान्निःश्रेयसप्रतिपक्षतया प्राक्परित्यक्त दुस्त्यजहृदयाभिजातस्य तस्यैव मंतराय वि
हतं योगारंभस्य गजध्वंभरतस्य मृगार्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुषंगेण विगल्यत आ
त्मानमहिंवा खविलंदरति क्रमः कीलः करालरभस आपद्यत ॥ २४ ॥ तदानामपि पार्श्ववर्तिनमात्मज
मिवानुशेषं च तैर्मभिर्वाच्यमाणो मृग एवाभिनिवेशितमनाविस्तृत्य लोकमिमं सह मृगेण कलेव
रं मृतमनुनमृतजन्मानुस्मृतिरितर वन्मृगशरीरमवाप ॥ २५ ॥ तत्रापि हवात्मनो मृगत्वकार
णं भवदाराधनसमीहानुभावेनानुस्मृत्य भ्रशमनुत्पद्यमान आह ॥ २६ ॥
सहितं विस्तृत्य प्राकृतं द्रवमृगशरीरमवाप ॥ कथं भूतं कलेवरं मृतमनुनमृतान विनष्टा दूर्वजन्मा च
स्मृतिर्यस्य ॥ २७ ॥ आह स्वचित्ते ॥ २८ ॥

अतएवातुरस्यदुःखितस्यममद्रविलामार्गस्त्वयंतीसतीस्वात्मानंचताभिःकृतमंडनंदिजानांयज्ञभूमिकरो
ति॥यस्मिन्देशेमृगःकृष्णस्त्वस्मिन्धर्मातिवोधतेतिश्रुतेः॥२०॥तावदुदितेचंद्रेमृगंदृष्ट्वासंभावयन्नाह॥अपि
स्त्विति॥२१॥चंद्रश्चिन्मस्यशुखंप्राप्याह॥किंचेतिसंभावनायां॥आत्मजविश्लेषेणज्वरस्तापःसएवदहनस्तस्य

चसर्वतःकृतकौतुकंदिजानांसर्गोपवर्गकामानांदेवयजनंकरेति॥२०॥अपिस्त्विदमोभगवानुडयति
रेनमृगयतिभयान्नतमातरंमृगबालकंस्वाश्रमपरिभ्रष्टमनुकंपयाकृपयाजनवत्सलःपरिपालयति
॥२१॥किंवात्मजविश्लेषज्वरद्वदहनशिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्थलनलिनीकंमामुपसृतमृगी
तनयंशिशिरशांतानुरागगुणितेनिजवदनसलिलामृतमयगभस्तिभिःस्वधयतीतिच॥२२॥

ज्वालाभिरुपतप्यमानाहृदयरूपास्थलनलिनीयस्यजलस्थंपयंतापंसोढंक्षममिति॥स्थललक्षणाउपस्थी
मृगीतनयोयेनतंचंद्रःस्वधयतिशांतिंगमयति॥केःशिशिरंस्वतच्छांतंचमय्यनुरागेणगुणितं पुनःपुनःप्रवत्
यद्वदनसलिलंतदेवामृतमयागभस्तयसैः॥लोकेहितंमंत्रवादिन्येवदनसलिलैस्तापंशमयंतीतिप्रसिद्धं॥
उपसृत्यमृगीतनयरतिपाठेमनोरथांतरमेतत्॥उपसृत्यमृगीतनयःकिंवासांस्वधयिष्यतीति॥शेषं समानं॥

भा० चं०
३९

पितुः प्राप्तात्मविज्ञानो भर्तुः मृगात्तंगतः॥ प्रारब्धकर्मवेगेन तदंते जडविप्रता॥ अंगिरसगोत्रज्ञानं प्रव
रस्य श्रेष्ठस्य समारिपुत्रस्य॥ त्यागोत्रातिथ्यादिभ्यो न दानादि॥ विद्याकर्मविद्या॥ आत्मज्ञानं देहादिव्यतिरि
क्तं भोक्तात्मज्ञानं॥ आनंदो धर्मसंपत्तिजः॥ आत्मना सदृशाः श्रुतादयो गुणायैषां ते समानोदराः नव
प्रजावभूवुः॥ यवियस्यां कनिष्ठायां च मिथुनं कन्यापुत्रं॥ १॥ उत्सृष्टं मृगशरीरं येन तं॥ सुवीनां श्रीमतां गेहे यो
श्रीः कउवाच॥ अथ कस्य चिद्भिज्जवरस्यांगिरसप्रवरस्य शमदमतपः स्वाध्यायाध्ययनत्यागसं
तोषतितिक्षाप्रश्रयविद्यानस्य आत्मज्ञानानंदयुक्तस्यात्मसदृशश्रुतशीलत्ताररूपो दीप्यगुणा
नवसौंदर्या अंगजावभूवुः॥ मिथुनं च यवीयस्यां भाष्यायां॥ १॥ यस्तु तत्र पुमांसं परमभोगवतं
जर्षिप्रवरं भरतमुत्सृष्टमृगशरीरं चरमशरीरेण विप्रत्वं गतमाहुः॥ २॥ तत्रापि स्वजनसंगाच्च भ
रमुद्धिजमानो भगवतः कर्मबंधविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणचरणारविदयुगलमनसा
विदधदात्मनः प्रतिधातमाशंकमानो भगवदनुग्रहेणानुस्मरत्स्वपूर्वजन्मावलिगतानामनुमत्त
जं धवधिरस्वरूपेण दर्शयामास लोकस्य॥ ३॥
गभ्रष्टोऽभिजायते इति स्मरते॥ २॥ तत्रापि चान्यसंगादात्मनश्च भ्रष्टमाशंकमानश्चात्मानमुन्मत्तादिरू
पेण दर्शयामासेत्यन्वयः॥ किं कुर्वन्कर्मविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणानां विवरणं कथनं च यस्य तद्भगवतश्च
रणारविदयुगलमनसा विशेषणधारयन्॥ प्रतिधातशंकायाहेतुः॥ अनुस्मृतास्वीयपूर्वजन्मना यो वलिः परप

परयत्नसः॥ ३॥

३९

अहो कष्टं धीराणां मार्गात् भ्रष्टो हं भ्रंशमेवाह यद्यतः विमुक्ताः समस्तां संगयेन विविक्तं पुण्यारण्यं यस्य आत्म
वतो धीरस्य मम मनः सर्वेषां भूतानां आत्मनि वासुदेवे समावेशितं समाहितं च निश्चलं सत् आहृदयं देवगलितं
निःसृतं केन समावेशितं अस्य अनुश्रवणं दिव्यभियोगेन अभिनिवेशेन श्रुत्याः सकला यामाया स्मिन्नेन का
लेन ॥ २६ ॥ निगूढो नाविः कृतो निर्विदो येन शालवृक्षो पलक्षितं ग्रामं कालं जरात् तत्र हरिणो जातः तस्मात् पर्वता

अहो कष्टं भ्रष्टे हमात्मवतामनुपयात् यद्धि मुक्तसमस्तसंगस्य विविक्तपुण्यारण्यं शरणं स्यात् तत्र
तत्र आत्मनि सर्वेषां आत्मनां भगवति वासुदेवे तदनुश्रवणमननसंकीर्तनानुस्मरणभियोगेनाश्र
न्यसकलया मेन कालेन समावेशितं समाहितं कास्त्रेन मनस्तत्तु पुनममावुधस्यारान्तरगतं तम
नुपरिसुखाव ॥ २६ ॥ इत्येवं निगूढनिर्विदो विमृज्य मृगीमातरं पुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलमुनि
गणदयितं शालग्रामं पुलस्त्य पुलहाश्रमं कालं जरात् प्रत्याजगाम ॥ २७ ॥ तस्मिन्नेपि कालं प्रतीक्षमाणः सं
गात्रुभूशमुद्धिग्न आत्मसहचरं शुक्लपूरुषं तद्वीरुधावर्तमानो मृगत्वनिमित्तावसानमेव गणयन् मृगश
रीरं तीर्थोदकं किन्नमुत्ससज्ज ॥ २८ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भरतचरित्रे षष्ठोऽध्यायः ॥ ८ ॥

न ॥ २७ ॥ आत्मैव सहचरो यस्य यथा एकाकी प्रतीक्षमाणस्यैव प्रपंचः मृगत्वनिमित्तेति तीर्थोदकेन किन्नमाद्रं अर्धो
दकस्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥ इति पंचमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ नवमेऽध्यायविप्रत्वे तस्य रागाद्यभावतः भद्रकालीयशुचिपि निर्विकारि

त्वमीयते ॥

भा० पं०
३२

सावधिब्रह्मचर्यव्रतः कर्मणि तेनानभियुक्तानि अनादृतान्यपि तं पुत्रं प्रत्यनुशास्यापि अप्राप्तपुत्रप्राप्तित्यमनो
रथः स्वयंकालेनोपसंहृतः मृत इत्यर्थः अनुशासननिर्वधे पुनस्तमेव हेतुमाह अनुशिष्टेन भाव्यमित्यस
न्नयोग्य आग्रहो यस्य सपत्न्यो समर्प्य अनुसंस्थया अनुसरणेन सप्तम्यंतपा वैष्ययमेवार्थः न्यवृत्तसत
कर्मण्यनभियुक्तान्यपि समनुशिष्टेन भाव्यमित्यसदाग्रहः पुत्रमनुशास्य स्वयं तावदनधिगतम
नोरथः कालेनाप्रमत्तेन स्वयंग्रहएव प्रमत्त उपसंहृतः अथ यवीयसीद्विजपत्नी स्वगर्भजातं
मिथुनं सपत्न्या उपन्यस्य स्वयमनुसंस्थया पतिलोके मगात् पितर्युपरते भ्रातर एनमतत्प्रभा
वविदस्त्रया विद्याया मेव पर्यवसितमतयो न परविद्यायां जडमतिरिति भ्रातुरनुशासननिर्व
धात् न्यवृत्तसन् सच प्राकृतैर्विषदपशुभिरुन्मत्तजडवधिरित्यभिभाष्यमाणो यदा तदनुरूपालिप्रभा
षते कर्मालिचकार्यमाणः परेष्टया करोति विष्टितो वेतनतो वा याज्याय दृष्ट्या चोपसादितमन्यव
दुर्बामिष्टकंदन्तवाभ्यवहरति परं नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तं च
निवर्तितुमैष्टनिरुत्तारत्यर्थः यदाभिभाष्यमाणस्तदनुरूपालिप्रभाषते मूलमंतरेण वलात्त्यक्तमकार्य
तेसाविष्टिः वेतनं मूलं विष्टादिभिः उपसादितमन्नमभ्यवहरति परं केवलं भुक्तेन त्विन्द्रियप्रीतये च

त्य
३२

पुत्रस्नेहेनानुवद्धमनोयस्यजडस्यगार्हस्थानाधिकारात्समावर्तनानां सत्कारानुविदधानसमुपनीतस्य
पुनःशौचादीनृतस्यानभिप्रेतानपिशिक्षितवान् तत्रहेतुः॥ अनुशिष्टेनहिमाव्यपितुःसकाशात्पुत्रेणेति॥
सोपिचपितुःशिक्षानिर्वधनिवृत्तयेअसध्रीचीनमसमीचीनमिवकरोतिस्म॥ उपाकरणवेदवृत्ताद्यनंतरंश्रा
वणादिमासेषुवेदानध्यापयिष्यन्॥ आदोतावद्यादितिभिः॥ सहप्रणवशिरःसहितान्त्रिपदी॥ वैत्रीदिषुचतुरोमा

तस्यापिहवात्रात्मजस्यविप्रःपुत्रस्नेहानुवद्धमनाआसमवर्तनात्संस्कारानुययोपदेशंविदधानः॥
उपनीतस्यचपुनःशौचाद्यमनादीनृत्यमनियमाननभिप्रेतानपिसमंशिक्षयत्॥ अनुशिष्टेनहिमाव्य
पितुःपुत्रेणेति॥ सचापितदुहपितृसन्निधावेवासध्रीचीनमिवस्मकरोति॥ यदास्यध्यापयिष्यन्
संवाहतिभिःसप्रणवशिरःसिस्त्रिपदीसावित्रीगैषवासंतिकान्मासानधीयानमप्यसमवेतरूपंग्राह
यामास॥ ५॥ एवंस्वतनुजेआत्मन्यनुरागावेशितचित्तःशौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वनलसुश्रूषणं
सान्प्रधीयानमप्यसमवेतरूपंयथाभवत्येवंग्राहयामास॥ तावतापिकालेनस्वरानुपूर्व्यादियुक्तंवाहत्या
दितस्यनागतमित्यर्थः॥ ५॥ आत्मभूतेस्वतनुजेऽनुरागेणावेशितचित्तयेन॥ शौचादीनियान्योपकुर्वीत॥

॥ श्रीपुत्रोक्त्या ॥

भा० पं०
३३

यदा तु परोभ्यः कर्ममूलेनाहारमपेक्षमाणो भवति तदा केदारकर्मणि शान्ति क्षेत्रे कर्द्दमविलोडनादौ वा
हारप्रलेभेन नियुक्तः सन् करोति किंतु अत्र कर्द्दमस्य प्रक्षेपे क्षेत्रं समं भवेत् इत उद्धरणो विषमं स्यादिति न वे
दभ्रातृभिर्देवान् कलादीनां मृतवदभ्यवहरति भुंक्ते कलाभूतं तद्रूपाः पिरया कंते लयं त्रोटत तिल किं

यदा तु परत आहारं कर्म वेतनं र्हमानः स भ्रातृभिरपि केदारकर्मणि निरूपितस्तदपि करो
ति किंतु न समविषमन्यूनमधिकमिति वेद कलापिरया कफली करणकुल्लाषस्यालीपुष्पाद्यन्त
ममृतवदभ्यवहरति ११ अथ कदाचित् कश्चिद्दृष्टपतिर्भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालभतापत्य
कामः १२ तस्य ह देवमुक्तस्य पशोः पदवीं तदनुचराः परिधावन्तौ निषिनिशीथसमये तमसावता
यामनधिगतपशवः आकस्मिकेन विधिना केदारान् वीरासनेन मृगवराहादिभ्यः संरक्षमाणं मंगि
फलीकरणं तुषाः कुल्लाषाः कीटदष्टा माषाः स्याली पुरीषं स्थली लग्नं ॥ रप्रवरं सुतं मपश्यन् १३ ॥
दग्धान् १४ तस्य रागादिगहित्यमलोलं चैव भीरितं अथान्यच्चरितं प्राह चित्रं मृत्यावसंभ्रमे वृषत्तपतिं मृ
द्रः सामतश्चोरराजः आलभत आलब्धुं प्रवृत्तः १५ देवा द्वधनविमुक्तस्य पशोः तमसाव्याप्राया निशि त
त्रापि निशीथसमये अर्धरात्रावसरे आकस्मिको देवनिर्मितः विधिः प्रकारस्तेन वीरासनेन ऊर्ध्वस्थानेन १६ ॥

अत्र हेतुद्वयमाह ॥ नित्यं सदा निवृत्तं निमित्तं यस्मात्सु उपादकमन्यः स्वसिद्धः अभिव्यंजमन्यः ॥ विशुद्धः केव
लो नु भवः स एवा नंद रूपः ॥ स्वात्मा तस्य लाभः ॥ एवं भूतो ह मि तित स्या भिगमः प्राप्तिरस्ति यस्य द्वंद्वानि संमाना व
माना दी नित्यं हेतु कयोः सुखदुःखयो रकृतदेहा भिमानः ॥ तस्मान्नेंद्रिय प्रीति निमित्त मभ्यवहरतीत्यन्वयः ॥ १९ ॥
अत एव शीतोष्मादि घना दिघना वृत्तांगः विचारे त्यन्वयः ॥ कीदृशः पीनः पुष्टः संहननांगः ॥ संहन्यं ते निविडो भ

नित्यनिवृत्तस्वसिद्धविशुद्धानुभवानंदस्वात्मलाभाधिगमः सुखदुःखयो र्द्वंद्वनिमित्त
योरसंभावितदेहाभिमानः ॥ १९ ॥ शीतोष्मवातवर्षेषु वृषडवाना वृत्तांगः पीनः संहननांगः ॥
स्थंडिलसंवेशनानुमर्दनामज्जनरजसामहामणिरिवानभिव्यक्तवस्त्ववर्चसः कुपटावृ
तकटिरुपवीतेनोरुमषिणा द्विजातिरिति वस्त्रवंधुरिति संज्ञया तज्जनावमतो विचचारः ॥ २० ॥

वृत्तिस्म ॥ त्रंगा नित्यस्य ॥ कठिनावयव इत्यर्थः ॥ स्थंडिलसंवेशनं भूमिशयनं ॥ अनुमर्दनं मर्दनाभावः ॥ अ
मज्जनं स्नानाभावः ॥ तैर्यद्रजः तेनाप्रकृतं वस्त्रवर्चः ॥ स ब्राह्म्यं तेजो यस्य ॥ यथा महामणिरनभिव्यक्ति ते
तेजो भवति ॥ कुस्मिन्नेनापटेनावृता कटिर्यस्य ॥ उरुमषिणा अतिमलिनेन तत्त्वतः संज्ञानंति ये ते जनैरेवम

तः सन् ॥ २० ॥

भा० पं०
३४

अमर्षोपराधासहनं ॥ रोषश्चवपुषोदाहनंतयोरावेशः ॥ तस्यरभसेनवेगेनविलसितउत्तंभितोभृकुटिलत्त
लोविटपः ॥ शाखाकुटिलादष्टाश्व ॥ अरुणानीक्षणीतेषामारोपः ॥ सभ्रमस्तेनातिभयानकवदनंयस्याः ॥ इदंतुज
गच्छतुमुद्यतेव ॥ महंतमदहाससनादहासं ॥ ततःस्थानादुत्पत्यविष्कृता निधिनानिशीर्षीरिगेषा ॥ गणेनपरि
भ्रशममर्षोपावेशरभसविलसितभृकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रा ॥ रुणेक्षणीरोपातिभयानकवदनाहंतु
कामेवेदंमहादहासमतिसरंभेणविमुंचतीततउत्पत्यपापीयसादुष्टानांतेनैवासिनाविवृक्लेशीष्मा
गलात्त्रवंतमसृगासवमत्युत्सहगणेननिपीयातिपानमदविद्वलोच्चैस्तरांस्वपार्थदेः ॥ सहजगो
ननर्त्तचविजहारशिरःकंदुकलीलया ॥ १४ ॥ एवमेवखलुमहदभिचारतिक्रमः ॥ कात्स्नेनात्मनेफल
ति ॥ १५ ॥ नवाएवंतंविष्णुदत्तमहदद्वुतयदसभ्रमः ॥ स्वशिरःश्लेदनश्रापतितेपिविमुक्तदेहाद्यात्मभा
वसुदहदयग्रंथीनासर्वसत्त्वसुहृदात्मनानिवैरायासाक्षाद्गवतानिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेन
वादेणसहसिरांस्पेवकंदुकानितेष्वालीलयाविक्रीडितेन ॥ १६ ॥ ननुकथंदेवाराधकानामेवंविपरीतंफलं
तत्राह ॥ एवमेवेति ॥ महत्सुअपराधरूपोतिक्रमः ॥ अपराधः ॥ १७ ॥ नन्वसंभाविमिदमेवयन्मरणोपवाकुल
त्वंमारकेषुचक्रोधाभावइत्यादि ॥ तत्राह ॥ नवाइति ॥ विमुक्तादेहाद्यात्मभावलक्षणः ॥ सुदृढोददयग्रंथियैः
सर्वसत्त्वानांसुहृदः ॥ आत्मानश्चयेतेषांदेहाद्यभिमानसद्भावेपिमरणादिभयमस्तीत्याह ॥ साक्षा

अवमृश्य ज्ञात्वा ॥ १४ ॥ परायण्यौगः ॥ अहतेन नूतनेन उपस्कृतं चलेकृतं ॥ वेशसंस्थया हिंसा विधानेन गीतादि
घोषेण सह ॥ १५ ॥ अथ वृषलराजस्य पराः ॥ पुरोहितत्वेन वर्तमानश्चौरः ॥ तदभि मंत्राभि मंत्रितं भद्रकाली मंत्रो

अथ तय न मनवद्यलक्षणमवमृश्य भर्तृकर्म निष्पत्तिं मन्यमाना वधारश नया चंडिका गृहमुप
नित्यमुदाविकशितवदना ॥ १४ ॥ अथ परायण्यसंस्व विधिना भिषिचा हतवाससाष्टाद्यभूषणाले
पस्रकृतिलकादिभिः उपस्कृतं भुक्तवंतं धूपदीपमात्यलाजकिशलयं कुरफलोपहारोपेत्यावै
शसंस्थयामहता गीतस्तुतिमृदंगपणवद्योषेण च पुरुषपशुं भद्रकाल्याः पुरत उपवेशया
मासुः ॥ १५ ॥ अथ वृषलराजपराः पुरुषपशोरसृगासर्वे न देवी भद्रकाली यत्तमायास्तदभि
मंत्रितमसिमतिकरालं निशितमुपाददे ॥ १६ ॥ इति तेषां वृषलानां राजस्तमः प्रकृतीनां धनमदरजउ
सिक्तमनसां भगवत्कलावीरकुलंकदयीकृत्योत्पथेन स्वैर विहरतां हिंसा विहाराणां कर्मातिदारुणं
यद्भूतभूतस्य साक्षाद्भूतस्य निर्वैरस्य सर्वभूतसुहृदः ॥ स्तनायामप्यननुमतमालंभनतदुप

मिमंत्रितं ॥ १६ ॥ धनमदरवर्जः ॥ तिनोसिक्तं ॥ त्यक्तमर्यादं मनोवेषं ॥ भगवत्कलायुक्तं वीरणां ब्राह्मणानां तु
स्त्रीकृत्य यथेष्टवर्तमानानां यत्कर्म तदुपलभ्य देवी उच्चवाटप्रतिमां त्यक्त्वा वहिर्निगता ॥ कथं भूतमालंभ
नं ॥ स्तनायामपि आपत्काले नु ज्ञातायामपि हिंसायामननुज्ञातं भद्रकालीत्यत गद्य ॥ १७ ॥

लभ्य ब्रह्म तेजसाति दुर्विसेह ददयमा
न न च उपासह सो ब्रुवाटस्वदेवी भद्रका
ली ॥ १७ ॥

भा० पं
३५

हिंसापरिहारायै बुमात्रप्रदेशो वलोकस्यानुपश्चात्त्यागतिः तस्याः हेतुभूतायाः पुरुषाणां गतिः न सम्यगादि
ता एकरूपानामभूत् ॥ २ ॥ सोपालंभसाक्षेपं सामदामभेददंष्ट्रेषु पायेषु चतुर्थीदंष्ट्रा चंकितचित्ता ॥ ३ ॥ भवन्नियमानु
पथाः त्वदाज्ञावर्तिनः न पारयामः न शकुमः ॥ ४ ॥ कपणानां वचोतिशम्यसासर्गिकः संसर्गनिमित्तः एकस्यापि
यदा हि द्विजवरस्येषु मात्रावलोकानुगतेन समाहिता पुरुषगतिस्तदा विषमगतां स्वशिविकारं दूगणउ
पधार्य पुरुषानधिवहत आह हे वां तारः साध्वतिक्रमत किमिति विषममुद्यतेयानमिति ॥ ५ ॥ अथ
तर्ह्येष्वरवचः सोपालंभसु पाकण्योपायतुरीया चंकितमनसस्तं विज्ञापयामं भवुः ॥ ३ ॥ न वयं नरदेव
प्रमत्ता भवन्नियमानुपथाः साध्वे ववहामः अयमधुनैव नियुक्तोऽपि न द्रुतं व्रजति नानेन सह वोढुमु
हवयं पारयाम इति ॥ ४ ॥ सां सर्गिको दोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां संसर्गिणां भवितुमर्हतीति नि
श्चित्य निशम्य कपणवचो राजारं दूगणउपासितवृद्धोऽपि नि सर्गेण वलात्कृत इषदुत्थितम
नुरविस्पष्टव्रह्मतेजसं जातवेदसमिव रजसावृतमतिराह ॥ ५ ॥
षः सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति निश्चित्य रदूगण आहेत्यन्वेयः ॥ कथं भूतः ॥ ३ ॥ पासिता वृद्धा येन सोऽपि स्वभा
वेन वलात्परवशः कृतः सन् ॥ कथं भूतं प्रत्याह ॥ नष्टं ब्रह्म तेजो यस्मिन् ॥ अस्मिन् एव नमग्निमिव स्थितं ॥ ५ ॥

दृगवताभितोरक्षमाणानां केन अनिमिषः कालः स एव अरिचक्रं तेन वरायुधेन तैस्तैर्भावैश्च श्रंतय्यो मितया प्र
वर्तमाने भद्रकाल्यादिरूपैः न कुतश्चिदपि भयं यस्मिन् भागवतानां भगवदुपासकानां परमहंसानां ॥ २० ॥
इति पंचमेन वमः ॥ १ ॥ दशमेक्षिपता राजा शिविकां स्वावहन्मुनिः स्वदुर्वादानुवादेन विज्ञाया सुप्रसादितः ॥ एवं भू
ताविकारित्वमस्तसर्वज्ञयोः समं ॥ इति सर्वज्ञता सिद्धी रद्वगणकथेरणं ॥ दृगणेनामसिंधुसौवीरदेशयोगजात
तैस्तैर्भावैः परिरक्षमाणानां तत्पादमूलमकुतश्चिद्व्यमुपसृतानां भागवतपरमहंसानां ॥ २० ॥ इति श्रीम
द्भागवतमहापुराणे पंचमस्कंधे जडभरतवर्तिते नवमाध्यायः ॥ १ ॥ श्रीमुकुटवाच ॥ अथ सिंधुसौवीर
पतेरद्वगणस्य वृजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिशिविकावाहपुरुषान्वेषणसमये देवेनोपसाक्षितः
स द्विजवर उपलब्ध एष्यी वायुवासंहननां गोखरवद्धं वोढुमलमिति पूर्वदृष्टिगृहीतैः सह गृहीतः प्रसभ
मतदर्ह उवाह शिविकां समहानुभावः ॥ १ ॥ त्वविजिज्ञासुः कपिलाश्रमं यदा गच्छति स्म तदा यद्दृत्तं तदाह
अथेति ॥ इक्षुमत्याः नद्यास्तीरे तेषां शिविकावाहानां कुलस्य नाथेन ॥ एष गौरिव खर इव च भारं वोढुं समर्थ
इति पूर्वये केचन विष्ट्रावलात्तगृहीतास्तैः सह प्रसभं गृहीतः सन् ॥ अतदर्ह वि सभहामुनिः शिविकामु
वाहेत्यन्वयः ॥ १ ॥ राम राम राम राम राम ॥ ॥ ५५ ॥

भा० पं०
३६

अवदमनचित्तं नरदेवो हमित्यभिमानो यस्य तं अनुविद्धेन संगुणितेन तिरस्कृतः शेषः संपूर्णे भगवतः
प्रियो निकेतने यथा श्रयो येन तं यद्वा शेषाणां निकेतः सर्वेषां भूतानां सुहृच्च आत्मा च योगेश्वराणां च यथा ज्ञा
दिवत् आचरणं तस्या चात्यंतं व्युत्पन्ना परिचिता मतिर्यस्य सः तस्मै यस्मानः सन्निवेशं मुखं प्रसन्नं दित्य
ति विगतस्मयः गतगर्वः ॥ १४ ॥ मन्त्रवक्रोक्त्या यदुक्तं त्वेन श्रुतः न च दीर्घमध्यानमागत इति तत्रोक्तं तस्माद्
त्वया यदुदितं श्रमादिना स्तीति तत् व्यक्तं सुदृढं तत्र ये वा विप्रलब्धं विप्रलभो न भवति तदेवाह हेवीरयं भारो
एवं वक्तव्यमपि भाषमाणं नरदेवाभिमानं न ज्ञातमसानुविद्धेन मदेन तिरस्कृता शेष भगवत्प्रि
य निकेतं पंडितमानिनां स भगवान्वा स्मरणो ब्रह्मभूतः सर्वभूतसुहृदस्मा योगेश्वर च यथा म
तिव्युत्पन्नमतिः स्मयमान इव विगतस्मय इदमाह ॥ १५ ॥ वा ॥ ए ॥ वा ॥ त्वयोदितं व्यक्तं मविप्रल
ब्धं भर्तुः समे स्याद्यदि वीरभारः ॥ गंतुं यदि स्यादधिगम्य मध्यापी वेति राशौ न विदं प्रवादः ॥ १५ ॥
नामकश्चित्स्यात्स भर्तुर्वैदुर्देहस्य यति स्यात् ॥ सच देहो मे यदि प्रसक्तः स्यात् तर्ही दानीं भारभावात् विप्रलेभः
स्यान्नेतदस्ति ॥ १६ ॥ भारस्य बोहश्चानिरूप्यत्वात् तस्मै च तत्संबंधाभावात् ॥ तथा गंतुं रधिगम्य प्राप्य मध्यावा
यदि स्यात् ॥ सुदृढं तेषां सत्त्वात्परमार्थतः तच्च मे यदि स्यादित्यादियोज्यं ॥ यत्त्वया कं नृत्तिपीवेति तत्राह चेत्
न सुदृश्यत्वं पीवेति प्रवादो विदं विदुषां न भवति किंतु मुर्मूर्खानां यतो यं प्रवादो राशौ भूतसंघे देहेनात्मनि

दि १

॥ १० ॥
॥ १५ ॥
॥ ३६ ॥

भ्रातरिति संबोधनं आदिप्राभिप्रायं व्यक्तं निश्चितं ॥ उक्तं अधिकं परिश्रान्तोऽसीत्यादीनि विपरीतानि षड्वाक्या
निर्गृहीतानि ॥ प्रापितवान् ॥ तत्रापि सुचिरं जरसा विवृद्धत्वेन संधर्द्धिनः सहचराः ॥ बहु यथा भवत्येवं विप्रलब्धो
पिवकोक्त्या उपहसितो पितुं श्री उवा हेत्यन्वयः ॥ तूस्मीभावे हेतुः ॥ अविद्यया रचिता द्रव्यादयो यस्मिन् स्व

अहो कष्टं भ्रातृव्यं कुरुपरिश्रान्तो दीर्घमध्वानमेक एव ऊर्ध्वान् सुचिरं नातिपीवानसंहननां
गोजरसा बोधुं तो भवान्मुखेनो एवापर एते संधर्द्धिनः ॥ इति बहु विप्रलब्धोऽप्यविद्यमायाविहि
तद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेवरे वस्तुनिसंस्थानविशेषः ॥ इह मनेत्यनध्यासे पितमिथ्या
प्रत्ययो ब्रह्मभूतस्तूस्मीशिविकां पूर्ववदुवाह ॥ ६ ॥ अथ पुनः स्वशिविकां विषमगतायां प्रकुपित
उवाच रदुग्गणः ॥ ७ ॥ किमिदमरेत्वं जीवन्मृतो मां कदर्थी कृत्य भर्तृणासनमतिवर्षिप्रमत्तस्य च
ते करोमि चिकित्सां दंडपाणि रिव जनताया यथा प्रकृतिं स्वां भजिष्य स रति ॥ ८ ॥

रमकलेवरेनाध्यासे पितो मिथ्या प्रत्ययो येन ॥ तत्र द्रव्याणि भूतानि गुणा इन्द्रियाणि कर्माणि पुरुषपाया
निश्चाशयांतकरण्यतः ब्रह्मभूतः ॥ ६ ॥ ७ ॥ मामनो हृत्य भर्तुः स्वामिनी मम शासनमाज्ञा मति क्रामति
चिकित्सा सा स्ति दंडपाणि र्यमो यथा जनसमूहस्य शास्ति ॥ करोति यथा स्वां प्रकृतिं प्रमत्तां ॥ ८ ॥

भा० पं०
३९

शे०

यत्कृतं प्रमत्तस्य ते चिकित्सां करोमि यथा सां प्रकृतिं भूजिष्य स इति तत्राह उन्मत्तादिव दूर्तमानस्य वस्तुतः स्व
संस्थां वृद्धभावं गतस्य भवता कृतेन चिकित्सां तेन दंडेन शिक्षिते वा कियानर्थः उक्तस्यार्थार्थयोरसंभावात्
यद्युत्तरं न मुक्तं किंतु प्रमत्तः स्वयमेव तथापि मम शिक्षादिकं पिष्टपेषणं व्यर्थमित्यर्थः न हि जडस्य
भावः शिक्षया पिष्टं कर्तुं शक्यत इति ॥ १४ ॥ अनुवादरूपया परिभाषया भाषणेन तं प्रत्युत्तरं दत्त्वा उपरतं

उन्मत्तमत्तं जडवत्त्वसंस्थां गतस्य मे वीर चिकित्सितेन ॥ अर्थः कियान्भवता शिक्षितेन स्व
व्यप्रमत्तस्य च पिष्टपेषः ॥ १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्युदीर्य मुनिव
र उच्यते मशील उपरतात्मनि मित्र उपभोगेन कर्मोत्थं व्यपनयन् राज्ञानामपि तथोवाह
१५ ॥ स चापि पांडवेयसिंधुं वीरपतिस्तत्त्वजिज्ञासायां सम्यक्प्रवृत्त्याधिकेताधिकारस्तदुदयप्र
थिविमेचनं द्विजवच आश्रुत्य वेदुयोगग्रंथसंमतत्वरया वरुह्य शिरसा पादमूलमुपस्ततः क्षमा
पयनविगतं नृपदेव सम्युवाच ॥ १६ ॥

नात्मे देहात्मत्वे निमित्तमविद्यायस्य ॥ आरब्धफलं कर्म क्षपयन् ॥ १५ ॥ हे पांडवेय सम्यग्याश्रित ये वत त्व
जिज्ञासायां प्राप्नोधिकारोयेन ॥ यथा दर्शपूरणमासाधिकतस्येव गोदोहनेन पशुकामस्यायः प्रणयदिति
गुणकलसंबंधेऽधिकारः ॥ एवं सत्त्विकं अहायामधिकतस्येवास्यामधिकार इत्यर्थः ॥ वेदुयोगग्रंथसंम

न हि नस्य तद्वचः श्रुत्वा विगतो नृपदेव धिराज इ
निगच्छीयस्य ॥ १६ ॥
३९

एतत्प्रपञ्चयति स्थौल्यमिति कलिः कलहः अहंकारेण मदश्च देहेन सह तदभिमानेन जातस्य हि भ
वंति मम तु निरभिमानस्य न संति यद्वा देहे जाते यो जातस्तस्यैव तानि मम तु तत्र न जातस्य न संति ॥ ११ ॥
यच्चोक्तं जीवन्मृतोऽसीति तत्रापाह जीवन्मृतत्वं न केवलं मम किंतु विकृतस्य सर्वस्य परिणामिनो दृष्टं य
द्यस्माद्विकृतं प्रतिक्षेपमाद्यतवत् यदुक्तं भर्तुः शासनमतिचरसीति तत्राह स्वस्वाम्यं च तयोर्भावः स तौ

स्थौल्यं काष्ण्यं व्याधयश्चाधयश्च क्लृप्तं दुयं कलिरिष्टा जरा च निद्वारति मम न्युरहं मदः शुचौ देहेन
जातस्य हि मे न संति ॥ ११ ॥ जीवन्मृतत्वं नियमेन राजवाद्यंतवद्यद्विकृतस्य दृष्टं स्वस्वाम्यभावो धु
वर्द्धयत्र तद्व्यवहारे सोविधि कृत्ययोगः ॥ १२ ॥ विशेषबुद्धेर्विवरं मना क्वपश्याम्यन्नव्यवहारतोऽन्य
त् कश्चिदस्तेन किमीशितव्यं तथापि राजत्वं करवामकिंते ॥ १३ ॥

सौधातुः नियमः हेर्द्धायत्र पक्षे ध्रुवः यदिव्यवस्थितः स्यादित्यर्थः तर्हि विधिः नियोगः कृत्यं कर्म तयोर्योगो ध्रुव उ
च्यते उचितो भवति उच समवाये इत्यस्माद्धातोः यदितु तव राज्ञ्यभ्रंशे मम च राज्ञ्यस्यासदा सर्वमेव विप
रितस्य दित्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु यावद्राजाहंता वेत्तवस्वामी भवान्येवेति चेत्तत्राह विशेषो राज्ञ्यभृत्यादिभेदस्त
दुद्धेः विवरमवकाशं व्यवहारद्वयं न पश्यामः मना क्विदपि अथापि तवायमभिमानश्चेत्तर्हि ब्रूहि

किं न करवामेति ॥ १३ ॥

भा० पं०
३८

एवं तत्स्वरूपं पृष्ट्वा तदुक्तं तत्र राणाक्षिपति तत्र यदुक्तं मम प्रमोदास्तीति तत्राह दृष्ट इति आत्मनो भवतो
भर्तुर्वोदुर्गंतुश्च कर्मतः प्रमोक्षित्यनुमन्यते यद्वा आत्मनो मेऽनुमन्ये अनुमिमे अनुमानं चेवं भवान्
भारवाहनादिना श्रातः कर्तृत्वात् यः कर्ता स प्राम्यति यथा हं बुद्ध्यादिकर्तृति न निदं व्यवहारमात्रं न तु स
त्यं यदुक्तं व्यवहारतोऽनं न पश्यामेति व्यवहारमार्गः प्रपंचः समूलः स प्रमाणाक एवेषु यथा यथा
वत् असता घटादिना उदकानयनादेरभावात् एवं प्रयोगः प्रपंचः सत्यः अर्थक्रियाकारित्वात् यः पु

दृष्टः प्रमः कर्मत आत्मनो वै भर्तुर्गंतुर्भवतश्चानुमन्ये यथा सतो दानयनाद्यभा
वात् समूल ईष्टो व्यवहारमा गी २२ स्थाल्याग्निस्तापात्ययशोऽभितापस्तत्रापतस्तं
दुर्लभं रंधिः देहेन्द्रियास्वाशयसन्निकर्षो तत्संस्तिः पुरुषस्यानु रंधात् २३

नरसत्यः नासौ अर्थक्रियाकारी यथा सिध्या घटादिरिति २२ तदुक्तं उपाधिधर्माः स्थोल्यादयो मे न वस्तु
तः संतीति तत्र ओपाधिकत्वेपि सत्यत्वं किं न स्यादिति त्वाह स्थाल्या अग्निना तापात् तन्मध्यवर्तिनः क्षीर
स्य तापः तस्य तापात् तदुलानां वहिर्भागस्य ततः तद्भस्म च रंधिः पाकः तत्रात्र किं विनिश्चयः एवं देहादि
भिः सन्निकर्षासंबंधात् तन्निमित्तासंस्तिः पुरुषस्य असवः प्राणाः आशयो मनः अनुरोधात् उपाधिधर्मा नुवर्तते
तथा हि निहाद्यादिना देहेतत्तरेन्द्रियाणां तापः ततः प्राणस्य ततो मनस इत्येवं यथा यथ मूहं २३

द्विजानां मध्ये कृतमथ तः सूत्रमुपवीतं विभर्षि यद्वा दत्ता त्रेयादीनां मध्ये कृतमोऽवधूतः इहापि कस्मादेतोः
 प्राप्तः नोऽस्माकं हेमाय चोत्प्राप्तः तद्विष्णुः कपिलो मुनिर्न भवति किं उतेति वितर्कः ॥ १७ ॥ किं मनया चिंतया शि
 विकांता वद्वहामीति चेदत आह नाहमिति वित्तपः कुबेरः ॥ १८ ॥ यस्माद्दृशंशं केतस्माकस्त्वमित्यादि प्रश्नानां सुतरं
 कस्त्वेति गूढं प्रसिद्धिजानां विभर्षि सूत्रं कृतमोऽवधूतः कस्यासि कुत्रत्य इहापि कस्मात् हेमाय न
 श्रेयसिनेतुः ॥ १९ ॥ नाहं विशंके सुरराज वज्रान्न यत्तु शूलान्न यमस्य दंष्ट्रात् नाग्न्यर्कसोमा
 निलवित्पात्राच्छंके भृशं वृक्षकुलावमानात् ॥ २० ॥ तद्बुद्धसंगाज्जडवन्निगूढविज्ञानवीर्यो विचर
 स्पधारः वचांसि योगप्रयित्नां नि साधो न नः क्षमं ते मनसापि भेतुं ॥ २१ ॥ अहं च योगेश्वरमात्मतत्त्व
 विदं मुनीनां परमं गुरुं वै प्रष्टुं प्रवृत्तः किमिहाराणं तस्माद्वाहरिं ज्ञानकलावतीर्णम् ॥ २२ ॥ स वै भवं
 स्त्रो कनिरीक्षणार्थं मय कलिंगो विचारय पितृ यो गेष्वाणं गतिमंधवुद्धिः कथं विचक्षीत गूढानुबंधः ॥ २३ ॥
 ब्रूहि निगूढं पिहितं विज्ञानरूपं वीर्यं प्रभावोयेन अपारः अमंतमहिमा तत्र हेतुः नो मनसापि भेतुं क्षमं शक्यं
 किं भेतुमित्यपेक्षायामाह ते वचांसीति यद्वा मनसा युक्ताः सूक्ष्मदृष्टयोपि भेतुं न शक्नुवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ स्वस्य
 ज्ञार्थं तां दर्शयति अहं चेति इह संसारे यत्तरणं शरणं तत्किमिति प्रष्टुं प्रवृत्तोऽस्मि ज्ञानशक्त्या वतीर्णं कपिलं सर

कथं वि
 चक्षीत
 गूढानुबंधः
 किं भेतुमित्यपेक्षायामाह
 तस्माद्वाहरिं ज्ञानकलावतीर्णम्
 स वै भवं
 स्त्रो कनिरीक्षणार्थं मय कलिंगो विचारय पितृ यो गेष्वाणं गतिमंधवुद्धिः कथं विचक्षीत गूढानुबंधः
 ब्रूहि निगूढं पिहितं विज्ञानरूपं वीर्यं प्रभावोयेन अपारः अमंतमहिमा तत्र हेतुः नो मनसापि भेतुं क्षमं शक्यं
 किं भेतुमित्यपेक्षायामाह ते वचांसीति यद्वा मनसा युक्ताः सूक्ष्मदृष्टयोपि भेतुं न शक्नुवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ स्वस्य
 ज्ञार्थं तां दर्शयति अहं चेति इह संसारे यत्तरणं शरणं तत्किमिति प्रष्टुं प्रवृत्तोऽस्मि ज्ञानशक्त्या वतीर्णं कपिलं सर

भा० पं०
३२

एकादेशेयसंघेष्टारद्वारा महीभृता ॥ उपादिशत्परं ज्ञानं स योगीति निगद्यते ॥ अकोविदः अविद्वानपित्वं कोविद
नां वादान् उद्गाहानेव वेदसि ॥ अथो अतः ॥ अतः तं विदुषां मध्ये श्रेष्ठो न भवति ॥ कुतः हियस्मात् यस्मान् भूत्यादिलोकि
कवावहारं त्वं सत्यमात्य एवं सूरयस्तत्त्वविचारणसहनसदति किं त्वविचारसुंदरं वदंति ॥ अतो न सत्यः ॥ वैदिके
पिकर्मव्यवहारे न सत्य इत्याह ॥ यथेवेति उरवोगादीं ग्रहसंबन्धिना मेधा यज्ञास्तेषां विज्ञानो विस्तारः ॥ स्तद्धिषया
ब्राह्मण उवाच ॥ अकोविदं कोविदं वादान् वेदस्य यो नातिविदं वरिष्ठः ॥ न सूरयो हि वावहारमेतं
तत्त्वावमर्शेन सहामनंति ॥ १ ॥ तथैव राजनुरुगाहमेधविज्ञानविद्योरुविजृम्भितेषु ॥ न वेदवादिषु
हितत्ववादः प्रायेण शुद्धानुवकास्तिसाधुः ॥ २ ॥ न तस्य तत्त्वग्रहणयसाक्षाद्वरीयसीरपि वाचः
समासन् ॥ स्वप्ननिरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न यस्य हेतुमिति संयं स्यात् ॥ ३ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥
सुविद्यासु उरु अधिकं विजृम्भितेषु विलसितेषु वेदवादिषु तत्त्ववादः उनिश्चितं न वकास्ति न प्रकाशते त
थाच श्रुतिः ॥ नेह नानास्ति किंच नेत्यादि ॥ शुद्धादि सादिरहितः शून्यः साधुरागादि शून्यश्च प्रायेणेति ईश्वरा
पित्तकर्मणां परमार्थफलत्वाभिप्रायेणेकं ॥ २ ॥ ननु श्रुतं वेदान्तस्यापि पुंसः कर्मसु प्रवृत्तेः कथमसत्यता
तत्राह नेति ॥ साक्षाद्यथावत्तत्त्वज्ञानाय वरीयस्योपि वेदान्तवाच्यस्तस्य न सम्यग्गसन्वभूवुः ॥ स्वप्नानिरुक्तिः स

ननु मितं यस्य न स्यात् ॥ ३ ॥
५५

तदुक्तं स्वस्वाम्यभावो ध्रुव इति तत्राह ॥ शास्तेति अथ्रुवत्वेऽपि यदा यो नृपतिः सः प्रजानां शास्ता गोप्राच ॥ यच्चोक्तं ॥ स्तथा
देः शिवा पिष्टपेष इति तत्राह ॥ योऽच्युतस्य किं करः सपिष्टनपिनष्टिनिःफलं न करोति स्तथात्वादनपगमेऽपि शास
रिदं श्वराज्ञा संपादनेनैव सफलत्वात् तदाह ॥ स्वधर्मरूपमच्युताराधनं कुर्वन् यस्मादधौ ध्यंजहाति ॥ २४ ॥ यस्मादेवम
मत्वदुक्तं विपरीतं प्रतिभाति ॥ ततस्मान्नरदेवाभिमानमदेन तु शीकृताः तिरस्कृताः स तमाभवो दृशा येन तस्य ममे

शास्ताभिगोप्रा नृपतिः प्रजानां यः किं करोनापि पिनष्टि पिष्टं ॥ स्वधर्ममाराधनमच्युतस्य यहीहमानो
विजहात्यधौ ध्यं ॥ २४ ॥ ततो भवान्नरदेवाभिमानमदेन तु शीकृतसत्तमस्य ॥ कषीष्टमैत्रीहमात्रे वंधो यथा
तरे सदेव ध्यानमंदः ॥ २५ ॥ न विक्रिया विश्वसुहृत्सखस्य शास्येन वीताभिमानेस्तवापि ॥ महद्विमानात्स
कृतादिमादकं न द्यत्यहं दपिशूलपाणिः ॥ २६ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चमस्कंधे ब्रा

ह्मणरद्वगणसंवादे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीदशं स्नेहयुक्तां दृष्टिं कषीष्टकरोतु संतामवत्सारूपं पापं यथातरिष्यामि ॥ २५ ॥ ननु ममावज्ञाकृतविकाराभावा
त्कृतः पापतत्राह ॥ नेति यद्यपि न विक्रियानास्ति ॥ विश्वस्य सुहृत्सोऽसखा च तस्य ॥ अतः सर्वत्र साम्येन स्वदेहे वि
मताभिमानस्य तथामहतामवमानात्मा दृशो विनंद्यति ॥ अदूरतरक्षिप्रं ॥ शूलपाणिर्दिवा तिसमर्थो पीत्यर्थः ॥ २६ ॥

इति पंचमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ० ॥

एवं प्रपंचस्य सत्यत्वं तदुक्तं निराकृत्य संसारस्यापि तदुक्तं सत्यतां निराकर्तुं तस्य मनो निमित्तता माह यावदित्या
दिनायावत्समाप्तिः मनोयावद्भज आदिभिर्गुणैरनुसूयं वशीकृतं भवति तावन्मनो निरंकुशं सत्पुरुषस्य कुशलं ध
र्मदत्तरमधर्मं वा प्राप्नोति के श्चेतोभिः ज्ञानेन्द्रियैः आकृतिभिः कर्मेन्द्रियैश्च ॥ ४ ॥ तत्तत्तद्धर्मा धर्मवासनायुक्तं तदेवा
नेकदेहादिवैचित्र्यं करोतीत्याह स इति पुंस्त्वमात्मविशेषणत्वेन तन्मन इत्यर्थः वासनायुक्तः आत्मोपाधित्वा

यावन्मनोरजसा पुरुषस्य सत्त्वेन वा तमसा वा नु रूढं ॥ चेतोभिराकृतिभिराप्नोति
निरंकुशं कुशलं चैतरे वा ॥ ४ ॥ स वासनात्मा विषयो परतो गुणप्रवाहो विकृतो
उशात्मा ॥ विभ्रतृथ ग्नामभिरूपभेदमंतर्वहिष्णुं च पुरैस्तनोति ॥ ५ ॥ ॥ ५५ ॥

हात्मा ॥ अतो विषयैरुपरतो नुविद्धः ॥ अतो गुणग्रहः गुणैरितस्तत्तत्प्राप्त्यमानः ॥ अतएव विकृतः ॥ कामादि
परिणमवान् ॥ षोडशात्मा ॥ षोडशकलासु भूतैर्द्रियापासु मुखः ॥ एथ कनामभिः सह पृथग्गुणभेदं दे
वतिर्यगादिरूपं विभ्रतृ ॥ अंतर्वहिष्णुं उक्तं त्वनिरुपेत्वं च पुरैस्तैरेव देहैः हेतुभूतैः तनोति ॥ नामभिरि
रित्यत्र रेफलोपेदीर्घाभाव आर्षः ॥ ५ ॥ रामराम ॥

भा० पं०
४९

प्रथमं शतशः ततः सहस्रशः ततः कोटिशः स्युः ननु मिथः स्युः किं तु तत्र जतः परमेश्वरः तस्य चानंतशक्तिवात्
अनन्ताः स्युरित्यर्थः ॥ यद्वा तासां मिथ्यात्वमननोच्यते कोटिशो भवन्ति अतस्ताः क्षेत्रज्ञ एव स्युः ॥ तत्र येव सतां भे
रन् ननु मिथो न सत इति ॥ यद्वा क्षेत्रज्ञो जीवस्तस्मान्न स्युः ॥ तस्या विकारित्वात् न मिथः ॥ इतरेतराश्रयापत्तेः अतो
मिथ्याभूता एवेति ॥ १२ ॥ तदेवं श्लोकत्रयेण गुणकर्मनुसंदं मनोवृत्तीः प्रयत इति यदुक्तं तत्प्रपंचितं ॥ अन्यं ॥ अन्यद
तत्त्वप्रयत इति यदुक्तं ॥ तदेव तत्त्वमाह ॥ क्षेत्रज्ञ इति जीवस्य जीवोपाधेः ॥ अविशुद्धकर्तुर्मनसः नित्या आह रूपेण व
सहस्रशः शतशः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञो न मिथो न सतः स्युः ॥ १३ ॥ क्षेत्रज्ञ एतामनसो विभूति जीवस्य माया
रचितस्य नित्याः ॥ आविर्हिताः कापि तिरोहिताश्च शुद्धा विचष्टु विशुद्धकर्तुः ॥ १४ ॥ क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः
पुरुषः साक्षात्स्वयं ज्योतिरजः परेशः ॥ नारायणो भगवान् वासुदेवः समाययात्मन्यवधीयमानः ॥ १५ ॥
धिनाः जाग्रत्स्वप्नयोराविर्भूताः पश्यन्ति कापि सुषुप्तौ तिरोहिताः पश्यन्ति ॥ अस्यात्र यसाक्षी क्षेत्रज्ञ आत्मा तत्त्वमित्यर्थः
॥ १६ ॥ क्षेत्रज्ञाद्विविधः त्वपदार्थो जीवः ॥ तत्पदार्थ ईश्वरश्च ॥ तत्राद्यो निरूपितः ॥ इदानीं तत्प्राप्यमीश्वरं निरूपयति ॥ क्षेत्र
ज्ञ आत्मा व्यापी पुरुषो जगत्कारणभूतः पुरुषः पूर्णः साक्षादपरोक्षः स च स्वयं ज्योतिः न तु ज्ञानस्य विषयत्वेन वा
परोक्षः ॥ अजो जन्मादिमृत्युः परेषां ब्रह्मादीनां प्रपीश्वरः ॥ नारं जीवसंमूहः स अयनं यस्य भगवान् ऐश्वर्यादिषु
लवान् वासुदेवः सर्वभूतानामाश्रयः ॥ स्वाधीनया मायया आत्मनि जीवे अवधीयमानः ॥ अवस्थाप्यमानः कर्म

कर्मैरिप्रयोगः ॥ तन्नियंतृत्वेन वर्तमान इत्यर्थः ॥ १६ ॥

४९

अन्यत्र अन्यदा वृत्तीर्दर्शयति॥ एकादशवृत्तयश्चासन्॥ आकृतयः क्रियाकारा पंचाधियश्च ज्ञानकाराः पंचाधियः
भिमानश्चेति॥ १॥ हेवीरभूमी विषयानेवाहं गंधादयः पंचज्ञानेन्द्रियद्वाराधीवृत्तीनां विषयाः॥ आकृतिः रूपं च
वः शब्दः॥ विसर्गादयः पंचकर्मेन्द्रियद्वाराकर्माकारवृत्तीनां विषयाः॥ रतिसंभोगः॥ अत्रिर्गतिः॥ अभिज्ञत्यः॥ वार्ता मित्याः
वस्तुकरणे प्राविश्यता॥ १०॥ पुरुषस्याभिमानप्रकारमाह॥ एकादशपुरं॥ स्वीक्रियत इति स्वीकरणं॥ अथ मर्त्यः॥ शरी

पदं तथा गुणकर्मनुवर्तते॥ एकादशसमनसो हि वृत्तयश्चाकृतयः पंचाधि
यो भिमानः॥ १॥ मात्रालिकर्माणि पुरंचतासां वदति हेकादशवीरभूमीः॥ गंधाकृतिः स्पर्शरसप्रवासि
विसर्गरत्यर्थमभिज्ञत्यशित्याः॥ १०॥ एकादशस्वीकरणं ममेति शय्यामहं द्वादशमेक आहुः॥ द्रव्यस
भावाशयकर्मकालेरेकादशमीमनसो विकाराः॥ ११॥

इमं भिमानस्य न ज्ञेयतया गंधादिवत्तविषयः॥ नापि
कार्यतया विसर्गादिवत्॥ किंतु ममेति भोगाय तत्त्वेन स्वीकार्यतया विषय इति॥ एकेतुविवेकिना मेव पुरं
समत्वाभिमानविषयः॥ ननु मूढानां॥ अतो मूढदृष्ट्या अहंकारद्वादशं वृत्तं तत्रमाहुः॥ तस्य च पुरमेव शय्या
संज्ञाद्वादशविषयमाहुः॥ तत्र हि जीवो हंकारेण शते॥ यतः पुदिशया त्रपुरुष इत्युच्यते॥ तासां वृत्तीनामवांतरं भेदे
रानंत्यमाह॥ द्रव्याणि विषयास्वभावः परिणामहेतुः॥ आशयः संस्कारः कर्म अदृष्टः॥ कालः हो भकस्ते निर्मितम्

भा० पं०
४२

द्वदशेषुनराष्ट्रः संदेहेनमहीभृता ॥ सयोगी सर्वसंदेहानपानुददतीर्यते कारणमीश्वरस्तस्यैवलोकसं
रक्षणार्थो विग्रहो यस्य ॥ स्वरूपेण परमानंदप्रकाशेन तुच्छीकृतो विग्रहो येन हेतुवधूतयोगेश्वर ॥ द्विजबंधो
लिंगेन वेषेण निगूढो नित्यानुभवा येन तस्मै नमः ॥ १ ॥ विशेषतः प्रष्टुं तद्वाक्यमभिनंदति ॥ ज्वर एवामयोगे ग
तेनार्तस्य ॥ यथा सत्त्वादुग्रदमोषधं ॥ यथा च निद्राघेन दग्धस्य संतप्तस्य हि मांभः शीतलमुदकं गंगोदकं
रूग्ण ॥ उवाच ॥ नमो नमः कारणविग्रहाय स्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय ॥ नमो वधूतद्विजबंधुलिंगनि
गूढनित्यानुभवाय तुभ्यं ॥ १ ॥ ज्वरमयार्तस्य यथा गदसनिद्राघदग्धस्य यथा हि मांभः ॥ कुदहमा
नाहिविदष्टदृष्टेर्वस्मन्वचस्तन्मोषधं मे ॥ २ ॥ तस्माद्रवंतं मम संशयार्थं पृच्छामि पश्चादधुना
सुबोधं ॥ अध्यात्मयोगग्रंथितं तवोक्तमाख्याहिकौतूहलचेतसो मे ॥ ३ ॥

वा ॥ तथा हे ब्रह्मन् कुत्सिते देहे योमानः ॥ अहंकारः स एव अहिः ॥ तेन विशेषेण दष्टादृष्टिर्विवेकलक्ष
णाय स्य तस्य मेतवेदं वचः ॥ अमृततुल्यमोषधं ॥ २ ॥ मम संशयविषयमर्थं पश्चात्पृच्छामि ॥ अधुना ता
वत्त्वदुक्तं वचः ॥ अध्यात्मयोगेन ग्रंथितं तुवोक्तं सुबोधं यथा भवत्येवं व्याख्याहिकौतूहलयुक्तं चेतो
यस्य मम ॥ ३ ॥

४२

एतत्सदृशं तमाह यथेति ॥ आत्मस्वरूपेण प्राणरूपेण ईशेन नियममिति ॥ इदं च ॥ १५ ॥ तदेवमात्मनः शुद्धत्वं संसार
स्य च मिथ्यात्वं प्रदर्शयतीति तन्निवृत्तिमाह ॥ तनुभूतदेही वयुनोदयेन ज्ञानोत्पत्त्या यावत्तन्मायाविध्यात्मतत्त्वं न वे
दतावदिह भ्रममिति ॥ १६ ॥ यावच्च विषयानुरक्तं मन एवानर्थहेतुरिति न वेदतावन्निर्वेदाभावात्परिभ्रमत्येवेत्याह नेति
आत्मनो लिंगमुपाधिभूतं मनः संसारतापनामावपनं क्षेत्रं यावन्न वेदतावद्भ्रमतीत्यनुषंगः ॥ तापावपनत्वे हेतुः

यथानिलस्यावरजंगमाना मात्मस्वरूपेण निविष्ट ईशेन ॥ एवं परे भगवान्वासुदेवः क्षेत्रज्ञ आत्मेद
मनुप्रविष्टः ॥ १५ ॥ न यावदेतां तनुभूतरे इदं विध्यमायां वयुनोदयेन ॥ विमुक्तसंगोजितघटसपत्नौ
वेदात्मतत्त्वं भ्रमतीह तावत् ॥ १६ ॥ न यावदेतन्मन आत्मलिंगं संसारतापावपनं जनस्य ॥ यच्छोकमो
हमयरागलोभवैरानुबंधं ममतां विधत्ते ॥ १७ ॥ भ्रातृव्यमेतददभवीर्यमुपेक्षया ध्येधितमप्रम
त्तैः गुरोर्हरेश्वर एणपासनात्त्राजहि यलीकं स्वयमात्ममोषम् ॥ १८ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पंचम

स्कंधे ब्राह्मणार्द्धगणसंवादे एकविंशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

यन्मनः शोकाद्यनुबंधं ममतां च विधत्ते ॥ १७ ॥ तस्माद्भ्रातृव्यं शत्रुं ॥ अध्येधितं संप्रवृद्धं ॥ स्वयं व्यलीकमिच्छाभ
त्तं ॥ तथाप्यात्मानं मुष्मतीति तथातं ॥ गुरुरेव हरिस्तस्य चरणपासनमेवास्त्रं यस्य तथाभूतः स न जहि घात

॥ ११ ॥ इति पंचमोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भा० पं०
४३

शोच्यानिष्टानिगृह्णन्तिः रूपोवर्तते। अतोमिथैवगोप्राप्तीतिप्राप्यमानोमहतांसभासुनशोभसेयतोधृष्टः॥७॥
नचोत्तरेत्तगवयवभारः पूर्वपूर्ववयवानांभवेदितिभावं। तेषामपिअनिरूपणदित्याशयेनाह यदेतिनिष्ठांशं
प्रभवमुत्पत्तिविदामविद्यः। तत्रदाक्षितेरेत्यस्यविकारस्याभावात् नाममात्रादन्यत्रव्यवहारस्यमूलकारणं
र्थक्रिययासदितिअनुमेयंनिरूप्यतां। तथाचश्रुतिः। वाचांभरणंविकारोनामधेयं। मृत्तिकेत्येवसत्यमिति।
तर्हिदक्षितेःसत्यतास्यात्राह। एवंदक्षितिशब्दस्यापिदृष्टवर्तनं। अर्थविनेवनिरुक्तं। यद्वा। दक्षितिशब्दस्यवर्तय

शोच्यानिमांसमधिकष्टदीनानिष्टानिगृह्णन्तिरनुग्रहोऽसि॥ जनस्यगोप्राप्तिविकल्पमानोनशो
भसेवृद्धसभासुधृष्टः॥७॥ यदाक्षितावेवचराचरस्यविदामनिष्ठांप्रभवंचनित्यं। तन्नामतोन्यद्य
वहारमूलनिरूप्यतांसत्क्रिययानुमेयं। एवंनिरुक्तंदक्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानात्परमाणवोये
अविद्ययामनसाकल्पितास्तेयेषांसमूहेनकृतोविशेषः॥८॥

स्मिन्तदपिमिथ्यात्वेननिरुक्तमित्यर्थः। कुतः। असत्सत्त्वेषुपरमाणुसुस्वकारणभूतेषुनिधानात्तल
यात्। अतःपरमाणुव्यतिरेकेणदक्षितिनोस्तीत्यर्थः। परमाणवस्तर्हिसत्याःस्युस्तत्राहतेमनसाकार्यानुपपत्त्या
वादिभिःकल्पिताःकल्पनावीजमाह। येषांसमूहेनविशेषःकृतःतेषांसमूहः। एषिवीरुद्धालंबनमित्यर्थः।
अवयविनोनिरस्तत्वात्समूहग्रहणं। तथापिसत्याःस्युः। नअविद्ययाप्रपंचस्यभावाव्याविलसितत्वादज्ञा

मनकल्पिताः॥
४३

त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धमित्यादिनादिक्रिया च तत्फलं च प्रमादिप्रत्यक्षादिभिर्दृश्यमानं सत् **प्रवाधितम**
पि व्यवहारमात्रमूलं **यद्वा सतः प्रवाधितव्यवहारस्य मूलं कारणमपि न ह्यंजसा तत्त्वविशनायक्षममिति**
भवान्नयदाह **अमुष्मिन्नर्थे सममनो भ्रमति** **ध** **प्रवाधितत्वमसिद्धमित्याह** **हे पार्थिव** **यः पार्थिवो विकारः स**
एव कस्य हेतोः कस्माच्चिकारणत्वं पृथिव्यां चलनं यं भारवाहकादिर्जनो नाम प्रसिद्धः **युस्तु न चलतिसपाषाणा**

यदा ह योगेऽप्यदृश्यमानं क्रियाफलं सद्यवहारमूलं **न ह्यंजसा तत्त्वविमर्शनाय भवानमुष्मिन्ने**
मते मनो मे **ध** **ब्राह्मण उवाच** **अयं जनो नाम चलनपृथिव्यां यः पार्थिवः पार्थिवकस्य हेतोः** **तस्यापि**
चांद्रोऽधिगुल्फजं घाजानूरुमध्योरशिरोधरांशाः **५** **अंसे धिदां वीं शिविका च यस्यो सो वीरराजे त**
पदेश आस्ते **यस्मिन् भवान् रूढनिजाभिमानो राजास्मि सिंधु स्थितिर्दुर्मदां धः** **६**

दिरित्येतावानेव भेदः **तस्य च जडत्वान्तभारः प्रमत्तः किंच भवेदेवं यदि प्रमत्तस्याप्रयोनिरूप्येत** **न त्वेतदस्ति** **अ**
वयवव्यतिरेकेण प्रमास्यदस्यावयविनो निरूपणादित्याशयेनाह **तस्यापि पृथिवी विकारस्यापि** **अं द्योः अधि उ**
पर्यपरिगुल्फादयः उरसः सलोप आर्षः **५** **शिविका यामप्यवयवीनास्ति त्वय्यपि नास्ति तदाह** **सौ वीररा**
ज इत्यपदेशो नाम मात्रं यस्य स पार्थिवो विकार आस्ते **एजेति संधिरर्षः** **यस्मिन् भवान् रूढात्माभिमानः सिं**

रतिर्दुर्मदां धः सत् ६
अराजा

विषयसंगस्तु योगभ्रंशरतिवदन् कस्त्वनिगूढश्चरसीति प्रश्नस्योत्तरमाह अहमिति द्वाभ्यां संगतिमित्रो वंधो
 येन हेतोरर्थप्रयोजनं यस्य ॥ १५ ॥ श्रीकृष्णार्चनं भ्रष्टमप्युद्धरतिरित्याह जेन संगतविशंकमानाः अविवृतः अ
 प्रकटः ॥ १५ ॥ असंगेर्महद्भिः यः सुसंगः तेन जातज्ञानमेवासिस्तेन छिन्ने मोहः सन् अध्वनः संसारमार्गस्यातिश
 यितश्रेष्ठपारंहरियाति ॥ यद्वा पारमार्थिकम्यहरियाति ॥ अतिक्रमणेवेतिकर्मप्रवर्तनीयत्वात् द्वितीयो तस्य हरे
 अहंपुराभरतो नाम राजा विमुक्तदृष्टश्रुतसंगबंधः ॥ आराधनं भगवत ईहमानो भ्रगे भवं मृगसंगद्वतार्थः ॥ १६ ॥
 सामंस्मृतिर्मगदेहेपिवीरकृष्णार्चनं प्रभवान्नोजहति ॥ अथो अहंजनसंगादसंगो विशंकमानो निवृतश्च
 गमि ॥ १५ ॥ तस्मान्नरोसंगसुसंगजातज्ञानासिने हेव विवृक्लमोहः हरितदीहाकथनस्मृतिभ्यां लब्धस्म
 र्तिर्यात्यति पारमध्वनः ॥ १६ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पंचमस्कंधे रद्गुणसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ श्रीब्रह्म
 ण उवाच ॥ दुरत्ययोऽध्वन्यजयानिवेशितो रजस्तमः सत्त्वविभक्तकर्मदेकः ॥ सरयुसार्थोऽर्थपरः परिभ्रमन् भवा
 दवीयाति नराम विंदति ॥ १ ॥
 रीहानां कथनस्मृतिभ्यां लब्धस्मृतिर्येन सः ॥ १६ ॥ इति पंचमोऽध्यायः ॥ १२ ॥ त्रयोदशो विरक्ताय वृथा तत्त्वनिरूपणं ॥ इ
 तिवैराग्यद्राढीयभवाटव्यपवर्णने ॥ अध्वनः पारमित्युक्तं ॥ तदेवो ध्यानं प्रसिद्धमोर्गरूपकेण वैराग्याय प्रपंचयति ॥ दुर
 त्यये दुस्तरे अध्वनि प्रवृत्तिमार्गे रजस्तमः सत्त्वैर्विभक्तानि कर्माणि कार्यानि यापयतीति तथा ॥ सरयुः प्रसिद्धः सा
 र्थो जीवसमूहः ॥ अर्थपरः सुखार्थस्सन् यथावलिकुसार्थः ॥ यो जीनाय गच्छन्नेदवीयाति तद्वत् ॥ १ ॥

ब्राह्मण ४

एवमन्यदपि कृशत्वादिधर्मकंबुद्ध्या प्रतीतं द्वितीयं द्वैतं द्रव्यादिनाम्ना उपलक्षितया जया मायया कृतमवेहितं ब्रह्म
शं कृत्स्नं स्थूलं तत्प्रतियोगि ॥ अणुवृहत्तोः पृथगुपादानात् ॥ असत्कार्यं सत्कारणं जीवनं चेतनं अजीवं जडं ॥ १० ॥ त
द्विकिसत्यं तदाह ॥ ज्ञानं सत्यं व्यावहारिकं सत्यत्वं व्यावर्त्तीयति ॥ परमार्थं वदति ज्ञानं व्यवहारार्थं निषेधविशेष
णानि विमुक्तं तत्वाविद्यकं एकं तत्तु नाना रूपं ॥ अनंतरं त्वं वहिः ॥ वाद्याभ्यंतरमून्यं ॥ तत्तु विपरीतं ब्रह्म परिरूपं त

एवं कृशं स्थूलं मणुवृहद्यदसञ्च स जीवमजीवमन्यत् ॥ द्रव्यस्वभावाशयकालकर्मनाम्ना जया वै
द्विकृतं द्वितीयं ॥ १० ॥ ज्ञानं विमुक्तं परमार्थमेकमनंतरं त्वं वहिर्वह्नसत्यं ॥ प्रत्यक्प्रशान्तं भगवच्छब्दं
ज्ञेयं ह्यसुदेवं कवयो वदन्ति ॥ ११ ॥ दृग्गोतत्र पसानयाति न चेज्या निर्वपणाद्गृहाद्या ॥ नष्टं दसानैव
जलानि सूर्यो विना महत्पादरजोभिषेकं ॥ १२ ॥ यत्रोतमश्लोकगुणानुवादः प्रस्तुयते ग्राम्यकथाविधातः ॥

निषेधमानं नुदिनं मुमुक्षोर्मतिं सती यद्यति वा सुदेवे ॥ १३ ॥

तु परिधिर्न प्रत्यक् ॥ तत्तु विषयाकारं प्रशान्तं निर्विकारं तत्तु सविकारं तदेवं स्वरूपज्ञानं सत्यमित्युक्तं ॥ कीदृशं त
तरेष्वर्थादिषु द्रुणत्वेन भगवच्छब्दः संज्ञायस्य यच्च ज्ञानं वा सुदेवं वदन्ति ॥ ११ ॥ एतत्प्राप्तिं महत्सेवा विना न भवतीत्या
ह ॥ हेरदृग्गण एतज्ज्ञानं तपसा पुरुषो न याति ॥ रज्यया वैदिकं कर्मणा निर्वपणात् ॥ अन्नादिसंविभागेन गृहाद्या ॥ त
न्निमित्तपरोपकारेण ॥ अष्टदशावेदाभ्यासेन जलाग्न्यादिभिरुपासितैः ॥ १२ ॥ महत्सेवा यास्तत्प्राप्त्युपायता माह य

अथ पुनरुक्तं ग्राम्यकथानां विधानो यस्मात् ॥ १३ ॥

भा० पं०
४५

अदृश्यानां किल्लीनां भृगादिसंज्ञानां कीदृशेषाणां स्वनेः कर्णयोः प्रलोचयथा यस्य उल्कास्तेषां वाग्भिः व्यथितो
अंतरात्मा मनो यस्य अत्र च परेक्षमप्रियं तत्कारो किल्लीतुल्याः प्रत्यक्षमप्रियवत्कारो धर्मतुल्याः येषां ध्यायापि पापहेतुः
तेऽपुण्यवृत्ताः तत्तुल्या न धामिका नैव ते मरीचिताया भीतिनिःफलत्वेन विज्ञातानपि विषयान् ॥ ५ ॥ विज्ञेयास्तु
सरित्सु पतितगात्रभंगात्सद्यो दुःखं भवति न चोदकलाभः ॥ तद्वदिह च परत्र च दुःखदान् पापं डानभियाति

अदृश्या किल्ली स्वनकर्णमूल उत्तकवाग्भिर्यथितान्तरात्मा ॥ अपुण्यवृत्तान् अयते दुग्धादितो म
रीचितो यान्यभिधावति क्वचित् ॥ ५ ॥ क्वचिद्विज्ञेयाः सरितोभियाति परस्य रंचोषते निरंधः ॥ आसाद्य
दावं क्वचिदग्निं ततो निर्विद्यते क्वच्यद्वैततासुः ॥ ६ ॥ स्मरेद्वैतस्वः क्वचिनिर्विस्रवेताः शोचन्निमुह्यन्
पयाति कश्मलं ॥ क्वचिच्च गंधर्वपुरं प्रविष्टः प्रमोदते निर्वृतवन्मुहूर्तं ॥ ७ ॥

आलस्यते दयादादिभ्यः ॥ अनादिवांछं उभयत्रापि स एवार्थः ॥ दावं दावाग्निं तुल्यं दुःखदं ग्रहं प्राप्स्य शो
काग्निना ततो निर्विद्यते विधीदति तत्र च यत्तु एतत्तुल्यैराजभिर्हृतं असुवत्प्रेष्ठधनं यस्य स निर्विद्यते ॥ ६ ॥
अन्यैश्च स्मरेद्वैतस्ववित्तं यस्य निर्विसं विषलं चेतो यस्य ॥ कश्मलं मूच्छं ॥ गंधर्वपुरं निवसनो रथोपगतयितु
पुत्रादिसमाजं प्रविष्टः सन् ॥ ७ ॥

न २

४५

कोः

अस्याध्यायस्य व्याख्यानरूप उन्नत एधायेऽस्ति ॥ तथापि सुखप्रतिपत्तये किंचिद्व्याख्यायते ॥ यस्यां भवाटव्यां मेन्द्रियना
मानः षट्स्यवः चौरः कुत्सितो नायकः सारथिर्वुद्धिर्यस्य तं सार्थं विलुपंति ॥ तस्य धर्मं धनमुपयोगेन मुसंतीत्यर्थः ॥
गोमायवे ॥ सुगलकल्याः दारापत्यादयः ॥ त्वं मे भर्ता पितेत्येवं प्रविश्य प्रमत्तं सार्थिकं सार्थं स्थितं हरति इतस्तत्रा
कंषति उरणं मेघं ॥ वीरुधोलताः ॥ तृणानि च गुल्मानि च लतादिजालानि प्रभृतेरेतैर्गच्छेदुः प्रवेशे क्षेत्रे ॥ कठोरं स्तीवैर्दंशैर्म
क्षिकाविशेषैः मशकैश्च यथा कश्चिदुपद्रुतो भवति ॥ एवं कामकर्मादिभिर्गच्छेदुः प्रवेशे क्षेत्रे ॥ कठोरं स्तीवैर्दंशैर्म
यस्यामि मेघेन रदेवदस्यवः सार्थं विलुपंति कुत्सायकं वस्तात ॥ गोमायवो यत्र हरंति सार्थिकं प्रमत्तमावि
श्य यथो रणं वृत्ताः ॥ प्रभृतवीरुत्तरा गुल्मगच्छेदुः कठोरं दंशैर्मशकैरुपद्रुतः ॥ कंचित्तु गंधर्वपुरं प्रपश्यति
कंचित्कंचिच्च सुरयो लुक् ग्रहं ॥ निवासतो यद्रविणात्मबुद्धिस्ततस्ततो धावति भो अटव्या ॥ कंचिच्च वात्योत्थि
तयां सुधस्मादिशानजानाति रजः सलाहः ॥ ४ ॥ वतीत्यर्थः ॥ गंधर्वपुरवदघटमानमेव देहादिकं प्रकर्षेण सत्यमेवेद
मिति पश्यति ॥ कंचित्कंचित्कापि आसुरयः ग्रहः पिशाचः तत्तुल्यं सुवर्णमुपादेयत्वेन प्रपश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ निवासादिष्वा
त्मा स्वभावो यस्याः सा बुद्धिर्यस्य सः ॥ ततस्ततो धावतीत्युभयत्र तावानेवार्थः ॥ वात्या चक्रवातः ॥ तस्यामुत्थितः पांशु
स्तेन धस्मादिशः ॥ रजस्वले रजो व्याप्ते अक्षिणी यस्य स यथानजानाति ॥ तथा वात्येव भ्रमं तीयास्ती तस्यामुद्र
ते रगादिभिः ॥ अत्र काशमानादिक देवताः कर्मसाली भूतानजानातीत्यर्थः ॥ ६ ॥

भा० पं०
४६

शय्यादिहीनः॥ आस्यतेः स्मिन् नित्याशनं कंवलदिस्थीयतेऽनेति स्थानं गृहं॥ विहरंत्यनेनेति विहारे यानादि॥ याचमानो
पियदापरस्मात्प्राप्तकामस्तदापरकीयेवस्तुनिदृष्टिरभिलाषो यस्य सोऽवमानं प्राप्नोति॥ १२॥ एवमन्योन्यवित्तव्य
तिषंगेण धनविनिमयेन विवृद्धो वैरानुबंधो यस्य तथाविधोऽपि परस्परं विवहन् विवाहादिसंबंधं कुर्वन् उरुभिः
कृशैः श्रमैः वित्तवाधैः उपसर्गैश्च द्वेषादिभिः विपन्नः मृतप्रायो भवति॥ १३॥ दुरत्ययत्वमध्वनौ दर्शयति॥ तांस्तान्ति

कचित्कचित्सीणधनस्तुतस्मिन् शय्यासनस्थानविहारहीनः॥ याचन्यगदप्रतिलब्धकामः पारक्यदृ
ष्टिर्लभते वमानं॥ १२॥ अन्योन्यवित्तव्यतिषंगवृद्धवैरानुबंधो विवहन्मिथश्च॥ अध्वन्यमुष्मिन् रुक्कच्छू
वित्तवाधोपसर्गैर्विहरन् विपन्नः॥ १३॥ तांस्तान्तिपन्नान्संहितत्रतत्रविहाय जातं परिगृह्य सार्थः॥ आव
र्तते चापिन कश्चिदत्र वीरध्वनः पारमुपैतियोगं॥ १४॥ मनस्विनो निज्जितदिग्गजेन्द्राममेतिसर्वेभुवि
वृद्धवैरः॥ मधेशयीरन्नतुतद्व्रजंति यन्यस्तदण्डो गतवैरो भियाति॥ १५॥

२२

पन्नान् मृतान् विहाय जातं परिगृह्य विहरन् यतः प्रस्थितः तं प्रतिनावर्तते॥ देवीर अध्वनः पारं यो योगसंचनो
पैति॥ अवसार्थकश्चिदतिसमर्थोऽपि॥ १४॥ तदेवाह मनस्विनः शूराः निज्जितो दिग्गजेन्द्रायैः॥ ममेयं भू र्ममेय
मिति भुवि निमित्तभूतायां वृद्धवैर्यैः॥ न्यस्तदण्डः संन्यासी॥ यद्विहोः पदमभियाति तत्तु न व्रजंति॥ १५॥

४६

कंदकादिविहङ्गिरिवविधौरभिभूतः सन्नगतुल्यमहकर्मरोडुंकर्तुमिष्टुर्विमनाइव आस्ते ॥ पदे पदे क्षणे क्षणे अभ्यंत
रेण वद्विना जातरेण ॥ ८ ॥ अजगरादिना निद्रारूपेण गिलितो न वेति विपिनेत्यक्तः शव इव ॥ दंदमूकैर्हि सैर्दुष्टजनेः दष्टः
पीडितः ॥ अंधोलुप्तविवेकः ॥ अंधकूपे मोहे पतितः ॥ तमिस्त्रे दुःखे लीयते ॥ ९ ॥ ह्रस्वरसान् परयोषादीन् विचिन्वन् ॥ अन्वेष्य

चलन्कचित्कंदशार्करांघ्रिर्नगरुसुचुर्विमनाइवास्ते ॥ पदे पदे भ्यंतरवद्विना दितः कोटुं विकः कुध्यति
वेजनाय ॥ ८ ॥ कचिन्निगीर्णः ॥ अजगरादिना जनो न वेति किंचिद्विपिने पविष्टः ॥ दष्टः समसेते कच दंदमू
कैरंधोऽंधकूपे पतितस्तमिस्त्रे ॥ ९ ॥ कर्हिस्मचित् ह्रस्वरसान् विचिन्वन् स्तनमदिकाभिर्विधितो विमानः ॥ तत्रा
पिकृच्छप्रतिलब्धमानो वलादितुं पत्यथ तंततोऽन्ये ॥ १० ॥ कचिच्च शीता तपवात वर्षप्रतिक्रियां कर्तुम
नीश आस्ते ॥ कचिन्मियो विपणान्यच किंचिद्विदेषमृष्ट्युत वित्तशाग्रात् ॥ ११ ॥

न तन्मदिकाभिः ॥ योषादिस्वामिभिर्विमानः ॥ अवज्ञातः ॥ ताडितः स न व्यथितो भवति ॥ यदि कथंचित्तत्रातिक्ते
शेन प्रतिलब्धमानः ॥ प्राप्नोषादिर्भवति ॥ तदा वलादन्येऽपहरंति ॥ तानि ॥ अन्यदाभियुक्ते ॥ तदा ततोऽन्ये ह
रंति ॥ १० ॥ यत्र किंचिदत्यल्पमपि मिथो व्यवहरन् क्रियादिना गृह्णन् वित्तशाग्रात् ॥ धनवंचनात् ॥ ११ ॥ ॥

भा० पं.
४९

न २

सार्थं प्रविशति यथा पूर्वप्रवृत्तिमार्गे रमते ॥ १९ ॥ त्वमपि अध्वनिनिवेशित इत्यनुषंगः ॥ अतो साध्वनः पारम
 तितर ॥ असज्जितात्मा विषयेष्वभिनिवेशितचित्तः सन् ॥ हरिसेवया शितं तीक्ष्णं कृतं ॥ २० ॥ अखिलजन्मसु शांभ
 नं नृजने वपरं श्रेष्ठं येभ्यो देवादिजन्मभ्यः तैरपि किं मुक्तिं स्वर्गं पि जन्मभिः किं न किंचित् ॥ यत्र येषु जन्मसु अत्र स
 र्गवाचः महात्मना समागमः प्रचुरेन भवति ॥ हृषीकेशस्य यशसा कृतः शोधित आत्मा येस्तेषां ॥ २१ ॥ सितं तमुपाशितं स्व
 अतः कथंचित्सविमुक्तं ॥ आपदः पुनश्च सार्थं प्रविशन्त्यरिंदम ॥ अध्वन्यमुष्मिन्नजया निवेशितो न मन
 जनो द्यापिन वेदकश्च ॥ १९ ॥ रदूगाणामप्यध्वने सन्यस्तदंडः कृतभूतमेव ॥ असज्जितात्मा हरिसेवया
 शितज्ञानासिमादायतरातिपारं ॥ २० ॥ राजा वाच ॥ अहो नृजन्मा खिलजन्मशाभनं किं जन्मभिस्त्वपरैरप्य
 मुष्मिन् ॥ न यद्वृषीकेशयशः कृतात्मना महात्मना वः प्रचुरः समागमः ॥ २१ ॥ न ह्यद्भुतं त्वच्चरणवरेण
 भिर्दत्तं दशोभक्तिरधोक्षजे मला ॥ मोहूर्तिकोद्यस्य समागमाच्च मे दुस्तर्कमूलोपहतविवेकः ॥ २२ ॥ नमो
 महद्गोस्तु नमः शिष्युभ्यो नमो युवभ्यो नम आवदुभ्यः ॥ ये ब्राह्मणागामवधूतलिङ्गाश्चरन्ति तेभ्यः शिवमस्तु
 त्पादावरेणुभिर्दत्तमं होयस्य तस्याधोक्षजे निर्मला भक्तिर्भवतीति नैवाद्भुतं ॥ यस्य तव मुहूर्तमा राजा ॥ २३ ॥
 त्रभवत्समागममात्रादपि दुस्तर्केण बद्धमूलोपिमम अविवेकेन च ॥ २४ ॥ ब्रह्मविदः केन रूपेण विचरन्तीत्यज्ञानात् सर्वज्ञ
 मस्यति नम इति ये वदन्तीति इतरात्वादश्रद्धेयधोरेयस्तानप्यभिवाप्य सर्वभ्यो नम इत्यर्थः ॥ सदृष्टं तेन राजा सं

राजा वाच ॥ २३ ॥
 राजा वाच ॥ २४ ॥

सिंहवलोकनेन पुनर्भवाटवीमेवानुवर्णयति प्रसज्जति आसक्तिकरोति कीदृशः ललनां भुजाः शाखास्तद्वत्
 सुकुमारायस्त्रीणां भुजाः तदाश्रयाः अवक्रपदाः अस्फुटानराः कलभाषिणो ये द्विजाः पक्षिणस्तत्तुल्येषु स्त्रीणां
 प्रसक्तेषु अपत्येषु स्पृहायस्पृहादृशो भूत्वा हरिचक्रं सिंहसमूहः तत्तुल्यात्कालचक्रनिमित्तात् जन्ममरणदेः
 व्रसन् तत्प्रहाराय केचित्प्रलोभितो वकादिव त्वं चक्रेः दुद्रैः क्रूरैश्च पापंडैः सख्यं करोति तेषु प्रविशति ॥ १६ ॥

पद १

प्रसज्जति कापिलता भुजाश्रयस्तदाश्रयावक्रं द्विजसमूहः कचित्कदाचिद् हरिचक्रतत्सु सन्सरं च वि
 धत्ते वक्रकं कर्गध्वैः ॥ १६ ॥ तैर्वै चितो हंसकुलं पुनर्विशन्नरोचयं शीलमुपैति वानरान् ॥ तज्जातिरासेन
 सुनिर्वृतेन्द्रियः परस्परं ह्रीक्षणाविस्मृतावधिः ॥ १७ ॥ द्रुमेषुरं स्यन्सुतदारवत्सलो व्यवायदीनो विवंशः स
 बंधने ॥ कचित्प्रमादाद्गीरिकंदरपतनं वल्लीगृहोत्वा गजभीतः आस्थितः ॥ १८ ॥

तैर्वै चितः तत्र फलाभावं ज्ञात्वा हंसानां ब्राह्मणानां कुलं पुनः प्रविशन् तेषां शीलं प्रायश्चित्तपूर्वकं पुनरुपनयनादि आ
 चारं शरोचयन् ॥ अत्रियं पश्यन् वानरतुल्यान् भ्रष्टाचारान् शूद्रप्रायानुपैति ॥ तज्जातिरासेन वानरवज्जाति कीड्या
 मिथुनीभयपरस्परमुखोद्दीक्षणेन विस्मृतो जीवितावधिर्येन ॥ १७ ॥ द्रुमवत्केवलद्रष्टार्येषु गृहेषु व्यवायदीनः
 सुरतेष्वायाकूपणः एवं स्वस्य पदं धनं प्राप्तस्मिन् विवंशः परिहर्तुं मशक्तः पातांतरं तु वने संसारे चरन्ति
 त्वर्थः गिरिकंदरवत् ॥ प्रतिभयानकं रोगादि दुःखं पतन् कंदस्थः गजतुल्या नृत्यो भीतः सन् वल्लीतुल्यं

प्राचीनं कर्म वलं व्यावस्थितं भवति ॥ १८ ॥

भा० पं०
४८

चतुर्दशे भवारण्यरूपकं व्याहृतिः कृताः प्रस्तुते तस्य गोमायुमशकार्थक्यं नः परीक्षिता पृष्ठः सः श्री
शुक उवाच सदेति सत्तौक्तिः दुरत्यये ध्वन्यजयानिवेशित इति यदुक्तं तदेव निवेशनप्रकारकं यत्नमप्रपंचय
ति य एषः प्रसिद्धो जीवलोकः यं विस्मोर्मायया असुगमेऽध्वनिः पतितो भवति तं गतः स नृहरिरूपस्य गुरोश्च
रणारविंदे ये मधुकराः सेवकास्तेषां मानुषद्वीतैरनुष्ठितं भक्तिमार्गमद्यापि नावरुंधेन संप्राप्नोतीत्यन्वयः माय

सहोवाच य एष देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमवहारविनिर्मित
विविधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्य द्वारभूतेन षडिंद्रियवर्गेण तस्मिन्दुर्गाध्व
वदसुगमेऽध्वन्यापतित ईश्वरस्य भगवतो विस्मोर्वशवर्तिन्या मायया जीवलोकः यं यथावलिक्ता र्थो
र्यपरः स्वदेहनिष्पादितकर्मनुभवः श्मशानवदशिवतमायां संसारद्व्यांगतो नाद्यापि विफलवद्गुप्रति
योगे हस्तत्रापोपशमनी हरिगुरुचरणारविंदमधुकरानुपद्वीमवरुंधे ॥१॥

यास्वकार्यद्वारेण संसारमार्गपातहेतुत्वमाह देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुणविशेषैर्विकल्पितानि विभक्तानि यानि कु
शलाकुशलमिश्रकर्मणि तैर्विनिर्मिताभिर्विविधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगादिर्योऽनादिः संसारः तदनुभवस्य
द्वारभूतेन तस्मिन् संसाररूपदुर्गमार्गवदसुगमेऽध्वन्यापतितः यथावलिज्जासा र्थः समुहः अर्थाजिनपरः स्वदेह
निष्पादितानां कर्मणां फलद्वारेणानुभवी यस्य विफलाश्च वद्गुप्रयोगाः वदुविघ्नाश्च ईहाः चेष्टा यस्य सः तस्यां संसाराद

श्रीशुक उवाच सदेति सत्तौक्तिः दुरत्यये ध्वन्यजयानिवेशित इति यदुक्तं तदेव निवेशनप्रकारकं यत्नमप्रपंचयति य एषः प्रसिद्धो जीवलोकः यं विस्मोर्मायया असुगमेऽध्वनिः पतितो भवति तं गतः स नृहरिरूपस्य गुरोश्च रणारविंदे ये मधुकराः सेवकास्तेषां मानुषद्वीतैरनुष्ठितं भक्तिमार्गमद्यापि नावरुंधेन संप्राप्नोतीत्यन्वयः माय सहोवाच य एष देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमवहारविनिर्मित विविधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्य द्वारभूतेन षडिंद्रियवर्गेण तस्मिन्दुर्गाध्व वदसुगमेऽध्वन्यापतित ईश्वरस्य भगवतो विस्मोर्वशवर्तिन्या मायया जीवलोकः यं यथावलिक्ता र्थो र्यपरः स्वदेहनिष्पादितकर्मनुभवः श्मशानवदशिवतमायां संसारद्व्यांगतो नाद्यापि विफलवद्गुप्रति योगे हस्तत्रापोपशमनी हरिगुरुचरणारविंदमधुकरानुपद्वीमवरुंधे ॥१॥ यास्वकार्यद्वारेण संसारमार्गपातहेतुत्वमाह देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुणविशेषैर्विकल्पितानि विभक्तानि यानि कुशलाकुशलमिश्रकर्मणि तैर्विनिर्मिताभिर्विविधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगादिर्योऽनादिः संसारः तदनुभवस्य द्वारभूतेन तस्मिन् संसाररूपदुर्गमार्गवदसुगमेऽध्वन्यापतितः यथावलिज्जासा र्थः समुहः अर्थाजिनपरः स्वदेह निष्पादितानां कर्मणां फलद्वारेणानुभवी यस्य विफलाश्च वद्गुप्रयोगाः वदुविघ्नाश्च ईहाः चेष्टा यस्य सः तस्यां संसाराद

४८

उत्तरा माता यस्य हे उत्तरा मातः ॥ न गणयतः ॥ अथ मंतर्थापि परमकरुणकरत्वेन सिंधुपतये आत्मतत्त्वमुपदिश्यति
भूताः करुणानामूर्मयो यस्मिन्स आसयो यस्य ॥ २४ ॥ सुजनसमात्मसम्यगवगतं परमात्मसतत्त्वं येन तथा भूतः स न
तदा मे वदेहे आत्ममतिं च विससर्ज ॥ हे नृप भगवदाश्रितो भरतस्तदाश्रितो रदूगणो यः ॥ तस्यानुभावः सद्यो देहा

श्रीमुक्त्वा च ॥ इत्येवमुत्तरा मातः सवैव हर्षिस्तुतः सिंधुपतये आत्मसतत्त्वं विगणयतः परानुभा
वः परमकरुणिकतयोपदिश्य रदूगणेन सकरुणमभिवंदितचरण आपूरणं एव इव निभृतकरणो
र्म्यशयो धरणिमिमं विचचार ॥ २५ ॥ सो वीरपतिरपि सुजनसमवगतं परमात्मसतत्त्वं आत्मनि अविद्या
धारेयितो देहात्ममतिं विससर्ज ॥ एवं हि नृप भगवदाश्रिताश्रितानुभावः ॥ २५ ॥ राजवाच ॥ यो ह वा इ
ह वक्तुं विदामहा भागवतत्वं याभिहितैः परेक्षेण वचसा जीव लोकमवाध्वा सह्यार्यमनीषिकया क
लितविषयो नोजसा ॥ व्युत्पन्नलोकसमधिगमः ॥ अथ तदेवं तदुरवगमं समवेतानुकलेनिर्दिश्य
तामिति ॥ २६ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे संसारादवीवर्णनं त्रयो दशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

हंकारत्यागः ॥ २५ ॥ पारेक्षेण वलिकुसार्थरूपकेण आर्याणां विवेकिनां मनीषयैव दस्युस्थानीयानां द्विया
णि गोमायुस्थानीयान्यपत्यादीनि ॥ इत्येवं कलितविषयः ॥ अथ व्युत्पन्नस्य तु लोकस्य जनस्य सम्यगधिगत्यो न
भवति ॥ अथ अतः ॥ तदेतदेव भवाध्वरूपं समवेतानुकलेन प्रस्तुतेन तदनुसूयाद्यीपकल्पनेन ॥ २६ ॥ इति प

॥ २३ ॥
॥ २४ ॥
॥ २५ ॥
॥ २६ ॥

यस्यामित्यादिव्याचष्टे यस्यां भवार्थां ॥ १ ॥ दस्युत्पत्त्यं तेषां कर्म दर्शयति ॥ तद्यथेति ॥ धर्मोपयिकं धर्मकारणं तु
मेव स्वाभिप्रेतधर्ममाह साक्षादिति ॥ तंतुसापराधे परलोकार्थमुदाहरति ॥ तद्धर्मधर्मोर्धनं ॥ दर्शनाद्यापंचज्ञानं
द्रियाणां वृत्तयः संकल्पव्यवयैसायावतः करणस्य एतेर्गृहे योगाम्युपभोगः तेन कुनाथस्य कुबुधेरजि

यस्यामुहवा एतेषां इंद्रियनामानः कर्मणा दस्यव एव ते ॥ २ ॥ तद्यथा पुरुषस्य धनं यत्किंचित्साक्षा
द्धर्मोपयिकं वदुर्कच्छाधिगतं साक्षात्परमपुरुषाराधनलक्षणं योसौ धर्मस्तंतुसापराधियुदाह
रति ॥ तद्धर्मधनं दर्शनस्य र्शनप्रवणा स्वादनावघ्राणसंकल्पव्यवसायगृहग्रामोपभोगेन कुनाथ
स्याजितात्मनो यथासार्थस्य तथाजितात्मनो विलुप्यति ॥ ३ ॥ अथ च यत्र कौटुंबिकादरापत्यादयो नाम्ना
कर्मणा वकस्स गाला एव अनिष्टतोपिकदर्थस्य कुटुंबिन उरण वत्सरक्षमाणं मिषतोपि हरति ॥ ४ ॥

तात्मनो विलुप्यति ॥ यथा चौरा कुपालकस्यानवहितात्मनः सार्धस्य धनं हरति तद्वत् ॥ ३ ॥ गोमाय
वो यत्रेत्येतद्वाचष्टे ॥ यथेति ॥ अथ चेत्यर्थोत्तरोपन्यासे ॥ कर्मणा तु वृकाः शृगालाश्च ॥ कदर्थस्यति
लुब्धस्य ॥ ४ ॥ राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम ॥ ॥ ॥

भा० पं०
५०

अनुपादेयमेवोपादेयतया गृह्णातीति प्रक्रमसाजात्यादुत्तरश्लोकचतुर्थपादप्रथमं व्याचष्टे ॥ क्व
चित्सकृदिति ॥ क्वचिदातपोदकनिभानित्यत्र मिथ्याविषयेषु लंपटत्वमुक्तं निवासतोयेत्यत्र तदर्जनप्र
यासउक्तः ॥ अत्र तु वाधितेष्वपि पुन प्रवृत्तिरुच्यते इत्यपौ न रुक्तं ॥ स्वयमेव सकृदवगतं विषयाणां वैतथ्य
विफलत्वं येन परमिध्यानेन देहाभिनिवेशेन विभ्रंशिता स्मृतिर्यस्य ॥ तथैव विभ्रंशिता स्मृत्या

क्वचित्सकृदवगतविषयवैतथ्यस्य परमिध्यानेन विभ्रंशिता स्मृतिस्तथैव मरीचि
तोयप्रायास्तानेवाभिधावति ॥ ११ ॥ क्वचिदुल्लूकमिह स्त्रीस्वनवदति परुषरभसाद्योपप्रत्यक्षं
वारिपुराजकुलेन निर्भर्त्सितेनातिव्यथितकर्णमूलहृदयः ॥ १२ ॥ स यदा दुग्धं पूर्वसुकृत
स्तदाकारस्करकाकंतुडाद्यपुण्यद्रुमलताविषोदपानवेदुभयार्थशून्यद्रविणान् जीवन्मृता

स्मृतिभ्रंशादेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अदृश्यमिह स्त्रीस्वनेत्येतद्व्याचष्टे ॥ क्वचिदुल्लूकेति अतिपुरुषोरभसउत्साहस्ते
नाद्योपः संभ्रमो यस्याभवत्येवं रिपूणां राजकुलस्य च निर्भर्त्सितेन अतिव्यथितकर्णमूलहृदयं च यस्य
१२ ॥ अपुण्यद्रुमानित्येतद्व्याचष्टे ॥ स यदेति दुग्धमुपभुक्ते पूर्वसुकृतं येन तदाकारस्करो विषतिदुःतत्
मुखाये पुण्यद्रुमाः तथा विधालताश्च विषोदपानाश्च विषक्रियाः ॥ तत्रुत्पान्दृष्टप्रयोजनशून्यधानान्

५०

५०

क्वचित्क्वचिच्चाप्युरयोत्सुकग्रहमित्येतद्व्याचष्टे॥ क्वचिच्चाशेषाणां दोषाणां निषिदनं स्थानं पुरीषविशेषं॥
 अग्नेर्विष्टा॥ तस्य पुरीषस्यैव लोहितो वर्णो यस्य रजोगुणस्य तेन निर्मिता तद्विषयामतिर्यस्य सः सुवर्णं
 मुपदातुमिच्छसि अग्निकामेन कातरः परवशः॥ उत्सुकसदृशं पिशाचमिव॥ प्रीतातुरो ह्यरण्ये पग्नवज्जा
 ज्वल्यमानं ततस्ततो धावन्तमुत्सुकपिशाचश्च अग्निं कुक्षानुधावति॥ न च तं प्राप्नोति॥ कथंचित्प्राप्तश्चेत्तर्हि
 क्वचिच्चाशेषदोषनिषदनं पुरीषविशेषं तद्वर्णगुणनिर्मितमतिः सुवर्णमुपादित्सदित्यग्निका
 मकातर इवोत्सुकपिशाचः॥ ८॥ अथ कदाचिन्निवासपानीयद्रविणद्युनेकात्मोपजीवनाभिनि
 वेश एतस्यां संसारद्वयामितस्ततः परिधावति॥ ९॥ क्वचिच्च वात्योपम्यथा प्रमदयारोहमारोपित
 सत्कालरजसारजनीभूता इवासाधुमया दोरजस्वला होदि देवता अनिरजस्वनमतिर्न विजानाति
 तेन भक्षितः स नृम्रियते॥ एवं सुवर्णमनुधावन्नपीत्यर्थः॥ च निवासितो यद्रविणे त्येतद्व्याचष्टे॥ अथेति
 निवासादिष्वनेकेषां तमन उपजीवेद्यभिनिवेशो यस्य सः॥ १०॥ क्वचिच्च वात्यो स्थिते त्येतद्व्याचष्टे॥ क्वचिच्चेति॥
 आरोहं अंकं तस्मिन्काले यद्रजः रागसेन स्वदृष्ट्या वरकेण रजन्यां रात्रौ भूता इव॥ द्रुस्वपावे रजनीभूत
 तमो मे यद्वाती वरजसा ध्वनमतिः॥ अत एव रजो व्याप्तं चक्षुरिव दिक्षु स्थिता मया तिक्रमसाक्षिभू

तादेव तानजानाति॥ १०॥

भा० पं०
५१

चलन्कचिदित्येतद्व्याचष्टे क्वचिद्गृहाश्रमेण कर्मचोदनाः तासां प्रतिभरोऽतिविस्तारः स एव गिरिः तमारुह्य
न तदंतरे गंतुमिच्छन् ॥ १५ ॥ पदे पदे भ्रमंतरवक्रिनेति व्याचष्टे क्वचिच्चतुःसहेति ॥ २० ॥ क्वचिन्निर्गोण इत्येत
द्व्याचष्टे स एवेति ॥ २१ ॥ दृष्टं संशयैर् इति व्याचष्टे कदाचिदिति मानो गर्व एव दंष्ट्रा परपीडा करत्वात् भग्न
क्वचिद्गृहाश्रम कर्मचोदनातिभरगिरिमारुह्य माणो लोकव्यसन कर्षितमनाः कंदकं शर्करा
क्षेत्रं प्रविशन्निवसीदति ॥ १५ ॥ क्वचिच्चतुःसहेन कायाभ्रंतरवक्रिना गृहीतसारः स कुटुवाय कुक्ष
ति ॥ २० ॥ स एव पुनर्निद्राजगरगृहीतोऽधेतमसिमग्नः पून्यारण्य इव शेते नान्य किंच न वेद वा
वड्वापविठः ॥ २१ ॥ कदाचिद्गुप्तमानदंष्ट्रे दुर्जनदंष्ट्रकैरलब्ध निद्राक्षेणो व्यथितहृदये नानु
हीयमाणविज्ञानोऽधकपेऽधवत्यतति ॥ २२ ॥ कर्हिस्मचित्काममधुलवान्विचिन्वन् यदा पर
वारपरद्रव्याण्यवरुधानो राज्ञा स्वामिभिर्वा निहतः पतत्यपारे निरये ॥ २३ ॥

मानदंष्ट्रायस्य अत एव न लब्धो निद्रायाः क्षणो येन ॥ २२ ॥ कर्हिस्मचित् ॥ दृष्टरसानित्येतद्व्या
चष्टे कर्हिस्मचित् काममधुलवान्विचिन्वन् निद्रा निहितो भवति तदा सद्य एव निरये पतति ॥ २३ ॥ राम राम रा

ति १

५१

कचिद्वितीयाः सरित इत्येतद्वाच्ये ॥ एकदा कचिद्वितीयाः प्रसंगात्तद्विक्तावंचितामतिर्यस्यसः निरुद्धकन
 दीगर्तपाते यथा सद्यः शिरः स्फुरति ॥ पश्चादपि तद्वदेवानुवर्तते ॥ एकमिह परत्र च दुःखदं ॥ १४ ॥ परस्परं चालस
 ते निरंध इत्येतद्वाच्ये ॥ यद्वति श्रंध्यः श्रंध्यः नोपनमति नोपतिष्ठति ॥ पितृपुत्राणां वहिः कुशः तद्वत्तः पितुः
 पुत्राणां वा कुशादितृणसात्रमपियेषु ॥ पश्यति तान् भक्षयति वा धन इत्यर्थः ॥ पितृपुत्रवर्हिष्ठानिति पाठः ॥

एकदा सत्प्रसंगान्निक्तामतिर्युदकश्रोतस्वलितवदुभयतोपि दुःखदं पाषंडमभियाति
 ॥ १४ ॥ यदा तु परवाधया धात्मने नोपनमति ॥ तदा हि पितृपुत्रवर्हिष्मतः पितृपुत्रान्वासखलु
 भक्षयति ॥ १५ ॥ कचिदासाद्यगृहं दाववत्प्रियार्थविधुरं असुरवोदकं शोकाग्निना दह्यमानो भृशं
 निर्वेदमुपगच्छति ॥ १६ ॥ कचिन्कालविषमिन्नराजकुलरक्षसापहतप्रियतमधनासुः प्रसूतकदु
 वविगत इव जीवत्तद्वत्तद्वत् ॥ १७ ॥ कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदितित्वप्रनिर्व
 सुगमः ॥ १८ ॥ प्रासाद्यदावमित्येतद्वाच्ये ॥ कचिदासाद्येति ॥ १९ ॥ तिलक्षणा मनुभवति ॥ २० ॥
 कचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदितित्वप्रनिर्व
 यतमधनरूपा असवो यस्य विगता जीवत्तद्वत्तद्वत् ॥ २१ ॥ कचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदितित्वप्रनिर्व
 धर्वपुरप्रविष्ट इत्येतद्वाच्ये ॥ कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदितित्वप्रनिर्व

नमुक्तम् ॥ इदानीं तन्निमित्तसुखासक्तिरुच्यते इति
 भेदः ॥ २४ ॥

भा० पं०
५२

॥०६॥ ॥५॥ ॥६॥ ॥७॥ ॥८॥ ॥९॥ ॥१०॥
वाक्रमैः पुनरुक्तैश्च नापाठैः परं दुर्गमोपि भवाध्यायं संप्रदायेन तीर्यते तत्र प्रसज्जनेका पीत्यादिना सिं
हावलोकस्य न्यायेनोक्तमर्थमपहृष्यक्रमेण व्याचष्टे कापि देवमायेति प्रस्कन्ते अथ गतं विवेकविज्ञानं य
स्य यस्याः स्त्रिया विहारगृहं क्रीडागृहं तदारंभे आकुलहृदयं यस्य अनेन प्रसज्जतीति व्याख्यातं तदाश्रयेत्या
दिव्याचष्टे तस्याश्रयेऽवसक्ताः संलग्नाः सुतादुत्तरश्च कलत्रं च सैव स्त्री तेषां भाषितादिभिरपहतं हृदयं यस्य
कापि देवमायया स्त्रिया भुजलतो पगूढः प्रस्कन्नविवेकविज्ञानो यद्विहारगृहं भाकुलहृदयसदाश्र
यावसक्ते सुतद्विहृतकलत्रभाषितावलोकविचेष्टितापहतहृदय आत्मा पारं धेतमसि प्रहिणोति ॥२॥
कदाचिदीश्वरस्य भगवतो विमोक्षकात्परमाण्वादि द्विपरार्द्धा पवर्गोपलक्षणतः परिवर्तितेन वयसारं ह
साहरत आब्रह्मणस्तृणस्तभादीनां भूतानां निमिषतो निमिषतां विव्रस्तहृदयस्तमेवैश्वरं कालचक्रं निजायु
धं साक्षाद्गवन्तं यच्च पुरुषमनादित्यपाषंडदेवताः कंकणध्रुवकवटप्रायाश्चाप्यसमयपरिहृताः सांकेत्येनाभि
प्रहिणोति प्रहिणोति ॥३॥ क्वचित्कदाचिद्वरिचक्रतस्त्रसन्नित्येतद्व्याचष्टे कदाचिदीश्वरस्येति परमाणुरादिः द्विपर
र्द्धोऽपवर्गोतः स देवैर्लक्षणस्य तस्मात् कालोपलक्षणदिति पृथक्पदत्वेन पाठे कालस्वरूपादित्यर्थः ॥४॥ हसाशी
घ्रणपरिवर्तितेन परिभ्रमणेन वयसावात्यादिक्रमेण भिव्याप्यतृणस्तंभ आदीनि भूतानि चक्रतः सकाशात् वि
व्रस्तहृदयः सन् पाषंडदेवता आभिमुख्येण धत्त इत्यन्वयः ॥ अनिनिषतः निमेषमकुर्वतः ॥ अग्रमत्तादित्यर्थः

प२

विषयः कर्मलिपिषु
मसक्तानामित्यर्थः कर्मलिपिषु
नित्यमायुधयस्य सांकेत्येनमज्ञ
प्रतिफलकं निजं नित्यमायुधयस्य
५२

प्रसंगात्प्रवृत्तस्य कर्मणः संसारहेतुत्वं स्फुटयति ॥ अथ चेति ॥ यस्मादेवं स्यात् ॥ अथ अनंतरमेव उभयथा
इह च परत्र च अस्मिन् प्रवृत्तिमार्गे संसारस्यावपनं जन्महेतुं कर्मोदाहरति ॥ २४ ॥ तत्रातिरुच्येण प्रतिलक्ष्यमा
न इत्येतद्व्याचष्टे मुक्त इति ॥ यदि वंधान्मुक्तो भवति तर्हि ततः शकाशादन्यो हरति तस्मात्पुन्यः न त्वसौ भोक्तुं

अथ च तस्मादुभयथापि हि कर्मोस्मिन्नात्मनः संसारावपनमुदाहरति ॥ २४ ॥ मुक्तस्ततो यदि वंधा
देवदत्तउपाधि न त्रितस्मादुभयथापि विसृमित्र इत्यनवस्थितिः ॥ २५ ॥ कचिच्च शीतवाताद्यने
काधिदेविकभौतिकात्मीयानां दशानां प्रतिनिवारणे अकल्पोदुरंत चिंतया विषय आसे ॥ २६ ॥ क
चिन्मिथो व्यवहरन् किंचिद्वनमन्येभ्यो वा का किलिकामात्रमपहरन् यत्किंचिद्विद्विषमेति
वित्तशब्दात् ॥ २७ ॥ अध्वन्यमुष्मिन्निमउपसर्गस्तथा सुखदुःखरागद्वेषभयाभिमानप्रमादोन्माद
शोकमोहलोभमात्सर्येर्ष्यावमानदुर्पिपासाधिव्याधिजन्मजरामरणादयः ॥ २८ ॥

लभत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ कचिच्च शीतातपेत्येतद्व्याचष्टे ॥ कचिच्चेति ॥ शीतादयोऽनेकाधिदेविकाद्याः दुःखावस्था
त्तासां ॥ २६ ॥ कचिन्मिथ इत्येतद्व्याचष्टे ॥ कचिन्मिथो यत्किंचिद्वनमन्येभ्यो वा का किलिकामात्रं विंशतिकपट्टिकामात्रं ततो
नूनं वा यत्किंचिदपहरन् विद्विषमेति ॥ २७ ॥ अध्वन्यमुष्मिन्नुत्तुरुक्तुचित्तवाधोपसर्गैरित्युक्तानुपसर्गान् प्रपंचयति

स्मिन्निमउरुक्तुचित्तवाधोपसर्गैरित्युक्तानुपसर्गान् प्रपंचयति ॥ २८ ॥

भा० पं०
५३

चि२

तदेवंसिंहवलोकनन्यायेनोक्तमर्थयथास्थानमुपकृष्यदुःखानां व्याख्यायक्रमस्यमनुवर्तयितुं स्वो
क्तमेवावुवदति क्वचिन्मिथरसि वित्तशब्देन कदाचित्किंचिद्वनमुपयाति ॥ ३६ ॥ क्वचित्कदाचित्दीणधन
स्त्वितिव्याचष्टे क्वचित्दीणधनइति अप्रतिलब्धमननोरथोपगतं वांछितं तस्यादानेस्वीकारेनिश्चितम
क्वचिन्मिथोव्यवहरन्त्यकिंचिद्वनमुपयातिवित्तशब्देन ॥ ३६ ॥ क्वचित्दीणधनःशय्याशना
सनाद्यपभोगविहीनोयावत्प्रतिलब्धमनोरथोपगतादानेऽवसितमतिस्ततस्ततोवमानाद्यनि
जनादभिलभते ॥ ३७ ॥ एवंवित्तव्यतिषंगविद्वद्वैरानुबंधोपिपूर्ववासनयामिथउद्धृत्यथाएव
हति ॥ ३८ ॥ एतस्मिन्संसारध्वनिनानालेशोऽपवर्गवाधितः आपन्नविषयोयस्तमुदवावेतरस्तत्र
विसृज्यजातंजातमुपादायशोचन्मुह्यन्विवदन्कदन्सहृष्यन्गायन्तह्यमानःसाधुवर्जि
तोनेवावर्ततेद्यापियतेआरब्धएषनरलोकसार्थस्तमध्वनःपारमुपदिशति ॥ ३९ ॥ यदिदंयोगा
नुशासनवाएतदवरुंधते ॥ यन्यस्तदङ्गमुनयउपशमणीलाउपरतात्मानःसमवगच्छति ॥ ४० ॥
तिःसन् ॥ ३९ ॥ अन्योन्यवित्तव्यतिषंगेत्येतद्व्याचष्टे ॥ एवंवित्तव्यतिषंगेतिषंगेति ॥ अपवदतित्यजति ॥ ४० ॥ अध्वन्यमु
क्विन्नित्यादिव्याचष्टे ॥ एतस्मिन्निति ॥ आपन्नः आपदं प्राप्नोति ॥ विषयोविनष्टोवायत्रयःतमितरस्तत्रैवविसृज्यनह्य

मानः साधुवर्जितः साधुव्यतिरिक्तः ॥ ३९ ॥ अनादृता
दनुमाह ॥ यदिदमिति ॥ ४० ॥

५३

तैर्वचित इत्येतद्वाच्ये यदा त्विति आत्मना वंचितैः उरु अधिकं वंचितः सन्तेषां ब्राह्मणानां यच्छीलमुपनय
नादितदरोचयं चूदवद्वर्तते निगमाचारोऽशुद्धितः स्वस्य शुद्धभावात् यस्य मूढस्य केवलं मिथुनीभावः कुटुंब
भरणं च व्यापारो नास्ति होत्रादि ३१ तज्जातिरासेनेत्यादिव्याचष्टे तत्रापि निरवरोधः प्रतिवाधारहितः स्वैरेण सेष्या

वः ३

यदा तु पाण्डिभिर्गन्तव्यं चित्तैस्ते रुरुवंचितो ब्रह्मकुलं समावसंस्तेषां शीलमुपनयनादि श्रौतस्मार्तकर्मोत्त
ष्ठानेन भगवतो यज्ञपुरुषस्य आराधनमेव तदरोचयं चूदकुलं भजते निगमाचारोऽशुद्धितो यस्य मिथु
नीभौ कुटुंबभरणं यथा वानरजातेः ३२ तत्रापि निरवरोधः स्वैरेण विहरन्तति कपणवुद्धिरन्योन्यमुख
तिरक्षणदिनाग्राम्यकर्मणो व विस्मृतकालावधिः ३३ क्वचिदुमवदेहिकार्थेषु गृहेषु रं स्पन्यथा
वानरः सुतदारवत्सलो व्यवायक्षः ३४ एवमध्वन्यवरुंधानो मृत्युगजभयात्तमसि गिरिकंदर
प्राये ३५ क्वचिच्छीतवाताद्यनेकदैविकभौतिकात्मीयानां दुःखानां प्रतिनिवारणेऽत्र कल्पोदुरंतविष

कीडव विस्मृत मृत्युकालः सन् ३६ द्रुमे पुरं सन्नित्येतद्वाच्ये क्वचिदुमवदिति यविषस्य आस्ते ३७
व्यवायक्षः मिथुनोऽसो भवति ३८ क्वचित्प्रमादादित्येतद्वाच्ये ३९ एवमध्वनिसुखदुःखाद्यवरुंधानो
गिरिकंदरप्राये तमसि रोगाद्यादिपततीति शेषः ४० क्वचिच्छीतवाते त्यादि पूर्वस्मादधिकोक्तिः रोगा

द्याप विपतितः सन् शीतादिभिः क्लिष्टो नास्त इत्य

॥ अथ ३३ ॥

भा० पं०
५४

तस्यैवानुगममेवाह यज्ञायेति यज्ञरूपाय धर्मपत्रये धर्मफलदात्रे विधौ नैपुण्यस्य तस्मै धर्मानुष्ठात्रे यो
गोः सांगः तस्मै सांख्यज्ञानः तच्छिरः प्रधानं फलस्य तस्मै योगाय प्रकृतीश्वराय मायानियंत्रे अतएव नारंजी
वसमूहसः अयनमाश्रयो यस्य सर्वजीवनियंत्रे एवं कर्मज्ञानदेवताकोटिः प्रतिपादिता यद्दूरयेन मइति उदारं उच्चं
यस्य समुच्चारितवान् नृगतं नृगदेहमपि हास्यन् एवं भूतस्तस्य तदुचितमिति वा तस्यानुवर्तनार्हतीति वासं
यज्ञाय धर्मपत्रये विधि नैपुण्ययोगाय सांख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय नारायणाय दूरयेन मइत्युदारं
हास्यन् नृगतं मपियः समुदाजहार ४५ इदं तागवत्सभाजितावदा तगुणकर्मणो राजर्षेभरत
स्यानुचरितं स्वस्य यनमायुष्यं धनं यत्रास्य स्वर्गापवर्गं चानुशृणो त्वाख्यास्यत्यभिनंदति च स
वीरवाशिष्ठ आत्मन आशस्तेन कांचन परत इति ४६ इति श्रीमद्भागवते पंचमस्कंधे भरतोपाख्यानब्राह्मण
दूतगणसंवादे वतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ भरतस्यात्मजः सुमेतिर्नामाभिहितो यमुहवावके चित्पापदिन
ऋषभपदवीमनुवर्तमानं चाऽनाय्यो अवेदसमाप्तात्तादेवतां स्वमनीषया पापीयस्याकलौक्यमिष्यति ॥ १ ॥
वेधः ४५ भरतचरितप्रवणदिफलमाह इदमिति भागवतैः सभाजिताः अवदाताः शुद्धाः गुणाः कर्माणि च यस्य भरतस्या
नुशृणोति स आत्मन एव सकाशात्सर्वी आशिष आशस्ते स्वतएव प्राप्नोति ननु कोचिदपि परस्मादपेक्षत इत्यर्थः ४६
इति पंचमोऽध्यायः ॥ १४ ॥ एवमष्टमिरध्यायो भरतस्योक्तमीहितं ततः पंचदशोऽध्यायः तस्य कीर्त्यते वंशजा नृपाः ॥ १५ ॥

तस्यैवानुगममेवाह यज्ञायेति यज्ञरूपाय धर्मपत्रये धर्मफलदात्रे विधौ नैपुण्यस्य तस्मै धर्मानुष्ठात्रे यो
गोः सांगः तस्मै सांख्यज्ञानः तच्छिरः प्रधानं फलस्य तस्मै योगाय प्रकृतीश्वराय मायानियंत्रे अतएव नारंजी
वसमूहसः अयनमाश्रयो यस्य सर्वजीवनियंत्रे एवं कर्मज्ञानदेवताकोटिः प्रतिपादिता यद्दूरयेन मइति उदारं उच्चं
यस्य समुच्चारितवान् नृगतं नृगदेहमपि हास्यन् एवं भूतस्तस्य तदुचितमिति वा तस्यानुवर्तनार्हतीति वासं
यज्ञाय धर्मपत्रये विधि नैपुण्ययोगाय सांख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय नारायणाय दूरयेन मइत्युदारं
हास्यन् नृगतं मपियः समुदाजहार ४५ इदं तागवत्सभाजितावदा तगुणकर्मणो राजर्षेभरत
स्यानुचरितं स्वस्य यनमायुष्यं धनं यत्रास्य स्वर्गापवर्गं चानुशृणो त्वाख्यास्यत्यभिनंदति च स
वीरवाशिष्ठ आत्मन आशस्तेन कांचन परत इति ४६ इति श्रीमद्भागवते पंचमस्कंधे भरतोपाख्यानब्राह्मण
दूतगणसंवादे वतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ भरतस्यात्मजः सुमेतिर्नामाभिहितो यमुहवावके चित्पापदिन
ऋषभपदवीमनुवर्तमानं चाऽनाय्यो अवेदसमाप्तात्तादेवतां स्वमनीषया पापीयस्याकलौक्यमिष्यति ॥ १ ॥
वेधः ४५ भरतचरितप्रवणदिफलमाह इदमिति भागवतैः सभाजिताः अवदाताः शुद्धाः गुणाः कर्माणि च यस्य भरतस्या
नुशृणोति स आत्मन एव सकाशात्सर्वी आशिष आशस्ते स्वतएव प्राप्नोति ननु कोचिदपि परस्मादपेक्षत इत्यर्थः ४६
इति पंचमोऽध्यायः ॥ १४ ॥ एवमष्टमिरध्यायो भरतस्योक्तमीहितं ततः पंचदशोऽध्यायः तस्य कीर्त्यते वंशजा नृपाः ॥ १५ ॥

मनस्विन इत्यादिव्याचष्टे। यदपीति ये वैराजर्षयः सेविनावसंधत्ते किंतु परं केवलं मृधेशयीरन् प्रसज्जतीत्यादि
गिरिकंदरं इत्यं नमपकृष्य व्याख्यातं ग्रंथमतिक्रम्य वल्ली गृहीत्वेत्यादिव्याचष्टे कर्मवल्लीमिति। एवमुपरि स्व
र्गगतोपिनरलोकसार्थमेवोपयाति॥४१॥ तदेवैभरतो क्रियाख्यायतच्चरितसंग्रहश्लोकानाह। तस्येदं कर्मश्लोके
आर्षभस्य सुषभपुत्रस्यान्योन्यः। अनुवर्त्तमानाहिति वत्मानुगतं न शक्नोति॥४२॥ तत्र हेतुमाह। य इति। सहद्राज्ययो

यदपि दिगिभजयिनो यत्विनो वैराजर्षयः परं मृधेशयीरन्स्यामेव ममेयमिति कृतं वैराजनुबंधायां वि
सृज्य स्वयमुपसंहताः। कर्मवल्लीमवतं व्यततत्रापदः कथंचिन्नरकादिमुक्तः पुनरप्येव संसारध्वनिवर्त्तमानो न
रलोकसार्थमुपयाति एवमुपरि गतोपि॥४३॥ तस्येदमुपगायंति॥ आर्षभस्येदं राजर्षेर्मनसापिमहात्मनः। नानुवर्त्ती
हेति नृपोर्मदिकेव गरुत्मता॥४४॥ यो दुस्त्यजान्दरास्तान् सहद्राज्यदिसृशः। जहोयुर्वेवमलवदुत्रे मश्लोकलालशः
॥४५॥ यो दुस्त्यजान्दिति सुतस्वजनार्थे दरा। न्प्राप्यं प्रियं सुरवरैः सदयावलोकं। नैष्ठनृपस्तदुचितं महतां मधुद्विषेवानुरक्तम
नसामभवापि फलं॥४६॥

॥४७॥ कंयो दुस्त्यजान्दरादीन् विष्टामिव जहौ तस्यार्षभस्येति संबंधः। दुस्त्यजत्वे हेतुः। नसामभवापि फलं॥४८॥
उत्त॥ दिसृशमनो ज्ञानत्यागे हेतुः। उत्तमश्लोके लालसालपटत्वं यस्य॥४९॥ तस्यैव विषयत्यागेन चित्रमित्याह। य एवं भ
जा सोनपः सक्षित्यादीनैष्ठदितियत्तदुचितं सदयावलोकं भरतस्य दयायथा भवत्येवमवलोकं यस्या इति परिज
नावलोकः प्रिया मुपचर्यते। यतः मधुद्विषः सेवायामनुरक्तमनो येषां तेषां श्रवो मोक्षोपि फलं। तु छ एव॥४९॥

भा० पं०
५५

एतेन परिभाविता संस्कृता मतिर्यस्य ॥ अत एवोपरतमनात्म्यं देहाद्यहंभावे यस्मिन्नात्मनि चित्ते स्वयमेवोप
लभ्यमाने ब्रह्मण्यात्मानुभवो यस्य ॥ तादृशेऽपि निरभिमान एव अचनि अजगुपत्तपालयामास ॥ ७ ॥ कर्मभिर्ग
यंकः प्रतियाति अनुकरोति न कोपि ॥ अत्र हेतुः यज्वादि रूपं भगवत्कलां गयन्ते न्यः कइत्यनुषंगः ॥ अभिमानो

वयादिना भगवद्भक्तियोगेन चाभीक्ष्णशः परिभाषितं मतिरुपरतानात्म्य आत्मनि स्वयमुप
लभ्यमाने ब्रह्मण्यात्मानुभवोऽपि निरभिमान एव अचनि मज्जगुपत्त तस्येमां गाथायां उवे यपुरावि
दउपगायंति ॥ ७ ॥ गयन्त्येकः प्रतियाति कर्मभिर्यज्वाभिमानो वदुर्विधर्मगोप्रासमागतः श्रीः
सदस्यतिः सतां सत्सेवको न्यो भगवत्कलामृते ॥ यमभिषिचन् पर्यामुदासतीः सत्याशिषो
दक्षकन्याः सरिद्धिः ॥ यस्य प्रजानां दुदुहेधराशिषो निराशिषो गुणवत्सस्तुतो धाः ॥ ८ ॥

सर्वतोमानास्पदं मनस्वीति वा ॥ समागतां संप्राप्ता श्रीर्ये नयमिति वा सतां सदस्यः सभायाः पतिः सतां से
वकः ॥ यद्वा यज्वादि रूपोऽपि भगवत्कलामृते गयंको न्यः प्रतियातीत्यन्वयः ॥ ८ ॥ सतीः सत्यः सत्याशिषो य
साताः दक्षकन्याः अक्षामेवोदयेत्याद्याः निराशिषोऽपि यस्य प्रजानां साशिषोः कामान्धरादुदुहे तस्य गु
ण एव वत्सः तेन स्तुतं ऊचीयस्याः ॥ पृथिव्याः यच्छ्रुत्वा नांत गयंकः प्रतियातीति संबंधः ॥ ८ ॥ ॥ ५५ ॥

S 467

५५

२॥ तत्र नयो देवता जितः पुत्रः ॥ ३॥ आत्मविद्यां वदुः भयः आख्याय व्याख्याने नैव स्वयं संसिद्धोः नु सस्मार ॥ अपरे क्षतयाश्च
 नु भूतवान् प्रतिहर्ता प्रसीता उजातेति त्रयो यज्ञनिपुणः स न वः आसन् ॥ अजनिषातं जातो ॥ ४॥ हृदयजः पुत्रः ॥ ५॥ जगद्
 तस्माद्दृष्टसेनायां देवता जिज्ञासुः पुत्रोऽभवत् ॥ २॥ अथास्यं तत्र नयो देवद्युम्नस्ततो धेनुमत्यां सुतः प
 रमेष्ठी तस्य सुवर्चलायां प्रतीह उपाजातः ॥ ३॥ य आत्मविद्यामाख्याय स्वयं संसुद्धो महापुरुष मनुसस्मार
 प्रतीहात्सुवर्चलायां प्रतिहर्ता दयस्त्रय आसन्ति ज्याः कोविदाः स न वः प्रतिहर्तुस्तुत्या मज्ज भूमाना व
 जनिषातं ॥ ४॥ भूम्नः ऋषि कुल्यायामुद्गीयस्ततः प्रस्तावो देव कुल्यायां प्रस्तावान्नियुत्सायां हृदय
 ज आसीद्विभुः ॥ ५॥ विभोरत्या चष्टयुषेण सस्मान्नक्त आकृत्या जज्ञे न ता इति पुत्रो गयो राज विप्रव
 र उदारश्चात्र जायत ॥ साक्षाद्गवतो विस्मोर्जगद्गिरिदिषया गृहीत सत्त्वस्य कला आत्मवत्वादित
 त्त्वेन महापुरुषतां प्राप्नोति ॥ ६॥ स वै स्वधर्मेण प्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्ष
 णेनैवादिना च भगवति महापुरुषे परावरे ब्रह्मणि सर्वात्मनार्पित परैर्धर्मलक्षणेन ब्रह्मविचरणानुसं
 क्षेप्या गृहीतं सत्त्वं येन तस्य विस्मोः कला अंशः सन् ॥ ६॥ महापुरुषत्वमाह स वै इति ॥ धर्मस्तस्य द्विविधः ॥ अभि
 धिक्त्वात् प्रजापालनादिरेकः गृहस्थत्वादिश्चापरः ॥ द्विविधोऽपि भगवति सर्वात्मनार्पितः सन् परमार्थलक्ष

भा० पं०
५६

कीर्त्याश्रयिणेन अलमकरोत भवितवान् ॥ १४ ॥ इति पंचमेवं चर शः ॥ १५ ॥ पूर्वोक्तद्वीपसिंध्यादिमानं लक्षणं रूपतः स्पष्टं
प्रवक्तुमारब्ध्या पंचाध्यायीततः परं ॥ षोडशोऽध्यायः सप्तमोऽध्यायः सप्तमोऽध्यायः सप्तमोऽध्यायः सप्तमोऽध्यायः
प्रियव्रतचरित्रोक्तावुक्ताद्वीपादिकल्पना तद्विशेषविजिज्ञासुः कथांतेपरिष्ठिति उक्तं इति किंपर्यंतमुक्तस्तदाहयावदा
तत्रायं श्लोकः ॥ प्रियव्रतवंशमिमं विरजश्चरमोद्भवः ॥ अकरोदत्यलं कीर्त्याविष्णुः सुरगणं यथा ॥ इति श्री० पं
चमस्कंधे प्रियव्रतवंशानुवर्णनं पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ राजेवाच ॥ उक्तं स्त्वया भू मंडलं यामविशेषोऽर्थवेदादि
त्यस्तपति यत्र चासौ ज्योतिषांगणैश्चंद्रमावा सह दृश्यते ॥ १ ॥ तत्रापि प्रियव्रतं यत्र चरणं परिखातैः सप्तभिः
सप्तसिंधव उपलब्धाः यत एतस्याः सप्तद्वीपविशेषविकल्पस्त्वया भगवन् खलु सूचितः एतदेवास्मि
लमहमानतो लक्षणं तत्सर्वं विजिज्ञास्यामि ॥ २ ॥ भगवतो गुणमये स्थूलरूपं आवेष्टितं मनो ह्यगुणं सूक्ष्मं
तम आत्मज्योतिषि परे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवाख्ये क्षममावेशितं तदुद्देतुं ह्यगुणं ह्यनुवर्णयितुमिति ॥ ३ ॥ स
षिरुवाच ॥ न वै महाराज भगवतो मायागुणविभूतेः कारणं मनसा वचसा वाधिगंतुमलं विबुधा युष्मापि पुरुषस्त
स्मात्प्राधान्येनैव भूगोलकविशेषं नामरूपमानलक्षणतो व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

दित्यस्तपति यत्र चासौ शुक्लकृष्णपद्मयोर्नक्षत्रगणैः सह चंद्रमावा दृश्यते तावत् ॥ १ ॥ यतः येभ्यः सिंधुभ्यः एत
स्याभुवः सूचितः सक्षेपतो दर्शितः ॥ २ ॥ जिज्ञासाया फलमाह भगवत इति ॥ ३ ॥ मायायाः गुणविभूतिस्तस्याः

काष्ठाभ्रं रूपं सन्निवेशः लक्षणं चिह्नं ॥ ४ ॥
५६

अंदां सिवेदास्तद्वदितकर्माणि च दुदुक् **॥** दुदुक् **॥** युधिप्रत्यं चिताः वारोः प्रतिद्वजितानृपाः यस्य वलिमाजदुः **॥** अ
पिया मासु **॥** धर्मेण पालनेन दक्षिणादिश्रयदाप्रत्यं चिताविप्राः तदापरेत्यलोकांतरे आशिषां धर्मफलानां षष्ठं मंश
माजदुः **॥** अर्पयामासुः **॥** अथवा विप्रेभ्यः सकाशादाजग्राह **॥** पुण्यात् षड्भागमादत्तेन्यायेन परिपालयन्निति स्मृतेः **॥** ४

अंदां स्य कामस्य च यस्य कामान्दुदुक् राजदुरथो वलिं नृपाः **॥** प्रत्यं चितायुधिधर्मेण विप्रायदाशिषां षष्ठं मं
शं परेत्य **॥** ५ **॥** यस्याध्वरे भगवानध्वरात्तामघोनिमाद्यत्पुरुसोमपीथे **॥** अथाविशुद्धावलभे क्रियोगस
मर्पिते ज्याफलमाजहार **॥** ५ **॥** यत्प्रीणना द्दहिषि देवतिर्यङ्मनुष्यवीरुत्तराणामाविरिच्यत् **॥** प्रीयेत सद्यः सह विश्व
जीवः प्रीतः स्वयंप्रीतिमगादयस्य **॥** ६ **॥** गया ह्यं त्याचित्ररथः सुगतिरवरो धन इति त्रयः पुत्रावभूवुः **॥** चित्ररथा
दूर्यायां समाडजनिष्ट **॥** ७ **॥** तत उक्त्वा या मरीचिर्मरीचे विंदुमत्या विंदुमानुपपद्यत **॥** तस्मात्सरद्यायां
मधुना माभवत्तमधोः सुमनसि वीरवत्ततो भोजायामंथु प्रमंथु जज्ञाते मंथोः सत्यायां भोवनस्ततो दूष
णायान्त्वष्टाजनिष्ट **॥** तदुर्विरोचनायां विरजो विरजस्य शतजित्प्रवरं पुत्रशं जित्प्रवरं पुत्रशंतं कन्या च विष्च्यौ

उरुसोमपीथे वदुसोमपीथे वदुसोमपानेऽध्वरे मघोनि रं द्रेमाद्यतिमदं प्राप्नुवतिसति किल जातं **॥** ८ **॥**
अथाविशुद्धो योऽवलभे क्रियोगस्तनसर्पितमिज्याफल आजहार **॥** अर्हेणमिव प्रत्यदातः **॥** स्वीकृतवानित्यर्थः **॥** दिय
स्मभगवतः प्रीणना देवादीनां द्वैक्यं तस्यः प्रीयेत प्रीतिं गच्छेत्सर्वे जीवः सर्वं तय्यामी स्वयंप्रीतिरूप एव बहिषियते

अथ हस्कुटुप्रीतिमगात्पुत्रोस्मीति प्रत्यं प्रीतिमा विः क
तवानित्यर्थः **॥** ९ **॥** सुमनसि स्त्रिया **॥** ८

भा० पं०
५९

उत्तरोत्तरेणोलावृतं॥ इलावृतस्योत्तरोत्तरतः॥ कर्मेण नीलादयस्त्रयो मर्यादागिरयः प्रागायताः पूर्वतो हीर्घाः क्षारोदये
वावधिर्येषां॥ द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णाः दशांशा दीपदधिको योऽंशस्तेन दैर्घ्येणैव द्रुसंति न तच्चत्वेन पृथक्
त्वेन॥ यथोक्तं विष्णुपुराणे॥ लक्षप्रमाणे द्वौ मध्ये दशहीनास्तथापर इति॥ एतच्च स्थूलदृष्टौ वीकंतयोरपि य

उत्तरोत्तरेणोलावृतं नीलः श्वेतः शृंगवानिति त्रयोरम्यकहिरण्मयकुरूणं मर्यादागिरयः प्रागायता उ
भयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रपृथ्वयैकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकं शेन दै
र्घ्येणैव द्रुसंति॥ ८॥ एवं दक्षिणेणोलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथानीलाद
यश्चयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्ष किंपुरुषभारतानां यथा संख्यं॥ ९॥ तथैवेलावृतमपरेण पूर्वेण च
मात्यवज्रं धमादनावा नीलनिषधायतो द्विसहस्रं पप्रथतुः॥ १०॥ केतुमालभद्राश्च योः सीमा

न विदधाते॥ ११॥
यावन्मध्यमत्वाभावेन लक्षप्रमाणत्वाभावात्॥ ८॥ अयुतयोजनमुत्सेधः उच्छ्रायो येषां॥ अयंचोत्सेधो नी
लादीनामपि दृष्टव्यः॥ नीलादिपृथुत्वचैषामपि दृष्टव्यं॥ यथा संख्यं मर्यादागिरय इति विशेषः॥ ९॥ आनीलनि
षधायतो उत्तरोत्तरो नीलपर्यंतं दक्षिणतो निषधपर्यंतं च दीर्घो पप्रथतुः विस्तीर्णो भवतः॥ १०॥ तावेव केतुमा

लभद्राश्चोर्वययोः सीमानं कुरुतः॥ ९॥
५९

कुवलयंभूमंडलंतदेवकमलंतस्यकोशःसप्तद्वीपाःतेष्वभ्यंतरकोशःप्रथमोजंवद्वीपःनियुतयोजनविशालः
लाःलक्षयोजनविस्तीर्णः॥५॥नवयोजनसहस्रवायामोयेषांश्रायामोत्रविस्तारतेचभद्राश्वकेतुमालव्यति
रेकेणद्रष्टव्यं तयोश्चतुस्त्रिंशद्योजनसहस्रायामत्वात्केचित्तुनीलनिषधयोःसंलग्नयोःसमुद्रप्रवेशमंगी

योवायंद्वीपःकुलयकमलकोशाभ्यंतरकोशोनियुतयोजनविशालःसमवर्तुलोयथापुष्करपत्रं॥
यस्मिन्नववर्षालिनवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिःसुविभक्तानिभवन्ति॥६॥एषाम
ध्येइलावृतनामाभ्यंतरवर्षयस्यनाभ्यामवस्थितःसर्वतःसौवर्णःकुलगिरिराजोमेरुद्वीपायाममु
न्नाहकणिकोभूत्कुवलयकमलस्य॥७॥मूर्धनिद्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततोमूलेषोडशसह

स्रजस्तवातांतर्भूम्याप्रविष्टः॥
कृत्यतयोरपिसंकुचितत्वेननवसहस्रायामत्वंसंपादयन्ति॥सर्वेशस्तवायुनोक्तःधनुर्वत्संस्थितेजेयेद्विव
र्धदक्षिणोत्तरेद्वीर्घोणितत्रचत्वारिचतुरस्रमित्वावृतमिति॥८॥नाभ्यामध्येद्वीपस्यायामोलक्षयोजनप्र
माणःतावान्समुन्नाहउच्छ्रायः॥९॥मूलेषोडशयोजनसहस्रंविततम्॥तावताषोडशयोजनसहस्र
योजनमानेनचतुरशीतियोजनसहस्रमानेनचवहिर्दृश्यते॥एवंलक्षयोजनोन्नाह॥१०॥ ५५ ५५

भा० पं०
५८

यदुपस्यर्शिनः यत्सेविनः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तल्लामोभूषणं सुरललनानां भूषणभूताः श्रेष्ठायाः स्त्रियस्तासां यथ
स्यपतयः सहस्रं भूय येषु विहरन्ति ॥ १६ ॥ एकादशशतयोजनोत्तुंगो यो देव नृतस्तस्य शिरसः सकाशात् ॥ १७ ॥
तत्प्रमाणमुक्तं वायुपुराणे ॥ अरत्नीनां शतान्यष्टावेकषष्ट्यधिकानि च ॥ फलप्रमाणमाख्यातमृषिभिस्तत्

२६

कदाश्चत्वारः पयोमध्विद्वरसमष्टजला यदुपस्यर्शिन उपदेवगणायो गैश्चर्यालिस्वभावि
कानि भरतर्षभधारयन्ति ॥ १४ ॥ देवोद्यान् निचमवन्ति चत्वारि नंदनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतो
भद्रमिति ॥ १५ ॥ येषमरपरिवृताः सहसुरललना तल्लामयथपतय उपदेवगणैरुपगीयमान
महिमानः किल विहरन्ति ॥ १६ ॥ मंदरोत्संग एकादशशतयोजनोत्तुंगदेवनृतशिरसो गिरिशिखर
स्पूलानि फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति ॥ १७ ॥ तेषां विशीर्णमाणा नामतिमधुरसुरभि सुगंधिव
त्लारुणरसो देना ॥ १८ ॥ रुणोदानामनदी मंदरगिरिशिखरान्तिपतन्ती ॥ १९ ॥ पूर्वोत्तरावृतमुपप्लावयति
॥ २० ॥ यदुपयोषणा इवान्वा अनुचरीणां पुरणजनवधूनामवयवस्पर्शसुगंधवातो दशयोजनं समं तादनुवासय
दर्शिभिरिति ॥ २१ ॥ अतिमधुरश्चासौ स्वतः सुरभिश्च सुगंधिश्च न च अन्येषां गंधैरभिवासितः ॥ वकुलश्चारुण
श्चरसः स एव उदमुदकं तेन ॥ २२ ॥ यदुपयोषणा तस्य रसस्य सेवनात् ॥ अतस्थिप्राणमति सूक्ष्मवीजानां यत्र नि

पतन्ति ततश्चारुभ्यात्मनो दक्षिणतः सर्वमिता
वृत्तव्यापवहतीत्यर्थः ॥ २३ ॥
५८

नन्वेवं सति पूर्वी पररेखायामित्वा वृत्तवेष्टितो मेरुर्मध्ये ततः पूर्वी पुरतो गिरिद्वयं वर्षद्वयं च नानः परं किंचिदस्ति
दक्षिणे त्ररेखायां तु तथेवेत्ता वृत्तवेष्टितो मध्ये मेरुर्भूयते स्त्रीणि ॥ त्रीणि वर्षाणि गिरयश्च तत्कथं सर्वतो लक्षप्रमाण
त्वं जंबूद्वीपस्य उच्यते ॥ मेरोः षोडशसहस्राणि सर्वतः स्थितत्वादित्वा वृत्तस्य चाष्टदश ॥ अन्येषां षण्णवचतुष्टयं चाष्टदश
एषां षण्णवदशेत्येवं दक्षिणे त्ररेखायां तावन्नक्षत्रं पूर्वी पररेखायामपि सप्तमे ॥ रो रित्वा वृत्तस्य चतुस्त्रिंशत् ॥ गिर
योश्च त्वारिशेषाणि द्विषष्टिसहस्राणि पूर्वपरवर्षयोरा समुद्रं दैर्घ्येण द्रष्टव्यानि श्रुतो न दोषः ॥ अयुतयोजनप्र

मंदरो मेरुमंदरः सुपार्श्वकुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारो न्नाहामेरोश्चतुर्दिशमवष्टंभ गिरयमुपकु
प्राः १२ ॥ चतुर्थे तेषु च तजंबूकदंबन्यग्रोधश्चत्वारः पादपप्रवराः पर्वतकेतव इवाधिकसहस्र
योजनो न्नाहस्तावद्विपटपविततयः शतयोजनपरिणहः ॥ १३ ॥

माणो प्रस्तारो न्नाहो येषां ॥ विस्तीर्णमूर्द्धी मेरोरवष्टंभत्वात् ॥ पूर्वपश्चिमौ गिरी दक्षिणे त्रविस्तारौ दक्षि
णे त्रौ च पूर्वी परविस्तारौ द्रष्टव्यौ सर्वतो दशयोजनसहस्रविस्तारंगीकारे तु इत्ता वृत्तलोपात् ॥
वैष्णोला वृत्तमुपप्लावतीत्यादिविरोधः स्यात् ॥ १४ ॥ अधिसहस्रमेकादशशतानि उन्नाहो येषां तावत्
प्रमाणं विटपविततिर्येषां शतयोजनं परिणहो विस्तारो येषां ॥ १५ ॥ रणमशम ॥ ॥ ५५ ॥ ५५

२६॥३०॥

भा० पं०
५२

स्य २

चतुर्दिक्षु मेरुसूनाद्यो जनसहस्रं त्यक्त्वाऽग्नेः परितः परिधय इव जठरदवकूरादयस्तिष्ठन्ति ॥ अतोऽष्टादशयो
जनप्रमाणमत्रोक्तं ॥ वेष्मवादिपुराणेषु परिणामादियत्पुनरन्यथा वर्णितं तत्तु कल्पभेदाद्यपेक्षया द्विस
हस्रं पृथुचतुर्गोत्रं ॥ २८ ॥ यथादिशं प्राच्यादिदिक्षु यथा रूपं इंद्रिवर्णं न त्रिक्रमेण ॥ तुर्यमानेन सार्द्धं वि
कुरंगकुररकुसुंभवैककंकत्रिकुटशिशिरपतंगरुचकनिषधश्रिनिवासकपिलशंखवेडूर्यवा
रुधिहंसवभनागकालंजरनारदादयो विंशतिगिर्यामेरोः कर्णिकाया इव केशरभूता मूलदे
शे परित उपलुप्ताः ॥ २९ ॥ जठरदेवकूटो मेरुपूर्व एणाष्टादशयो जनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृ
थुचतुर्गोभवतः ॥ ३० ॥ एवमपरेण पवनपारिपात्रो दक्षिणेन कैलाशकरवीरो प्रागायतौ एव मुत्तरत
स्त्रिभुंगमकरो अष्टाभिरेतैः परितोऽग्निरिव परितश्च कास्तिकांचनगिरिः ॥ ३१ ॥ मेरोर्मूर्धनि भग
वत आत्मयोनेर्मध्यत उपलुप्ता पुरीमयुतयोजनसहस्री समचतुरस्रा शान्तकौभी वदन्ति ॥ ३२ ॥
तामनुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथा रूपं तुरीयमानेन पुरोऽष्टावुपलुप्ताः ॥ ३० ॥
सहस्रप्रमाणेन नामानि पुराणान्तरात् ज्ञातव्यानि ॥ यथोक्तं ॥ मेरो नवपुराणि स्युर्मनोवत्यमरावती ॥ तेजो
वती सयमनी तथा कृष्णा गन्धपरा ॥ अद्वावती गंधवती तथा चान्यामहोदया ॥ यशोवती हव्रह्मैन्द्रवज्रादीनां

यथाक्रममिति ॥ ३० ॥

५२

तावत्सर्वतो रोधसोस्तदयोः ॥ २० ॥ प्रायामोत्रव्यामः स च व्यामोवाहोः स करयोस्तिर्यगंतरमित्युक्तलक्षणः
 एवं जंघफलानामत्युच्चनिपातावशीर्णमनस्थितप्रायाणमिभकायनिभानारसेन जंघनामनरी
 मेरुमंदरशिखरादयुताधिकयोजनादवनितलेनिपतंती दक्षिणेनात्मानं यावदित्तावत्तमुपस्य
 दति ॥ तावदुभयोरपि रोधसोऽर्था मृत्तिका तद्रसेनानुविध्यमाना वायुर्कसंयोगवियाकेन सदा मर
 लोकाभरणं जंघनदं नाम सुवर्णं भवति ॥ २० ॥ यदुहवावविबुधादयः सह युवतिभिर्मुकुटकर
 ककटिस्तत्राद्याभरणरूपेण खलु धारयंति ॥ २१ ॥ यस्तु महाकंदवः सुपार्श्वनिरूढस्तस्य कोटरेभ्यो
 विनिःसृताः पंचाद्यामपरिणामाः पंचमधुधाराः सुपार्श्वशिखरात्पतंत्योऽपरेणान्मानमितावत्
 मनुमादयंति ॥ २२ ॥ याद्युपयुजानां मुखं निर्वसितो वायुः समंताच्छतयोजनमनुवासययति
 ॥ २३ ॥ एवं कुमुदनिस्तोयः शतदलशोनामवतस्तस्य स्कंधेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुडा
 न्नाद्यवरश्यासनाभरणदयः सर्वे एव कामदुघान्तराः कुमुदाग्रात्पतंतस्तस्मिन्नेव लोवते
 सुपयोजयंति ॥ २४ ॥ यान्युपयुषाणानां कदाचिदपि प्रजानां वलिपलितक्लमस्वेददौर्गंधजरा मयमृत्यु
 शीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादियस्तापविशेषा भवंति यावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव
 पंचव्यामपरिणामाह ॥ स्थोत्यं यासामित्यर्थः ॥ केचित्तु पंचव्यामपरिणाम इत्येव पठंति ॥ २२ ॥ ॥ रामरामराम

श्रीमद्वेदाः २६ २५
 श्रीमद्वेदाः २६ २५

भा० पं०
६०
कोसौदिवोमूर्द्धनमाहयदिति किंतु द्विमुपदंतदाहयत्रेति वीरव्रतः दृढसंकल्पः अस्माकुलदेवताया हरेश्वरणा
रविंदोदकमिति हेतोः परमादरेण विभर्तुं त्यक्तव्यः कथं भूतः सन् प्रतिक्षणं वर्धमानेन भगवद्भक्तियोगेन दृढमत्वं
तर्हि धमानमंतर्हृदयं यस्य अतएव श्रोतुं केन विवशमासीलितं यस्मिन् युगलं तदेव कुड्मलेताभ्यां विगलि
तमलं वाष्पं तस्य कलया सह अभिव्यज्यमानं रोमपुलकानां कुलं यस्य ॥ २ ॥ अतः स प्रसूषयः तस्या गंगा

तद्विमुपदमाहुः यत्र हवाववीरव्रतश्रौतानपादिः परमभागवतोऽस्माकुलदेवताचरणारविंदो
दकमितिया मनसवनमुपकृष्य माणभगवद्भक्तियोगेन दृढं तर्हि धमानं तर्हि दयश्रोतुं केन विवशा
मीलितं यस्मिन् युगलं कुड्मलविगलितमलं वाष्पकलया अभिव्यज्यमानं रोमपुलककुलं कश्चि
नापि परमादरेण शिरसा विभर्ति ॥ अतः स प्रसूषयस्तत्र भावाभिज्ञा इयं ननु तपस आत्यंतिकी सिद्धिरे
तावती भगवती सर्वात्मनि वासुदेवे नु परत भक्तिलाभे नैवोपेक्षितान्यात्मगतयो मुक्तिमिवागतां मु
मुक्षुव इव सवदुमानमद्यापि जटाजूटैरुद्धहंति ॥ ३ ॥

याः प्रभावाभिज्ञाः संतः यां जटाजूटैरुद्धहंतीत्यन्वयः
यतावत्येवनातोऽधिकास्तीत्यभिप्रायवंतः ॥ तत्र हेतुः भगवत्सततं भक्तियोगं लाभेनैवोपेक्षितं ॥ अन्ये पुरु
षाश्चात्मज्ञानं च यैः कामिव कइव धारयन्ति प्रत्यक्षं मुक्तिमिव तामागतां मुमुक्षुवो जना इवेति ॥ ३ ॥

भा० पं०
६१

अतिरभसतरं हसा स्वलिततीव्रतरवेगेन ॥ १० ॥ वक्रशः वक्रविधाः मेवोदिगिरिणां दुहितरः तत्प्रसूताः
१० दिव्यभौमविलभेदात्त्रिविधः स्वर्गः ॥ तत्र भौमसर्गस्य पदानि स्थानानि व्यवदिशति ॥ ११ ॥ अयुतं पुरुष
तथैवालकनंदादक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्दक्षिणगिरिकूटान्यतिक्रम्य हेमकूटाद्विमकूटान्यति
रभसतरं हसालुठयंती भारतमभिवर्षेदक्षिणस्यादिशि जलधिमभिप्रविशति ॥ १२ ॥ यस्याः
स्नानार्थं पानार्थं चागच्छतः पुंसः पदे पदे ॥ श्वमेधराजसयादीनां फलेन दुर्लभमिति ॥ अन्ये च
नदानद्यश्च वर्षे वर्षे संतिवदुःशो मेवोदिगिरिदुहितरः शतशः ॥ १० ॥ तत्रापि भारतमेव वर्षे क
र्मक्षेत्रमन्यान्यष्टवर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशोषोपभोगस्थानानि भौमानि स्वर्गपदानि व्याप
दिशति ॥ ११ ॥ एषु पुरुषाणामयुतपुरुषायुर्वर्षाणां देवकुल्यानां नागायुतप्राणानां वज्रसंहन
नवलवयो मोदप्रमुदितमहासौरतमिथुनव्यवायापवर्गवर्षधृतैकगर्भकलत्राणां तत्र तु
मानेन आयुर्वर्षाण्येषां ॥ वज्रवत्सहननं दहं शरीरं ॥ तायुगसमः कालो वर्तते ॥ १२ ॥
तस्मिन् वलयो मोदाः तैः प्रमुदितानि यानि महासौरतानि मिथुनानि तेषां व्यवायापवर्गसंभोगवसाने
कवर्षशेषे ॥ आयुषि धृतैकगर्भैः ॥ तादृशानि कलत्राण्येषां त्रैतायुगसमः विषयसुखो कर्षात् ॥ क

तयुगे हि सर्वे ध्याननिष्ठाः क्षपरादौ तु दुःख
वक्रलाः ॥ १२ ॥
६१

ततोनेकसहस्रकोटीनाविमानानां कैः संकुलेन देवयानेनाकाशमार्गेण वतरंती स प्ररूपिभ्योऽर्धगेव प्राय
 शः कर्मिणां गतिरिति ततोर्वागेव देवसंकुलत्वमुक्तं आवाप्य आज्ञा व्य मेरोर्हृदस्थे ब्रह्मसदने निपतति ॥ ४ ॥
 अभिस्यंदतीति अभितोगच्छति ॥ ५ ॥ केशराचलानां मेरुमानोच्छ्रयत्वात् प्रथमं तेषामादिशिखरेषु मुख्य

ततोनेकसहस्रकोटिविमानानां कसंकुलदेवयानेनावतरंती दुमण्डलमावाप्य ब्रह्मसदने नि
 पतति ॥ ४ ॥ तत्र चतुर्धा भिद्यमाना चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशामभिस्यंदती नदनदीपति मेवाभिनि
 विशति ॥ ५ ॥ सीतालकनंदाचक्षुभदेति सीता ब्रह्मसदनात् केशराचलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्र
 स्रवंती गंधमादेन मूर्धसुपतित्वा अंतरेण भद्रम्पुवर्षे प्राच्यादिशि क्षारसमुद्रमभिप्रविशति
 ॥ ६ ॥ एवं माल्यवच्छिखरानि पतंती तत उपरतवेगा केतुमालमभिचक्षुः प्रतीच्यादिशि सरित्यति
 प्रविशति ॥ ७ ॥ भद्राचोत्तरतो मेरुशिरसो निपतिता गिरिशिखराद्विरिशिखरमतिहाय शृंगवतः शृंगा
 दवस्यंदमाना उत्तरांस्तुकुरुनभित उदीच्यादिशि जलधिमभिप्रविशति ॥ ८ ॥

शृंगेषु पतति ततस्तेभ्योऽधोऽधः स्रवंती ॥ ९ ॥ माल्यवच्छिखराकेतुमालाभिमुखं निष्यतं ती वक्षुः संज्ञा ॥ १० ॥
 गिरिशिखरादिति कुमुदशिखरादुच्चलिता नीलशिखरं तत उच्चलिता श्वेतशिखरं तदप्यतिहाय शृंगव

तः शृंगादधः स्रवंती ॥ ८ ॥

भा० पं०
६२

अपरत्रयीचीनः पश्चात्तनवमस्कंधे ॥ १५ ॥ भवानीनाथा स्वामिनीयेषां तैः स्त्रीगणानामर्बुदसहस्रैरवरुध्यमा
नः सर्वैः सेव्यमानः आत्मनः प्रकृतिकारणं ॥ आत्मसमाधिर्ध्यानं यस्य तेन रूपेण तद्वत्पमाणं मुत्रादिकं च
मिगुणज्ञपनं ॥ १६ ॥ सर्वेषां गुणानां संख्यानां प्रकाशाय स्मात्स्वयंतु अव्यक्ताय ॥ अग्रमेयाय ॥ १६ ॥ हे भजेन्यभजनी

रुलावृत्ते तु भगवान्भव एक एव पुमान्मद्यन्यस्तत्रापरे निर्विशतिभावाः शार्पनिमित्तज्ञः यत्प्रवेक्षतः
स्त्रीभावस्तत्पश्चाद्वक्ष्यामि ॥ १५ ॥ भवानीनाथैः स्त्रीगणसहस्रैरवरुध्यमानो भगवतश्चतुर्मूर्तेर्महा
पुरुषस्य तुरीयांतामसीमूर्तिप्रकृतिमात्मनः संकर्षणं संज्ञां मात्मसमाधिरूपेण सन्निधाप्येते
दमिगुणान्भव उपधावति ॥ १६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ उ नमो भगवते महापुरुषाय सर्वगुणसंख्यानाया
नताया व्यक्ताय नम इति ॥ १६ ॥ भजे भजे न्यारणा पादपंकजं भगस्य कृत्स्नस्य परंपरायणं ॥ भजे चलं
भावितभूतभावनं भवापहंत्वां भवभावमीश्वरं ॥ १७ ॥

यत्वात्त्वा परमीश्वरं भजत्यन्वयः ॥ अरुणं शरणं पादपं
कजं यस्य कृत्स्नस्य भगस्य रेख्यार्दिषाद्रूप परमायनमाश्रयं ॥ भक्तेष्वलमत्यर्थं भावितं ॥ प्रकटितं भू
तभावनं स्वरूपेण ॥ भवापहं संसारहरं भक्तेष्वित्यनुषंगः भवं भावयतीति तथा तम् ॥ अर्थादभक्तेषु इति द्व
यम् ॥ १७ ॥

यत्र हयेषु वर्षेषु देवपतयः स्वैः स्वैः सेवकगणेषु मुखैः कृतमहोपचाराः संतः स्वैरं विहरंतीत्यन्वयः केषु
स्थानेषु सर्वेषु सत्तुषुकुसुमस्तवकादीनां श्रिया समृद्ध्याः तन्मन्यमाना विटपास्तदाश्रिता लताश्रयेषु
तैर्विटपिभिरुपशुभमानानि शोभमानानि रुचिराणि काननानि येषु तेषां श्रमायतनेषु वर्षे गिरिद्रोणीषु च॥ त

यत्र ह देवपतयः स्वैः स्वैर्गणनायकैर्विहितमहार्हणः सर्वतु कसुमस्तवकफलकिशलयैः श्रियानम्यमानवि
टपलताविटपिभिरुपशुभमानरुचिरकाननाश्रमायतनवर्षे गिरिद्रोणीषु तथा बालजलाशयेषु विक
चविविधनवनरुहामोदमदमुदितराजहंसजलककुटकारडवसारसचक्रवाकादिभिर्मधुकर
निकराकृतिभिरुपकृजितेषु जलक्रीडादिभिर्विचित्रविनोदैः सुललितसुरसुंदरीणां कामकलि
लविलासहासलीलावलोककष्टमनोदृष्टयः स्वैरं विहरंति॥ ३॥ नवस्वपिवर्षेषु भगवान् नारायणो म
हापुरुषः पुरुषाणां तदनुग्रहायात्मतत्त्वयूहेनाद्यापि संनिधीयते॥ ४॥

विधानियानि नवानि वनरुहाणि नीरजानि तेषामामोदेन मुदितैराजहंसादिभिर्मधुकरनिकराणां वा कृतिभिर्जा
तिविशेषैरुपकृजितेषु कामकलिलैः सुभितैः विलासादिभिराकष्टमनोदृष्टिष्वयेषां॥ ३॥ नवस्वपिवर्षेषु ये पुरु
षास्तेषां तदनुग्रहाय स चासौ वक्ष्यमाणः नुग्रहस्तदर्थं आत्मतत्त्वयूहेन स्वमूर्तिसमूहेन संनिधीयते॥ सन्नि

हितो भवति॥ ४॥

भा० पं०
६३

अस्य विष्णुस्य स्थितिजन्मसंयमहेतुं यमाहुः अतएव त्रिभिः स्थित्यादिभिर्हीनं अनंतं च यमाहुः सृष्ट
योमंत्राः श्रुदोतुरोधेन दीर्घपाठे रुकारो देवसातालक्ष्मीः सा च सृष्टयश्चेत्यर्थः अनंतत्वं दर्शयति स
हस्रस्रमेव धानि स्थानानि ते पुं कचिद्देशकस्थितं भूमंडलं यो न वेद सिद्ध्यर्थं सर्वेषां भिवत्तस्यैतमदिति
चतुर्थेनान्वयः २० तत्र जन्महेतुत्वं महदादिद्वारेण प्रपंचयति यस्य गुणानिमित्तो महान्नामविग्रहश्चासी
यमाहुः स्यात्स्थितिजन्मसंयमं त्रिभिर्विहीनं यमनंतं सृष्टयः न वेद सिद्ध्यर्थं भिवत्तं कचिस्थितं
भूमंडलं धामसहस्रमूर्धसु २० यस्याद्यश्चासीद्गुणविग्रहो महान्निज्ञानधिष्ठाभगवानजः
किल यत्संभवो हं विवृतास्ते जसा वैकारिकं तामसमं द्रियं सृजे २१ एते वयं यस्य वसेमहा
त्मनः स्थिताः सकुतोश्च सत्रयत्रिताः महानहं वै कृततामसं द्रियाः सजामसर्वे यदनुग्रहादिदं
तं विज्ञानं सत्त्वं धिष्णमाश्रयो यस्य स तस्य चित्ररूपत्वेन सत्त्वप्रधानत्वात् स एव किलाधिदेवो वासु २२
देवाभेदविवक्षया भगवानजो ब्रह्मायत्संभवः यस्माद्ब्रह्मणः संभूतः अहं रुद्रः विवृता विगुणेन स्वतेजसा
स्वविभूतिरूपेण हंकारेण वैकारिकं देवतावर्गं ऐंद्रियं इंद्रियवर्गं च सृजे सृजामि २३ किंच एते वयं महदा
दयः सर्वे यस्यानुग्रहादिदं ब्रह्मांडं सजामः कथं भूतोः यस्य महात्मनो वशे स्थिताः संतः सत्रेण क्रियाशक्ता
यत्रिताः पक्षिणश्च लोकि केन सत्रेण वयमित्युक्तं तानेवाह महानहंकारश्च वै कृततादयः पूर्वोक्तावर्गाश्च

२३
६३

इष्टवत्तुमुपपादयंस्तमसत्वेन प्रसक्ता मनादंवारयति नयस्येति निरीक्षमाणस्यापि हृष्टिर्मायागुरोर्विषयेऽपि
त्रवृत्तिभिः करणैश्च अत्रापि ईषदपितां ज्यते न लिप्यते किमर्थं निरीक्षमाणस्य ईशो ईशनाय नियमनाय ईशानं
इदं संपदादित्वाद्वावेकिपु अत्र वैधर्म्यं दृष्टं तः यथा अजितक्रोधवेगानां नोऽस्माकं हृष्टिरज्यते न तथेति आत्म
इन्द्रियाणि जिगीषुर्जन्तुमिष्टुः मुमुक्षुस्तं कोचमन्येत नाद्रियेत ॥ १८ ॥ ननु सुरमद्याभ्यामनस्य कुतो हृष्टिर्ना

नयस्य मायागुरोर्विषयेऽपि हृष्टिरज्यते ईशो यथा नोऽजितमन्युरहं
सां कस्तं न मन्येत जिगीषुर्गुणान्नः ॥ १९ ॥ असदृशो यः प्रतिभाति मायया क्षीवैर्मध्वासवता
म्रलोचनः ॥ न नागवध्वोऽहं ईशो रेद्रिया यत्पादयोः स्पर्शनधर्षितेन्द्रियाः ॥ १९ ॥ ॥

ज्यते तत्राह असती हृष्टिर्यस्य तस्य स्वमायया क्षीवामत्र रवयो भयंकरः प्रतिभाति मध्वासवाभ्यां आता
म्रलोचन इव च नागवध्वविमोहनेन तथा प्रतिभातं युक्तमित्याह नेति पदाचने यस्य पादयोः स्पर्श
नेन धर्षितं मोहितमिन्द्रियं मनोयासां ताः ॥ क्रियास्तत्राया भुजाद्यैर्हो न ईशो न शोकः कस्तं न म
न्येतेति सर्वेणैवान्वयः ॥ १९ ॥

भा० पं०
६४

अयं जनो मिषन्नपि पश्यन्नपि घ्नंतं हिंसंतं मृत्युं न पश्यति॥ नालोचयंतीति भगवद्विचेष्टितमेव तद्विचित्रं॥ अ
दर्शने लिङ्गं पुत्रं चालं पितरं च वृद्धं मृतं निहृत्य दग्ध्वा स्वयंतदुभयधनेर्जिजीविषति जीवितुमिच्छति॥ जिजीवि
षन्निति॥ पातान्तरे तु छंदः सामंजस्यं किं धर्माद्यर्थे न यद्विद्यतः॥ असत्तुच्छं विषयसुखं सेवितुं विकर्मणापमेव ध्या
यन्॥ न न च विद्वान्न पश्यति किमत्र चित्रं तदाह॥ न श्वरं वदंति स्म शास्त्रतः पश्यन्ति च समाधौ॥ हे अजतथापि

अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितं घ्नंतं जनो यं हि मिषन्न पश्यति॥ ध्यायन्नसद्यर्हि विकर्म सेवितुं नि
हृत्य पुत्रं पितरं जिजीविषति॥ ३॥ वदंति विश्वकवे यस्मिन् श्वरं पश्यन्ति बाध्यात्मविदो विपश्चितः॥
तथापि मुह्यन्ति तवाजमायया सुविस्मितं कृत्य मज्जनतो स्मितं॥ ४॥ विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्म
ते ह्यकर्तुरंगीकृतमप्यपावृतः॥ युक्तं न चित्रं त्वयि कार्यकारणे सर्वोत्तमनिव्यतिरिक्ते च वस्तुतः॥ ५॥

मायया मुह्यन्ति॥ एतच्च तव कृत्यं चेष्टितं सुविस्मितं॥ अतिचित्रं॥ अतः शास्त्रादिश्रमं विहाय तं त्वामज्जनतो स्मि
रुदमपरं चित्रवत्पुण्यमात्रमपि त्वयि न चित्रमित्याह॥ विश्वोद्वादिकर्म अकर्तुरपि अपगता आवृत आवरणं य
स्मात् तादृशस्यापि तेऽंगीकृतं वेदेन त्वयि न न चित्रं॥ यतः मायया सर्वोत्तमनिकार्यस्य कारणे स्रष्टुरिकर्म युक्तं वस्तुतः
सर्वव्यतिरिक्ते निरुपाधावनावृतत्वे मकर्तृत्वं च युक्तं॥ ५॥

६४

स्थितिलयहेतुत्वदर्शयन्प्रणामति॥ येन निमित्तामेतां मायामेवायं जनोऽजसा वेदनतु तन्निस्तारयोगमुपा
यंकहिचिदपि चेदेति स्थितिहेतुत्वदर्शितं॥ कीदृशं कर्माण्येव पर्वणि ग्रैथयः तां निनयति प्रापयतीति त
थातां॥ प्रलयहेतुत्वमाहा विलीयतेऽस्मिन्निति विलयः॥ उदयस्मादित्युदयः॥ विलयश्चोदयश्चात्मा सरू

यन्निर्मितां कर्ह्यपि कर्मपर्वणि मायां जनोऽयंगुणसर्गमोहिताः॥ न वेद निस्तारयोगमंजसा तस्मै
नमस्ते विलयाद्यात्मने॥ २३॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भुवनकोशे संकर्षणस्तो
त्रं सप्तदशोऽध्यायः॥ १७॥ श्रीशुक उवाच॥ तदा च भद्रश्रवानामधर्मसुतस्तत्कुलपतयः पुरुषा
भद्राश्रवर्षे साक्षाद्भगवतो वासुदेवस्य प्रियांतनुं धर्मसंयीह्यणीकं निधांती परमेण
समाधिना सन्निधाप्येदमभिगृह्यंतमुपधावन्ति॥ १॥ भद्रश्रवस ऊचुः॥ उं नमो भगवते ध
र्मायात्मविशोधनाय नम इति॥ २॥

पंचमस्कंधे नमः॥ २३॥ इति पंचमस्कंधे सप्तदशः॥ १७॥ अष्टादशोऽनंतो मेरोः पूर्वादिक्रमस्तस्मिन्॥ त्रिषु चोत्त
रवर्षेषु सेवसेवकवर्णनं॥ १॥ भद्रश्रवावर्षे पतिस्तस्य कुलपतयः॥ सेवकमुखाश्च॥ १॥ भद्रश्रवस ऊचु
रिति॥ प्राणभृत् उपदधातीति बहुलक्षणया तद्योगाद्गुणिलिङ्गसमवायन्यायेन बहुवचनम्॥ २॥

भा० पं०
६५

नः संगः कोपि मास्याद्यदि स्यात्तर्हि आगारादिषु मास्यात् किंतु भगवत्प्रियेषु व॥ आगारादिसंगरोषमात्राय इति इन्द्रियप्रियो
गृहाद्यासक्तः ॥ १५ ॥ भगवत्प्रियसंगगुणमाह येषां भगवत्प्रियाणां संगाल्लब्धं मुकुंदविक्रमं श्रुतिभिः श्रवणदिभिः सं
स्पृशतां सेवमानानां पुंसां अंतर्गतो यो मानसमलं हरति कथं भूतं विक्रमं निजमसाधारणं वीर्यं वै भवं प्रभावं
तिशयो यस्य तीर्थं तु गंगादिमुकुं संस्पृशतां संगजं मलं केवलं हरति तान् कावेन सेवेत न्ययः ॥ १६ ॥ मानसमलापगमफल
माहयस्येति अकिंचनानि कामान्नः मुकुं हरं भक्तिर्न भवति ततश्च तत्प्रसादे सति सर्वे देवाः सर्वे गुणैर्धर्मैश्च
मागारादात्मजवित्तबंधुषु संगो यदि स्याद्भगवत्प्रियेषु नः ॥ यः प्राणवृत्त्या परितुष्ट आत्मवान् सिध्यत्यदरात्तथै
न्द्रियप्रियः ॥ १७ ॥ यत्संगलब्धं निजवीर्यं वै भवं तीर्थं मुकुं संस्पृशतां हि मानसं हरत्यजोऽंतः श्रुतिभिर्गंतो गजं
कावेन सेवेत मुकुंदविक्रमं ॥ १८ ॥ यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना सर्वे गुणैस्तत्र समासते सुराः हरवभक्तस्य
कुतो महद्गुणमनोरथेनासति धावतो वहिः ॥ १९ ॥ हरिहिसाक्षाद्भगवांश्चरि रिरणमात्मा रुपाणां निवतो य
मी सितं ॥ हित्वा मह्यं संयदिसज्जते गृहे तदा महत्त्वं वयसा दंपतीनां ॥ २० ॥
नादिभिः सह तत्र सम्यगासते नित्यं वसति गृहाद्यासक्तस्य तु हरिभक्त्यसंभवात् कुतो महतां गुणाज्ञानवैराग्याद
यो भवन्ति असति विषयसुखे मनोरथेन वहिर्धावतः ॥ २१ ॥ ननु हरि विमुखस्य गृहाद्यासक्तस्यापि लोके महत्त्वं दृश्य
ते सत्यं न तु पहासास्पदं हेतुकमाह हरिर्हीरिति यथा मृषानां मीनानां इत्येतत्तौ यमेवात्मानेन विना जीवनाभा
वात् महानतिप्रसिद्धोऽपि गृहे यदि सज्जते तदा दंपतीनां मिथुनानां शूद्रादिष्वपि प्रसिद्धवसेव केवलं यन्न हत्वं
तदेव तस्य भगवति न तु ज्ञानादिना मिथुनेषु तेषु पूज्यमानेषु स्त्रीभ्यः पुंसां महत्त्वं बालमिथुनेभ्यश्च दृढमिथुनानां

॥ २३ ॥
६५

परमेश्वरत्वेन स्तुत्वा प्रस्तुतावतारचरितमाह वेदानिति तमसा दैत्यरूपेण तिरस्कृतान् अपनीतान् नाचतुरंग
श्वनृत्तुरंगो तद्रूपो विग्रहायस्य कवये व्रह्मणे तदर्थं अविनये हिताय सत्यसंकल्पाय ॥ ६ ॥ उत्तरत्र प्रह्लादचरित्रे म
हापुरुषस्य गुणानां भाजनं आश्रयः दैत्यदानवकुलस्य तीर्थीकरणशीलमाचरितयस्य फलसंकल्पेन व्यव
धानश्च न्यश्चासावनन्यश्चाव्यभिचारीयो भक्तियोगस्तेन उपास्ते सेवते ॥ ७ ॥ तेजसामपि तेजसे आविराविः अतिग
वेदानुगुणं ते तमसा तिरस्कृतान् रसातलाद्यो नृत्तुरंगविग्रहः प्रत्याददे वै कवये भिया च ते तस्मै नमस्ते वितथे हिताय
तदिति ॥ ८ ॥ हरिवर्षे चापि भगवान् हरिरूपेण ते तद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरत्राभिधास्य तद्वयितं रूपं महापुरुषगुणभा
नो महाभागवतो दैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरितः प्रह्लादो व्यवधानानन्य भक्तियोगेन सह तद्वर्षपुरुष
रूपास्ते इदं चोदाहरति ॥ ७ ॥ उक्तं भगवतेन रसिंहाय नमस्ते जस्ते जसे आविराविर्भवः वज्रं नखं वज्रदंष्ट्रं कर्माश्र
यान् रंधय रंधय तमो गू स नृजं स्वाहा अभयं भयमात्मनि भूयिष्ठाः उच्यते ॥ ८ ॥ स्वस्त्यस्तु विश्वस्य खलः प्रसीदतां
ध्यायंतु भूतानि शिवमिथो धिया मनश्च भद्रं भजतामधोक्षजं आविश्रयतां नो मतिरप्यहेतुकी ॥ ९ ॥
हो भववीसा वा कर्माश्रयान् कर्मवासनाः कर्माश्रयानिति पाठे रागादीन् रंधय निर्दह भूयिष्ठाः भूयः विश्वस्य सस्ति प्रा
प्येने स्वल्पस्यापि भवेत् तच्च साधुपीडां विना न स्यात् अन्योन्यममंगलं ध्यायतां च भूतानां मन्यो न्यघातं विना न भवेदित्या
शंका ह खलः प्रसीदतां कौर्यं त्यजतु भूतानि मिथः शिवमेव ध्यायंतु तेषां मनश्च भद्रं उपसमादिकं भजतु नो स्माकं म
तिमतिः अहेतुकी निःकामासती ॥ ९ ॥

भा० पं०
६६

सर्वैर्गुरुर्विशेषैः। श्रेष्ठवस्तुभिर्विलक्षितो लक्ष्मीकृतश्चात्मा यस्य। आकृतीनां क्रियाणां चित्तीनां ज्ञानातां चे-
तसां संकल्पाध्यावसायादीनां विशेषाणां तत्र द्विषयाणां षोडशकलाः अंशा एकादशेन्द्रियपञ्चविषयलक्ष-
णायस्य। छंदोमयो वेदोक्तकर्मप्राप्याय। अन्तमयो यन्नोपपद्यते। अमृतमयाय परमानंददा विकार-
तोऽत्र सर्वमयाय सर्वविषयत्वात्। सहस्रं जसेवलाय तद्धेतुत्वात्। १८। त्वत्कामेनैव त्वत्सेवकत्वाद्देहकृतार्था-
न् उक्तां क्रीडं नमो भगवते दृष्टीकेशाय सर्वगुणविशेषविलक्षितात्मने आकृतीनां चेतसां विशेषाणां
वाधिपतये षोडशकलाय छंदोमयायान्तमयायामृतमयाय सर्वमयाय सहस्रं जसेवलाय काताय
कामाय नमस्तुभयत्र भूयात्। १९। स्त्रियो व्रते स्त्वादृष्टीकेश्वरं स्वतो ह्याराध्य लोके पतिमासासने न्येता
सानते वै परिपात्य पत्यं प्रियं धनापुंषि यतोऽस्वतंत्राः। २०। स वै पतिः स्यादकुतो भयः स्वयं समंततं पा-
तिभया तुरंजनं। स एक एवेतरथो मिथो भयं नैवात्मलाभादधिमन्यते परं। २०॥
स्मिन्नन्यकामनया तु त्वामर्च्यो न परिपूर्णमनोरथाः स्युरित्याह। स्त्रिय इति। स्वतएव दृष्टी कारणमीश्वरं प-
तिसंतं त्वामाराधयाः स्त्रियोऽन्यं पतिं प्रार्थयन्ते। पतिकामानां हि कोमाराधनं व्रतेषु प्रसिद्धं। तासामपत्यादीनि
ते पतयो न पातुं शक्ताः। २१। अतस्ते पतय एव न भवन्तीत्याह। स वा इति। स चैवं भूतः पतिः भवानेक एव नान्येनो
भवानात्मलाभात् परमन्यदधिकं न मन्यते इतरथान्याधीनसुखस्य न स्वतंत्रां स्वतंत्रतां नानात्वे च मंडलेष्वराणां

१ अस्वतंत्रता १

स्त्रियमिथो भयं स्यादित्यर्थः। २०॥
२१॥

यस्मादेवं तस्माद्गृहं हित्वा अकुतोभयं नृसिंहपादं भजतेत्यसुरान् प्रदिशति कीदृशं गतं रजस्तस्मात्प्राणोऽभिविवेशः र
जत्रादीनां मूलकारणं अतएव संसृतीनां जन्ममरणदीनां चक्रवालं मंडलमविद्येदो यस्मात् ॥ १४ ॥ केतुमालेपिका मदे
वस्वरूपेण आसिदति शेषः किमर्थमास्ते अतश्चाह लक्ष्म्या इति प्रजापतिः संवत्सरः संवत्सरे वै प्रजापतिरिति
श्रुतेः तस्य दुहितेराव्यभिमानिन्यो देवताः पुत्राः दिवसाभिमानिन्यो देवाः तेषां च प्रियचिकीर्षया पुरुषा युषा वर्ष

तस्माद्रजोरागविषादमन्युमानसृहाभयदैर्न्याधि मूलं हित्वा गृहं संसृतिचक्रवालं नृसिंहपादं भ
जतो कुतोभयमिति ॥ १४ ॥ केतुमालेभगवान् कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया प्रजापतेर्दुहितृणां पुत्रा
णां तद्विषयतीनां पुरुषा हेरात्रिसंख्यानां यासां गर्भं महापुरुषमहास्त्रतेजसो द्विजितमनसां विध्वस्ता व्यसवः संव
त्सरां ते विनिपतन्ति ॥ १५ ॥ अतीव सुललितगतिविलासविलसितरुचिरहासलेशावलोकलीलाया किंचिदुत्तमि
सुंदरं भ्रमंडलसुभगवदनारविंदश्रियारमं रमयन्निद्रियाणिरमयते ॥ १६ ॥ तद्भगवतो माया मयं परम समाधियो
गेन रमा देवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरुपेता हस्तु चत इहं भिरुपास्ते इदं वो दाहरंति ॥ १७ ॥

शतेन यान्यहेरात्राणि तेऽपरि संख्यानां गणनायेषां षट्त्रिंशत्सहस्राणामित्यर्थः यासां दुहितृणां महापुरुषस्य महा
संचक्रंतस्य ते जसा ॥ १५ ॥ रमं रमयन् स्त्रीयानीन्द्रियाणिरमयते केन साधनेन रमयन्तदाह ॥ अतीव सुललितयागत्यायो
विलाससेन विलसितोरुचिरोहसलेशोर्मदस्मितं तत्साहितो वलोक एवलीलातया किंचिदुत्तमि तं उहं गितं सुंदरं भ्रमंडलं

भा० पं०
६७

२४ सत्वाय सत्वप्रधानाय मुख्यतमाय प्राणाय स्तनात्मने ॥ २५ ॥ उरुस्वतो वेदात्मकनाद्यो यस्य यददं वि
श्वेवास्मन्नादिनाम्ना विनिषेधा लंवनभूतेन वशेऽनयत् नियमितवान् सत्वमीश्वरः तथा च श्रुतिः तस्य वाक्
ततिर्नामानि दामासीति ॥ २६ ॥ न चिंद्वा दयो वशं नयन्ति लोकपालत्वात् कुतो हंतत्राह यमिति मत्सर एव ज
रम्य केच भगवतः प्रियतमं मत्स्यावताररूपं तद्वर्षं पुरुषस्य मनोः प्राक्प्रदर्शितं सदृशं नीम
पिमहता भक्तियोगेनाराधयतीदं चोदाहरति ॥ २४ ॥ भगवते मुख्यतमाय नमः सत्वाय प्राणाय उ
जसे वलाय महामत्स्याय नम इति ॥ २५ ॥ अतर्वर्हिश्चाखिल लोकपाल कैरदृष्टरूपो विचरत्युरुस्वनः
स ईश्वरस्त्वयदं वशेन यन्नाम्नायथादाह मयी नरस्त्रियं ॥ २६ ॥ यं लोकपाला किल मत्सरज्वरादित्वा
यंतं तोषिष्य कुसमेत्यवपातुं न शो क्विपदश्चतुष्पदः सरीसृपं स्यात्प्राणायदत्र दृश्यते ॥ २७ ॥ भवान्
युगांतो वक्रमिमांसीति निहोणीमिमांसी धेवी रुधां निधिं ॥ मया सहो रुक्रमते जोजसा तस्मै जगत्प्राण
शेषांते यं हित्वा द्विपदः चतुष्पदः सरीसृपं जंगमं स्यात्सु स्याद्वरं यदत्र दृश्यं तत्किं वि
दपि पातुं न शक्ताः सत्वमेव प्रमाणरूपेण पालकः ईश्वरश्चत्यर्थः तथा च श्रुतिः ॥ नाश्रुहिंसता हमुकमस्य हमुक
मस्मीत्यादि ॥ २७ ॥ अवतारचरितमाह भवान् इमां होणी मया मनुना सह मत्सहितां धत्वेत्यथाहारः कर्मिमांसी व
ति प्रलया एवै जोजसा क्रमते विचरति यथा पातुमित्यस्यानुषंगः होणी पातुमुत्सहंत इत्यर्थः यतः अजः कीदृशो श्रीष

जगत्प्राणायः
ममः
॥ २८ ॥
प्राणायः तस्यात्मने नियंते ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥

किं वानिः कामभजनेः प्रार्थिता एव सर्वे कामा भवन्ति सकामभजनेन कामितमात्रं अनित्यं चेत्थाह यास्त्री तस्य उक्तं स
रास्यते पादसरोरुहस्यार्हं पूजा मेव कामयेत न फलांतरं सा अखिलेषु कामेषु लंपटा सवन् कामान् प्राप्नोतीत्यर्थः इति
तमीषितः फलांतरमाप्नुमेषु कितः सन् अर्चितश्चेत् हि देवैर्कं रासिददासि किं च यद्यतः सर्वकामप्राप्तिं फलभोगानांतरं
भगतायाः श्रद्धायाः चित्तोऽप्येषाः सा प्रतप्यते दुःखं प्राप्नोति तदेव रासिन तु नित्यं २१ ननु ममाहं लोकतः सर्वकामप्राप्तिः
त्वमेव कामार्थिभिः सेव्यं चेत्तत्राह मत्प्राप्तये ब्रह्मादयस्तपस्तप्यंते कुर्वन्ति कथं भक्ताः रं द्रियसुखधीर्येषां अलुक् स

या तस्य ते पादसरोरुहार्हं न कामयेत्सा खिलकामलंपटा तदेव रासीषितमीषितोऽर्चितो यद्भगतायाः श्रद्धायाः
गवन्प्रतपते २२ मत्प्राप्तये जेशसुरासुरादयस्तप्यंत उग्रं तप्यं रं द्रिये धियः २३ ते भक्त्यादपरायणान् न मां विंदंत्य
हं त्वद्दयायतोऽजित २४ सत्त्वं ममाप्यच्युत शीर्षि वंदितं करं बुजं यत्त्वदधायि सा त्वत्तां विभर्षि मा लक्ष्म
वरेण्यमायया कर्तुं श्रमस्य हितमूहितुं विभुरिति २५

मासः तथापि भवत्यादपरायणान् न मां विंदन्ति मत्क
लाक्षविलसिता विभूर्तीर्न लभन्त इत्यर्थः यत्तत्त्वये बह्ददयं यस्याः सा हं त्वत्परत्नं त्रत्वा त्वदनुवर्तिन मेव विलोक
यामि नान्यमित्यर्थः २६ इदानीं तत्कृपां प्रार्थयते सत्त्वमिति यद्भजनं विनोत कश्चित्पुरुषार्थः सत्त्वं त्वदिति त्वया यत्क
रं बुजं सा त्वत्तां भक्तानां शीर्षि आधायि कृपयान्यस्त तन्ममापि शीर्षि निधेहि इति शेषः कथं भक्तं वंदित्वं सर्वकामवर्षि
त्वेन सद्भिः स्तुतं न च मयि तवानादरः यतो हेवरेण्यमावक्ष्य सिलक्ष्म विभर्षि अहो चित्रमेतत् मयि केवलमादरमात्रं
भक्तेषु परमाकृपा अत इश्वरस्य तव यत्र मायया ईहितं तत्को वितर्कयितुं समर्थः २७

भा० पं०
६८

एषाभूतपथावतिहेत्यन्वयः॥३४॥मंत्रैस्तत्वेनलिंग्यतइतितथातस्मैयज्ञाश्रयूपाःकृतवःसयूपाःतद्रूपायअनर
वमहानोऽध्वरावयवभूतायस्यकर्मणामुक्तायशुद्धाययज्ञानुष्ठात्रे॥त्रियुगायकृतयुगेयज्ञाभावात्तद्वक्त
लियुगेष्टनत्वात्॥३५॥कवयोविद्वान्ऽविपश्चितोनिपुणाःगुरोषुदेहेन्द्रियादिषुमध्यंतिविचिन्वन्ति॥मय्यावि
वेकसाधनेनमनसाक्रियार्थैःकर्मभिःतत्फलैश्चगुरुंअप्रकाशमानंदिदृक्षवःएवमंथनेरुरितःप्रकटित
उत्तरेषुचकुरुषुभगवान्पुत्रपुरुषःकृतवराहरूपश्चास्तेतंतुदेवीहेषाभूःसहकुरुभिरसुवलि
भक्रियोगोनापथावतिइमाचपरमामुपनिषदमुपधावति॥३६॥उनेमोभगवतेमंत्रतत्त्वलिङ्गायय
ज्ञकृतवेमहाध्वरावयवायमहापुरुषायनमःकर्ममुक्तायत्रियुगायनमस्तु॥३७॥यस्यस्वरूपंक
वयोविपश्चितोगुरोषुदारुष्विवजातवेदसं॥मध्यंतिमय्यामनसादिदृक्षवोर्गुरुंक्रियार्थैर्न
मइरितात्मने॥३८॥द्रव्यक्रियादित्वयनेशकर्तृभिर्मायागुरोर्वस्तुनिरीक्षितात्मने॥अन्वीक्षया
मांतिशयात्मबुद्धिभिर्निरस्तामायाकृतयेनमोनमः॥३९॥
आत्मस्वरूपंयस्यतस्मैतमः॥३६॥मंथनमेवदर्शयन्नाह॥द्रव्यंविषयः॥क्रियाइन्द्रियव्यापारः॥हेतुर्देवता
अयनंदेहः॥रिणःकालःकृतोअहंकारः॥एतैर्मायागुरोःकार्यैरुपलक्षणैःवस्तुत्वेननिरीक्षितोयमात्मात
स्मै॥अन्वीक्षयाविचारेणअगैर्यमनियमादिभिः॥अतिशयात्मानिश्चयवन्तीबुद्धिर्येषांतेः॥निरस्तामायानि

सिद्धाश्राकृतिर्यस्मात्तस्मै॥३९॥

तत्प्रियतमांतां प्रियतमां ॥ २२ ॥ अकृपाराय कर्माय सर्वसंश्लेषः सत्त्वगुणो विशेषणं यस्य न उपलक्षितं स्थानं यस्य वा
 रिचरत्वात् वर्षलो वर्षीयसे ॥ कालानवधिन्तो य ॥ भस्मे सर्वगताय अवस्थानाय आधाराय ॥ २३ ॥ निजमायायार्थितं
 प्रकाशितमंतदर्थं स्वरूपं ॥ दृश्यं पृथिव्यादियस्यैव रूपं ॥ यतः पृथक् नास्ति ॥ कथं भूतं वदुभिः रूपैः रूपितं यस्य च
 हिरण्यमयेपि भगवान्निवसतिकर्तुं नुं विभ्राणस्तस्य तत्प्रियतमांतां तनुमय्यमास हवर्षपुरुषैः पितृग
 णाधिपतिरुपधावतिमंत्रमिमेचातुजपति ॥ २४ ॥ उं नमो भगवते अकृपाराय सर्वसत्त्वगुणविशेषणा
 यानुपलक्षितस्थानाय ॥ नमो वर्षलो नमो भस्मे नमो नमो ॥ वस्थानाय नमस्ते ॥ २५ ॥ यद्रैमेतन्निजमाय
 यार्थितमर्थस्वरूपं वदु रूपरूपितं ॥ संख्या नयस्यास्त्ययथोपलंभना तस्मै नमस्ते व्यपदेशरूपिले ॥ २६ ॥
 जरायुजसेदजमंडजोद्भिदं चराचरं देवर्षिपितृभूतमैन्द्रियं ॥ द्यौः खदितिः शैलसरित्समुद्रद्वीपग्रहर्क्ष
 त्पिभिर्धेयैकः ॥ २७ ॥ यस्मिन् संख्येयविशेषनामरूपाकृतौ कविभिः कल्पितेयं संख्यायया तत्त्वदृशापनी
 यते तस्मै नमः सांख्यनिदर्शनाय ते इति ॥ २८ ॥
 संख्यानास्तिकुतः ॥ अथ यामिथ्यैवोपलंभनात् न हि मरीचिकाजलमेतावदिति संख्यातुं शक्यते ॥ अव्यपदेशरूपिले अ
 निरुक्ते अयं चाकारय ॥ २९ ॥ वदु रूपत्वं दर्शयन्तस्यैव रादव्यतिरेकमाह जरायुजेति ॥ द्वीपग्रहर्क्षमित्यभिधेत् तमेवैकः ॥
 न व्यतिरेकोऽस्ति संवेत्तुं त्विदं वक्ष्येत्यादिभ्युत्तेरित्यर्थः ॥ ३० ॥ अयं पंचतामनूद्यत निरासेन प्रणमति ॥ असंख्येयाय अनंता
 अविशेषायैषां तानि नामानिरूपणया कृतयो ॥ यस्य तादृशेयस्मिन् त्वत्त्वयिकविभिः कपिलादिभिरियंचतुर्विंशत्यादि

यथा तत्त्वदृशयै न तत्त्वज्ञानेन न अयनी
 वा ॥ ३१ ॥
 यत्ते तस्मै सांख्यसिद्धांस्तस्याय नमः परमायै रूपयति

भा० पं०
६६

भक्तो वासो भगवांस्तस्य कथां ॥ २ ॥ आर्याणि लक्षणानि शीलं व्रतं च यस्मिन् ॥ उपशिक्षितात्मने संयतचित्ताय उपामु-
त्तोत्सृज्य लोको येन साधुवादः साधुत्वप्रसिद्धिः ॥ तस्य निकर्षणाय निष्ठाश्मवन्निर्द्धारस्थानाय परमसीमने इत्यर्थः ॥
३ श्रीरामपरमार्थरूपेण प्रणमति यदेकं वेदांतेषु प्रसिद्धं तत्तत्र यद्येकं यत्भूतं विशुद्धासावनुभवश्च सर्वमा-

आर्षिषेणो न सदृगंधर्वैरनुगीयमां परमकल्याणी भर्तृभगवत्कथां समुपसृणोति स्वयं चेदं
गायति ॥ २ ॥ उत सो भगवते उत मश्लोकाय नमः आर्यै लक्षणशीलव्रताय नमः उपशिक्षितात्म-
ने उपासितलोकाय नमः साधुवाद निकर्षणाय नमो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महाराजाय
नमुरति ॥ ३ ॥ यत्र हि शुक्लानुभवमात्रमेकं स्वतेजसा ध्वंसगुणव्युत्थं ॥ प्रत्येकप्रणतं सुधियो
पलभन्त्यनामरूपं निरहंप्रपद्ये ॥ ४ ॥

द्वि० २

वा स्वरूपं यस्य ॥ विशुद्धत्वे हेतुः स्वतेजसा स्वरूपप्रकाशेन ध-
स्ताः गुणानां विविधा जायदाद्यवस्था यस्मिन् अनुभवमात्रत्वे हेतुः प्रत्येकदृश्यदन्त्यत्तत्कृतः ॥ अना-
मरूपं ननु वस्तुन एव भूतस्यापि जीवस्योक्तं सर्वं विपर्ययो दृश्यते तत्राह निरहंकाराभात्तथा वै पुरा-
त्यमित्यर्थः ॥ ननु श्रीरामस्य स्वरूपं नैवं प्रतीयते तत्राह सुधियापुसा उपलभ्यते इत्युपलभनं शुद्धचित्तै-
र्ब्रह्मत्वेनैवोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

६६

तदेव निर्गुरूपेण नत्वा परमेश्वररूपेण प्रणमति ॥ करोतीति यस्येक्षितं जीवार्थं मीषितं अतस्तानि श्रया
नीक्षणा यो मातृ स्वार्थं तन्नेषितं ॥ विश्वस्थित्यादि स्वगुरोर्माया करोति ॥ तस्या जडत्वे पीश्वरसे निधानात् प्रवृ
त्तिदृष्टान्तेनादयथा श्रयो लोहं ग्राह्यं यस्मात्तानि मितात् भ्रमति तदाश्रय तदभिमुखं सत्तु गणानां कर्मणां
जीवाहृष्टानां यसादिहेतुस्तेन म ॥ ३८ ॥ अवतारचरितमाह प्रमथ्येति योजगतामादिः कारणभूतशूकरः मांष्ट
करोति विश्वस्थितिसंयमोदयं यस्येक्षितं नेषितं श्री लीरुणैः ॥ मायायथा यो भ्रमते तदाश्रयं ग्रा
ह्यो न मस्ते गुरुकर्मसाक्षिणे ॥ ३९ ॥ प्रमथ्येति प्रतिधारणं मध्ये यो मां रसाया जगदादिशूकरः ॥ क
लाग्रदंष्ट्रनिरगादुदन्वतः कीदृशिवेभः प्रणमस्मितं विभुं ॥ ४० ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चमस्कं
धे भुवनकोशवर्णेन मधुदक्षो ध्याय ॥ १८ ॥ श्रीशुकवाच ॥ किंपुरुषवर्धे भगवंत मां दिपुरुषं लक्ष्मणा
ग्रजं सीताभिरामं तच्चरणसंस्पर्शमिरतः परमभागवतो हन्त मांस किंपुरुषैर्विरतं भक्तिरुपास्ते ॥ १
थिं वी अग्रदंष्ट्रे दंष्ट्राप्रेक्ष्यारसात्लादारभ्य उदन्वतः प्रलयार्णवात् ॥ इभोगज इव निरगात् ॥ ततश्च प्रति
गजतुल्यं दैत्यं प्रमथ्य यः कीदृशस्थितः तं विभुं प्रणमस्मीत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ इति पंचमोऽष्टादशः ॥ १८ ॥ ऊनविं
शे किंपुरुषे भारते चोपवर्ण्यते ॥ सेव्यसेवकभावश्च भारतश्चेष्ट्यमेव च ॥ १९ ॥ राममरामरामरामरामरामराम

भा० पं०
७०

तस्मात्सुरोवाचोवायः कोपिगममेव सर्वप्रकारेण भजेत् सुकृतं संश्रुत्वा यत्पि भजने वदुमानि न उत एतत्कु
रुन्कोशस्तान् श्रयोध्यावासिनः ॥ ८ ॥ उपचिते धर्मोदिभिर्गतापलभ्यते येन तत्र पश्यति ॥ तत्र उपशमः इति
या एतं संयमः ॥ उपरमो निरहंकारता ॥ आत्मवतामनुग्रहाय न स्वाध्यायं ईश्वरत्वात् ॥ ९ ॥ भगवदनुभाव उपवर्ण

सुरोऽसुरोवाचोवाचो नरः सर्वात्मनायः सुकृतं समुत्तमं ॥ भजेत्तं मनुजा कतिं हरिं य उत
गाननयकोशस्तान् दिवमिति ॥ ८ ॥ भारते पिवर्षे भगवान् नारायणख्यं आकल्यातमुपचितं ध
र्मज्ञानवैराग्यैश्च यो पश्येत् परमात्मोपलभनमनुग्रहाय आत्मवतामनुकंपयात्तपोऽव्यक्ताति
श्रुतिः ॥ ९ ॥ संभगवान् नारदो वरुणप्रमवतीभिर्भारतीभिः प्रजाभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यां सांख्ययोगाभ्यां च
दनुभावोपवर्णनं सावर्ण्यं रूपदेह्यमाणः परमभक्तिभावेनोपश्रुति इदं चाभिगृह्णीति ॥ १० ॥ उत न
मो भगवते उपशमशीलाया परतानात्म्याय नमो किं वनवित्राय स्वर्षिः स्वभाय नरनारायणाय प्रस
हं स परमगुरवे आत्मोपाधियतये नमो नम इति ॥ ११ ॥

ते ॥ येन पंचरात्रेण ॥ तत्सावर्णेः मनोः उपसरति सेवते ॥ १० ॥ उपरतानात्म्याय निरहंकारार्थम् ॥ ११ ॥

म४

७०

कथं तर्हि दशरथपुत्रत्वं तत्राह विभोर्मर्त्यावतारस्तुरक्षसो रावणस्य वधाय तस्य मनुष्यादन्यतोऽवध्यत्वा किं
 तन्न केवलमेतावत् किंतु इह संसारं स्त्रीसंगादि कृतं दुःखं दुर्वारमिति मर्त्यानां शिष्टं च शिष्टार्थमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥
 नृणां स्वस्वरूपेण ममाणस्य जगदात्मनः सीता विरहकृतो निव्यसना नीतिकुतः स्यात् ॥ ४ ॥ विषयासक्त्यभावेन यस्य
 नातर्हन्मुपपादयति न वै स भगवान्त्रिलोक्या कोपिशक्तः यतः आत्मवता धीराणां मोक्षासु हृत्तमश्च श्रुतो न स्त्री

मर्त्यावतारस्ति ह मर्त्यशिष्टाणां होवधायैव न केवलं विभो कुतो नृणां स्याद्दमतः स्व आत्मनः सीक
 ता निव्यसना नीश्वरस्य ॥ ५ ॥ न वै स आत्मात्मवतां सुहृत्तमः सक्तस्त्रिलोक्या भगवान्वासुदेव न स्त्री
 कृतं कश्मलमम्बुवीत न लक्ष्मणं चापि विहातुमर्हति ॥ ६ ॥ न जन्मनं महतो न सौ भगं न वा दुःखं
 छिन्ना कृतिस्तोषहेतुः ॥ नैर्यद्विष्टृष्टानपि नैक सश्चकार सख्यं वत लक्ष्मणाग्रजः ॥ ७ ॥

कृतं मोहं प्राप्नुयात् न लक्ष्मणं चेति देवदूतेन श्रीरामं मंत्रयिता विज्ञापितं ॥ ८ ॥ अत्रागतस्त्वया वध्य इति तदे
 व वारस्थितं लक्ष्मणं दुर्गसमागतं विज्ञापयितुं प्रविष्टं हंतुं मुद्यतां वशिष्टवाक्यात् त्याज तच्च न युज्यत इत्य
 र्थः ॥ ९ ॥ अतः श्रीराम एव सर्वैः सेव्य इति वक्तुं न तस्य तोषहेतुः सत्कुलजन्मादि किंतु भक्तिरेवेत्याह न जन्मे
 ति महतः पुरुषाज्जन्म महतः श्रीकृष्णस्येति वा सौ भगं सौ दैर्घ्यं आकृतिर्जातिः यद्यस्मात्ते जन्मादिभिर्विस्त

वनौ १

नृणां स्वस्वरूपेण ममाणस्य जगदात्मनः सीता विरहकृतो निव्यसना नीतिकुतः स्यात् ॥ ४ ॥ विषयासक्त्यभावेन यस्य
 नातर्हन्मुपपादयति न वै स भगवान्त्रिलोक्या कोपिशक्तः यतः आत्मवता धीराणां मोक्षासु हृत्तमश्च श्रुतो न स्त्री

भा० पं०
७९

शः ३

सप्तवती

इलावृतवदस्मिन्निर्वर्षसरितः शैलाश्च संति नितं वप्रमवाः तदेभ्यः संभ्रताः ॥ १६ ॥ आत्मना च देहेनाप्यपस्पृशंति ॥
लब्धं जन्मये सौः पुरुषैः सात्विकादिस्वरूपेन कर्मणा दिव्यादिगतय आत्मनो विधीयन्ते हियस्मात्सर्व एव गतयः क
भारतेष्वसिन्वर्षसरिष्ठैः लाः संति हि व हवः मलयो मंगल प्रस्थो मेना कस्त्रिकूरुः ऋषभः कूरकः कोलकः सद्यो
देवगिरिः ऋष्यमूकः श्रीशैलं बंकरो महेंद्रो वारिधारो विंध्यः शुक्तिमान् ऋष्यगिरिः पारिपात्रो द्रोणश्चित्रकूटो
गोवर्धनो रैवतकः ककुभो नीलगोका मुखडुद्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतं सहस्रशः शैलाः सैषां नितं
वप्रमवा नदानद्यश्च संत्य संख्याताः ॥ १७ ॥ एता सामपो भारत्यः प्रजानामभिरेव पुनंतीनामात्मना चो
पस्पृशंति चंद्रवशाताम्रपर्णी अवतो दारुतमाला वैहायसी कावेरी वेणुपयसिनी शर्करा वती तुंगभद्रा क
स्मवेणी भीमरथी गोदावरी निर्वंध्या पयोस्मीता पीरे वासुरसानर्मदा चर्मन्वती सिंधुरंधः शोणश्च नदी म
हानदी वेदस्मृती ऋषिकुल्या त्रिसामा कोशिकी मंदाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयूरोषव
ती सुषोमा शतद्रुचंद्र भागामरुद्धा विसस्ता असिक्री विद्येति मंदा नद्यः ॥ १८ ॥ अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धं जन्म
भिः शुक्ललोहितकैः सवर्णेन स्वारथेन कर्मणा दिव्या मानुष नारका गतयो वक्ता आत्मन आनुपूर्वेण सर्वा ह्येव
सर्वेषां विधीयन्ते यथा वर्णविधानमपवर्गश्चापि भवति ॥ १९ ॥
स्मनुसारेण सर्वेषां भवंति यस्य वर्णस्य यद्विधानं मोक्षप्रकारः स न्यासवनस्यत्वादितदनतिक्रमेण स्मिन्ने
व वर्षे नृणामपवर्गश्च भवति एतच्च कर्म दिव कुसा धनसंभवाभिप्रायेण प्रोक्तं न च न्यत्रापवर्गभावेन तदुपय

पिबदशयः संभवादिनिर्वाणानामपि मोक्षस्य सचि
तत्वात् ॥ १८ ॥

७९

अशक्तश्चासौविविक्तश्चास्तीवतसेनमः॥ अशक्तं दर्शयति॥ अस्य विषयस्य सर्गादिषु कर्त्तृयो नवध्यते अ
 हं कर्त्तृति नमन्यते॥ विविक्ततत्त्वमाह॥ देहगतोपिदैहिकैः॥ ह्युत्पिपासादिभिर्योनहन्यतेनाभिभूयते॥ साक्षित्वमाह य
 स्यद्रष्टुरपि सतोदृष्टिर्गुणैर्दृश्येन दूष्यते॥ न विक्रीयते॥ १२॥ योगकौशलं निरूपयन् योगं प्रार्थयते इदमिति त्रिभिः
 हे योगि मय॥ हिरण्यगर्भो यद्योगनैपुणं जगाद॥ इदमेव तत्॥ किंच जन्म प्रभृतिभक्त्या अंतकाले पुमान् त्वयि मनोधा
 गायंति चेदं॥ कर्त्तृस्य सर्गादिषु योनवध्यते नहन्यते देहगतोपिदैहिकैः॥ द्रष्टुर्न दृश्यस्य गुणैर्विदूष्यते
 तस्मै नमोऽशक्तविविक्तसाक्षिणे॥ १३॥ इदं हि योगेश्वरयोगनैपुणं हिरण्यगर्भो भगवान् जगाद यत्॥ य
 दंतकाले त्वयि निर्गुणे मनोभक्त्या दधीतोक्ति दुःकलेवरः॥ १४॥ यथैहिकामुष्मिककामलंपटः सुतेषु दा
 रेषु धनेषु चिंतयन्॥ शंकेतविद्वान् कुकले वराय याद्युस्तस्य यत्नः श्रम एव केवलं॥ १५॥ न नः प्रभो त्वं कु
 कले वरापितां त्वन्मायया हं ममतामधोक्षजं॥ भिंक्षामयेनामुवयं सुदुर्भिक्षं विधेहियोगं त्वयिनः स्वभा
 वमिति॥ १६॥
 रपेदितियत्कथं भूतः सन्न उज्जितं दुःकलेवरं तदभिमानोयेन॥ १७॥ अन्यथा तस्य शास्त्राभा
 सादिश्रमो व्यर्थ इत्याह॥ ऐहिकामुष्मिककामेषु लंपटैर्भूखैः सुतादिषु योगक्षेमं चिंतयन् कुत्सितस्य कलेवरस्य
 त्वयान्नरत्नोः शंकेततथा विद्वानपि सन्नयः शंकेतस्य यत्नः श्रम एव॥ १८॥ यस्माद्विदुषोऽपीयमेव दशाततस्मा
 त्प्रभो॥ अधोक्षजत्वमेव नो योगं विधेहि॥ कीदृशं त्वयि स्वभावं सहजवासनारूपं येन योगेन वयं त्वन्मायया नः कुफ

कलेवरः अर्पितामहं ममतां प्रीतिं प्रीतिं द्यामत्यजेन॥ सुदुर्भ
 क्षं उपायात्तैः सर्वथा त्यक्तुमशक्यं॥ १९॥

क्षणात्मकमेवायुर्येषां वरत्वे हेतुः मर्त्येनापि देहेन क्षणेनैवाकालेन कृतं कर्म संन्यस्य पदं सम्यग्याति ॥ २३ ॥ अतः य
त्र वैकुण्ठकथा मृतनद्योऽस्ति ॥ तदाश्रयाः कथापगाश्रयाः ॥ महानो नृणां दुःखेषु तादृशाय ज्ञेश मखाश्च पूजाः
सः सुरेशस्य ब्रह्मणेऽपि लोको न सेव्यतां ॥ २३ ॥ अमुमुक्षुर्जितरां निंदति ॥ ज्ञानं च तदर्थं ॥ क्रियाश्च तदर्थं नि
द्रव्याणि च तेषां कलायेन संभृतां एषां ॥ अपुनर्मताय मोक्षाय ॥ वनोका इव ॥ वनोर्कसः पक्षिणो यथा लुब्ध

कल्यायुषां स्यात् न जयात् पुनर्भवात् क्षणायुषां भारत भूजयो वरं ॥ क्षणेन मर्त्येन कृतं हरे मनः संन्य
स्य संया ॥ त्वभयं पदं हरे ॥ २४ ॥ नयत्र वैकुण्ठकथा पगानसाधु को भगवतास्तदाश्रया ॥ नयत्र यज्ञेश म
खामहोत्सवाः सुरेशलोकोऽपि न वै स सेव्यतां ॥ २४ ॥ प्राप्ता नृजातिविहये च जंतवो ज्ञानक्रियाद्रव्यकलाप
संभृतां ॥ न वै यत्तेरनपुनर्मताय ते भूयो वनोका इव याति बंधनं ॥ २५ ॥ येऽश्रुयावर्हिषिभागशो हविर्नि
रुद्रमिष्टं विधिं मंत्रवस्तुतः ॥ एकः पृथङ्नामभिराहुते मुदा गृह्णाति एषं स्वयमाशिषा प्रभुः ॥ २५ ॥

कान्मुक्ता अपि पुनर्यदि तस्मिन्नेव वृत्ते प्रमत्ता विहरन्ति ॥ तर्हि यथावध्यं ते तद्वत् ॥ २६ ॥ अहो भारतवासिनां भाग्यमि
त्याहुः ॥ येरिति ॥ अग्रे येऽनुष्ठं निर्वाणमिन्द्राय जुष्टं निर्वाणमीत्येवं मागशो निरुपं पृथक् कृतं ॥ कथं विना प्रकारेण
वस्तुतश्च पुरेडाशादिभेदेन इष्टं देवतामुद्दिश्य तत्कं निरुपं च ममेदमिति स्वीकृत्य त्यागानंतरं मश्नातीत्यर्थः ॥ पृ
थक् इन्द्रादिनामभिराहुतः ॥ आहुतः ॥ आशिषा प्रभुः ॥ स्वयं पूर्णं पिहरिः ॥ २६ ॥

अपवर्गस्वरूपमाह योसाविति अनान्ये आत्मनि भवमात्म्यं रागादितद्रहिते अनिरुक्ते वाचा मगोचरे अनिल
यने अनाधारे अनन्यनिमित्तो हेतुको भक्तियोग एव लक्षणं स्वरूपं यस्य कथं भवति नानागतीनां निमित्तं
विद्याग्रंथि तस्य रंध्रं छेदने तद्वारेण महापुरुषरूपाः विष्णुभक्तास्तेः प्रकृष्टः संयोगो यदा भवति तदा १९
एतदेव मानुष्यमेव सर्वपुरुषार्थसाधनं गायति श्रीपां एभिः उतस्वित् अथ वा स्वयमेव साधनं विनैव हरिरेषां

यो सो भगवति सर्वभूतात्मन्यनात्म्ये निरुक्ते नित्ययने परमात्मनि वासुदेवे न्यनिमित्त भक्तियोग
लक्षणो नानागतिनिमित्ता विद्याग्रंथि रंध्रं छेदने तद्वारेण यदा हि महापुरुषपुरुषप्रसंगः १९ एतदेव हि
देवा गायंति ॥ अहो श्रीपां किमकारिणो भवं प्रसन्न एषां सिद्धतस्वयं हरे ॥ ये जन्मलब्धं नृषु भारता जि
रे मुकुंदसेवोपयिकं स्पृहा हि न २० किं दुष्करैः कतुभिस्तपेनैतैर्दनादिभिर्वाद्युजयेन फलउना नय
यत्र नारायणपादपंकजस्मृतिप्रमुखातिशयेन्द्रियोत्सवात् २१ प्रसन्नो भूत् एवं भूतस्य पुण्यस्य दुष्करत्वात्
भारताजिरे भारतांगणेनः केवलं स्पृहा वयत्र तन्मुकुंदसेवोपयोगि नृपजन्मये लब्धा २० स्पृहा मेवाह किमित्यादि
सप्तभिः दुष्करैः कृत्वादिभिः नः फलउना तु छेदने नृजयेन सर्वस्वर्गप्राप्त्या किं किंचित्फलं कुतः यत्र नारायणपा
दपंकजस्मृतिर्नास्ति प्रत्युत अतिशयितादिन्द्रियाणां मुत्सवात् भोगात् प्रमुखा भूत् २१

भा० पं०
७३

तावतालक्षविस्तारेणपरिचिपतःपरिवेष्टितःउपासेतिष्ठति॥आकलय्यसमर्प्य॥२॥अभिज्ञाताःप्रसिद्धाःस
त्तैव॥अन्येचपर्वतानद्यश्चसहस्रशःसंतीत्यर्थः॥मानसोत्तरस्यमंडलाकारत्वोक्तेरेतेष्वक्षादिपंच॥क्षीपेषु
जंबूद्वीपोयंयावत्प्रमाणविस्तारस्तावताक्षारेदधिनापरिवेष्टितोयथा मेरोर्जं द्वाख्येनतवणोदधि
रपिततोद्विगुणविशालेनस्रक्ष्णोयथापरिखावाद्योपवनेनप्रक्षोभंजंबूप्रमाणोक्षीपाख्यं
रेतिहिरण्यमयउत्थितोयत्रामिह्यासेसप्तजिह्वः॥तस्याधिपतिःप्रियव्रतात्मजः॥इधमजिह्वस्तंक्षीपं
सप्तवर्षाणिविभज्यसप्तवर्षनामभ्यर्च्यतेभ्यःआकलय्यस्वयमात्मयोगेनोपरराम॥२॥शिवयवयसंसु
भद्रंशान्तंक्षेमममृतमभयमिति वर्षाणितेषुगिरयो नद्यश्चसप्तैवाभिज्ञाताः॥३॥मणिकूटोवज्र
कूटइंद्रसेनोज्योतिष्मान्मुपरेणहिरण्यक्षीवोमेघमालइतिसेतुशैलाः॥अरुणानृमणा आशि
रसीसावित्रीसुप्रभाताश्चतुर्भरासत्यंभरेतिमहानद्यः॥यासांजलोपस्पर्शनविधत्तंरजस्तमसोहं
सपतंगोक्षीयनसत्यागसंज्ञाश्चत्वारोवर्णाःसहस्रायुषोविवुधोपमसंदर्शनप्रजननाःस्वर्गद्वारत्रया
विद्ययाभगवंतंत्रयीमयंसूर्यमात्मानंयजंते॥४॥
वर्षाद्रयस्तिर्यग्रेखाकाराउभयतोऽधिसृशान्तइतिगम्यते॥अन्यथासप्तभिःसप्तवर्षविभागासंभवात्
वैष्णवेवर्षाणांपूर्वादिक्रमेणैव॥३॥जललोपस्पर्शनेनविधत्तंरजस्तमश्चयेषां॥हंसादयोब्रह्मणदिस्था

नीयाःविबोधीपमसंदर्शनंलक्ष्मस्वेदादिरहितं
७३ पं प्रजननमत्यन्तादन चयेषां ४॥

三

मानतः ॥१॥

तु कीदृशं स्मृतितत्परिरेवसेव्यइत्यनुसंधानयुक्तं॥यतःहरिर्भजतांशं सुखं तनोति॥२७॥२८॥२९॥३०॥ इति
पंचमेकविंशः॥१॥विंशोऽक्षरः॥विंशोऽक्षरः॥विंशोऽक्षरः॥विंशोऽक्षरः॥विंशोऽक्षरः॥

भा० पं०
७४

स्वगोभिः स्वरश्मिभिः अंधः अन्नं सोमो राजा आस्तु अभिमुखेन भवतु ॥ द्रु स पावे त्वविवक्षया संध्यभावः
१३ ॥ एवं सरो दाहृष्टो देन वृतः कुश इत्यनयः ॥ स्वशष्पाणि स्वकोमलं शिखा स्तेषां रोचिषा ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
स्वगोभिः पितृदेवेभ्यो विभजन् हस्मपुत्रं योरंधः प्रजानां सर्वासां राजा सोमो न आस्ति ति ॥ १४ ॥ एवं सु
रो दाहृष्टो दाहृष्टः समानेनावृतो घृतो देन यथा पूर्वः कुशदीपो यस्मिन् कुशस्तं वो देवकृतस्तदी
पाख्याय नो ज्वलन इवापरः स्वशष्पाणि रोचिषा दिशो विराजयति ॥ १५ ॥ तद्दीपपतिः प्रैयव्रतो राजन् हिरण्य
रेतानामसद्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथा भागं विभज्य स्वयंचतप आतिष्ठत् ॥ १६ ॥ वसुवसुदानदृढ
रुचिनाभिगुप्तः सत्यव्रतविप्रनाम देवनामभ्यस्तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञां सप्रेव चक्र
श्रुतुः शृंगः कपिलश्चित्रकूटो देवानो कऊर्ध्वरो माद्रविण इति ॥ १७ ॥ रसकुल्यामधुकुल्या मित्रविंदा
श्रुतविंदा देवगर्भा घृतच्युता मंत्रमालेति ॥ यासां पयोभिः कुशदीपो कसः कुशलकोविदा
भियुक्तकुलसंज्ञा भगवन्तं जातवेदः स्वरूपिणं कर्मकोशलेन यजन्ते ॥ १८ ॥ परस्य ब्रह्मणः साक्षा
ज्जातवेदो सिहव्यवाट देवानां पुरुषांगानां यज्ञेन पुरुषं यजेति ॥ १९ ॥
हे जातवेदः त्वं साक्षात्परस्य ब्रह्मणो हरेर्हव्यवाडसि ॥ अतो देवानां यज्ञेन पुरुषं हरिमेव यज ॥ अंगानां नाम्ना
दत्तं मे निने समर्पयेदित्यर्थः ॥ १९ ॥

ताः ५

७४

विगीताऽपि द्वीपमंत्राव्याख्यायते ॥ प्रत्नस्य पुराणपुरुषस्य विस्मोयद्रूपं तं सूर्यं र्दमहीति शरणं ब्रजेम ॥ कथं भूतं
 सत्यादीनामात्मानं अधिष्ठातारं ॥ तत्र सत्यममनुष्ठीयमानो धर्मः ॥ स्तनं प्रीयमानो धर्मः ॥ ब्रह्मणस्तदो धकस्य दे
 प्रत्नस्य विस्मोरूपं च सत्यस्य र्जस्य ब्रह्मणः ॥ अमृतस्य च मृत्योश्च सूर्ये मात्मानमीमहीति ॥ ५ ॥ ब्रह्मादि
 षु पंचसु पुरुषाणामायुरिन्द्रियमोजः सहो बलं बुद्धिर्विक्रम इति च सर्वेषामौत्पत्तिकी सिद्धिरविशेषेण वर्तते
 ॥ ब्रह्मः स्वसमानेनेह सुरसो देना वृतो यथा तथा द्वीपो पिशात्मली द्विगुणविशालः समानेन सुरो देनावृ
 तः परिवृत्ते ॥ ७ ॥ यत्र ह वै शात्मली प्रजायामायां वाव किल निलयमा कुर्म गवतश्चंदः स्तुतः ॥ पत
 त्रिराजस्य सा द्वीपकृतय उपलक्ष्यते ॥ यत द्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञवाकुः स्वसुतेभ्यः सप्त
 भ्यस्तन्नामानि सप्तवर्षाणि च भजत सुरे च न सोमनस्यं रमणकं देववर्षं पारिभद्रमप्यायनं ॥ अवि
 ज्ञातमिति ॥ ८ ॥ तेषु वर्षाद्विद्यो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः स्वरणः शतशृंगो वामदेवः कुंदः कुमुदः पु
 ष्यवर्षः सहस्रश्रुतिरिति अनुमतीः सिनीवाली सरस्वती कुङ्कुरजनी नंदारुकेति ॥ १० ॥ तद्वर्षपुरुषाः
 श्रुतधरवीर्यधरवसुधरेषु धरसंज्ञा भगवंतं वेदमयं सोममात्मानं वेदेन यजंते ॥ ११ ॥
 वस्य अमृतस्य शुभफलस्य मृत्योः अशुभफलस्य ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सुरेणो सिगरुत्मान् त्रिवृते शिर इत्यादि श्रुतेः चंदो

मिः स्वावयवैः श्रीविष्णुस्तोत्रेति छंदः स्तुतः ॥ तस्य द्वीप
 स्य द्भूतयेव पदेषा य ॥ ८ ॥ ९० ॥ ९१ ॥

यस्य पर्णो न्यंतर्वहिः खरमृदुस्पर्शोति ३

भा० पं०
७५

दध्मो मंडरसः स एवोदकं यस्य यस्य पर्णो निःश्रंतः खरस्पर्शो निवहिर्मृदुस्पर्शोति स शाको नाम वृक्षः २४
एवं परस्तावत्तीरोदात्तपरितोपवेशितः शाकद्वीपो द्वात्रिंशल्लक्षद्वयो जनायामः समानेन च दधि
मंडो देन परिवेष्टितः यस्मिन् दिशा को नाम महीरुहश्चास्ते स्ववेत्रवापदेशको यस्य हि महासुरभि
गंधस्तद्दीपमनुवासयति २५ तस्यापि प्रेयवत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः सोऽपि विभज्य सप्त
वर्षाणि पुत्रनामानि तेषु सात्मजान् पुरोजवमनोजवपवमानधूमानी कचित्ररेफवद्रुपविष्ठा
धारसंज्ञान् तिधाप्याधिपतीन् स्वयं भगवत्यंत आवेशितमस्ति सौपोवनं प्रविवेश २६ एतेषां व
र्षमर्यादागिर्योनद्यश्च सप्तसंप्रैव ईशान उरुमृगो वलभद्रः शतकेशरः सहस्रस्रोतो देव
पालो महासन इति २७ अनद्या आयुर्दाते भयसृष्टिरपराजिता पंचपदी सहस्रस्रुतिर्निजधृतिरि
ति २८ तद्वर्षपुरुषाश्च तव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानो भगवन्तं वायात्मकप्राणायामविधू
तरजस्तमसः परमसमाधिनायजते २९ अंतःप्रविश्य भूतानियो विभर्त्यात्मकेतुभिः ३० अंतर्व्यामी
श्वरः साक्षात्पातुनो यद्वेशे स्फुटम् ३१

२५॥ रामरामरामराम २६॥ रामरामरामराम २७॥ २८॥ आत्मकेतुभिः २९॥ राम

उपलुप्तो वेष्टितः यथा कुशद्वीपो घृतो देन वेष्टितः गृहस्य कार्तिकेयस्य प्रहरेण आयुष्येन उन्मथितानि तं वाः कुं
जानि च यस्य ॥ १९ ॥ स्वयं भगवान् ज्ञानी परमकल्याणं यशस्य ॥ २० ॥ २१ ॥ आपो मयं अमयं ॥ २२ ॥ हे आपः पुरुषवीर्या इमे

यथा वहिः कौंचद्वीपो द्विगुणः समानेन क्षीरो देन परित उपलुप्तो वृत्तो यथा कुशद्वीपो घृतो देन ॥ यस्मिन्
कौंचो नाम पर्वतराजो द्वीपनाम निवर्तक आस्ते ॥ १९ ॥ यो सो गृहप्रहरेणोन्मथितकुंजोऽपि क्षीरो देना सिच्यमानो
भगवता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो वभूव ॥ १९ ॥ तस्मिन् न पिप्रेयव्रतो घृतपट्टेनामाधिपतिः स्वतद्वीपे वर्षाणि
सप्त विभज्यतेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्त्वा दानवर्षपान निवेश्य स्वयं भगवान् भगवतः परमकल्याणयशस
आत्मभक्तस्य हरेश्वरणा रविंदमुपजगाम ॥ २० ॥ आपो मधुसूतो मेघपट्टः सुधामाभ्राजिष्ते लोहितारणे विन
स्पतिरिति घृतपट्टसुतास्तेषां वर्षगिरयः सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिरवाताः शुक्लो वर्धमानो भोजन उपवर्हिणो न
देनंदनः सर्वतो भद्र इति ॥ २१ ॥ अभयामृतो घात्राय का तीर्थवती रूपवती पवित्रवती शुक्लेति ॥ या सामंभः पवि
त्रममलमुपयुजानाः पुरुषरूपभद्रविण्णदेवकसंज्ञाः ॥ वर्षपुरुषा आपो मयं देवमयं पूर्यो नान्जलिना यजते
२२ ॥ आपः पुरुषवीर्याः स्य पुनंतीर्भर्तृवः स्वतानः पुनीता मीवधीः सृशतो मात्मन भुव इति ॥ २३ ॥

शतलब्धसामर्थ्याः स्थ भवथ ॥ अतएव भूर्भुवः स्वः त्रैलोक्यं पुनंत्यः ॥ तामवत्यो नोऽस्माकं सृशतां स्पर्शनं कुर्वताम् ॥
भुवः शरीराणि पुनंत्यतः आत्मना स्वरूपेणैव अमीव धीयापहंभ्यः ॥ २३ ॥

भा० घं०
७६

ततः परस्तादित्युक्तं॥ तदेतत्कियतां तरेण इत्यपेक्षायां तदंतर्वर्तिनी भूमिमाह॥ यावन्मानसोत्तरमेवोत्तरं सार्धं
संप्रलक्षितं सार्धं कोटिपरिमितं तावती भूः पुच्छेदात्परतोस्ति॥ तत्र च प्राणिनोऽपि सन्ति ततः काचनी भूमिरन्या
स्तीत्यर्थः॥ सा चैकोनचत्वारिंशलक्षैतरेकादृष्टकमिताज्ञेया॥ अष्टपुष्करद्वीपेन सह पुच्छोदः पल्लवतिलक्ष्णा
एवं हिसति मेरुलोका लोकयोरंतरं सार्धं द्वादशकोटिपरिमितं वक्ष्यमाणमुपपन्नं भवति॥ एतदेवैव तत्रैष कंभ

यावन्मानसोत्तरमेवोत्तरं तावती भूमिः काचन्यन्यादर्शतलोपमा यस्य प्रहितः पदार्थो न कथं
चित्पुनः प्रत्युपलभ्यते तस्मात्सर्वसत्त्वपरिहृतासीत्॥ ३५॥ लोका लोक इति समाख्यापदनेना
चलेन लोका लोकस्यांतर्वर्तिनावस्थायते॥ ३६॥ सलोकत्रयांते परितः ईश्वरेण विहितः॥ यस्मा
त्सूर्यादीनां ध्रुवापवर्गाणां ज्योतिर्गणानां गभस्तयोऽर्वाचीनास्त्रीलोकान्वितन्वानाः न कदाचि
त्परार्चीना भवितुमुत्सहन्ते तावदुन्नहनायामः॥ ३७॥

वत्ति कोटिद्वयं त्रिपंचाशलक्षं च ततः परं पंचाशच्च सहस्राणि सप्तद्वीपाः ससागराः॥ ततो हेममयी भूमिर्दशको
ट्यो वरानने देवानां क्रीडनार्थं यलोका लोकस्ततः पर इति॥ अत्र च दशकोटित्वं पूर्वोक्तं भूम्या सह दृष्ट्वा सर्वसत्त्वपरिहृ
तेति॥ देवव्यातिरेकेण तिसृषु देवानां क्रीडनार्थं येत्युक्तं त्वत्॥ ३५॥ लोका लोकत्रयस्यांते परितो मर्यादरूपो विहितः॥ यस्मा
त्प्रतिबंधकात् सूर्य आदिर्येषां ध्रुवापवर्गा तोयेषां आविः तन्वानाः समं तात्प्रकाशयंतः परतो गतुं न शक्नुवन्ति॥ तावदुन्न

क्र
यस्य
मभ्र
विस्तार
यस्य
क्र
तदनु
रूप
प्राय
मभ्र
विस्तार
यस्य
क्र
तदनु
रूप
प्राय
मभ्र
विस्तार
यस्य
क्र

७६

ज्वलनशिखावदमलानाकनकपत्राणामयुतानामयुतानियस्यतत्॥ देवानामहोरात्राभ्यां उत्तरदक्षिणायनाभ्यां
 इत्यर्थः॥ ३०॥ ३१ ब्रह्मरूपिणं कमलासनमूर्तिम्॥ सकर्मकेन ब्रह्मसालोकादिसाधनेन॥ ३२॥ कर्ममयं कर्मफलरूपं
 एवमेव दधिमंडोदात्परतः पुष्करद्वीपस्ततो हि गुणायामः समंतत उपकल्पितः समानेन स्वादुदकसमु
 द्रेण वहिरावृत्तो यस्मिन् बृहत्पुष्करं ज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतं भगवतः कमलासनस्याध्या
 सनं परिकल्पितं तद्द्वीपमध्ये मानसोत्तरनामैक एवावीचीनपराचीनवर्षयोर्मध्ये मर्यादाचलोऽयु
 तयोजनोष्ठायायामोयव्रचतसृष्टुद्विचत्वारिपुराणिलोकपालानां इंद्रादीनां यदुपरिष्ठात सूर्य
 रथस्य मेरुपरिभ्रमतः संवत्सरात्मकं चक्रं देवानामहोरात्राभ्यां परिभ्रमति॥ ३०॥ तद्द्वीपस्योधिप
 तिः प्रेयव्रतो वीतिहोत्रो नाम एतस्यात्मजो रमणकथातकिनामानो वर्षपती नियुज्य सत्त्वं पूर्वजव
 त्भगवत्कर्मशील एवास्ते॥ ३१॥ तद्वर्षपुरुषा भगवन्तं ब्रह्मरूपिणं सकर्मकेन कर्मणाराधयन्ति इदं
 चोदाहरति॥ ३२॥ यत्र कर्ममयं लिङ्गं ब्रह्मलिङ्गं जनोर्चयेत्॥ एकांतमद्वयं शांतं तस्मै भगवते नमः॥
 ॥ ३३॥ ततः परस्तास्त्र्यलोकानामाचस्त्य लोका लोकयोरंतराले परित उपकृतः॥ ३४॥
 ब्रह्मलिङ्गतेयस्मात्॥ एकस्मिन्नेव परमेष्ठरे श्रुतो निष्ठा यस्य तत्॥ एव वस्तुतोऽद्वैतं॥ ३३॥ अतः शुद्धोदात्परतः लोका

लोकाः सूर्याद्यानीकान्देशः॥ अलोकस्तद्रहितः तयो
 रंतरालमध्यतयोर्विभागार्थमित्यर्थः॥ ३४॥

भगवानेवंभूतं आकल्पं वेपंगतः ॥ लीलायां स इति समंतादास्त इत्यस्यार्थः ॥ ४१ ॥ अलोकपरिमाणं च मेरेरेकतः ॥
 सार्धं द्वादशकोटयः ॥ ततो लोकालोकात् अलोकाद्वा परस्तात् विमुखां हि जपुत्रानयने अर्जुनस्य श्रीकृष्णेन प्रदर्शितं ॥
 ४२ ॥ विस्तरेणोक्तं ब्रह्मांडमात्रं सर्वतोपि निरूपयति ॥ अंडमध्यगतः किंतु मध्यं तदाह ॥ द्यावाभूम्याः सर्वेतरकपालयोः

आकल्पमेव वेपंगत एव मातृयोगमायया विरचितं विविधं लोकपात्रागोपीयायेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ यो तर्हि स्तार
 रणनेन तु लोकपरिमाणं च व्याख्यातं यद्द हि स्त्रीकालोका चलात् ॥ ततः परस्ताद्योगेश्वरगतिं विमुखा
 मुदाहरति ॥ ४२ ॥ अंडमध्यगतः सूर्यो द्यावाभूम्यो र्यदंतरं ॥ सूर्योऽंगो लयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पंचविं
 शतिः ॥ ४३ ॥ मृतेऽ एष एतस्मिन् यदभूत्ततो मा त्रैड इति व्यपदेशः ॥ हिरण्यगर्भ इति यद्विरण्यात्
 समुद्रवः ॥ ४४ ॥ सूर्येण हिविभज्यंते दिशः खं द्यौर्महाभिदा ॥ स्वर्गोऽपवर्गो नरकारसौ कासि च सर्वशः
 ॥ ४५ ॥ देवतिर्यङ्मनुष्याणां सरीसृपखगवीरुधाः ॥ सर्वजीवनि कायानां सूर्य आत्मा हृगीश्वरः ॥ ४६ ॥

यदंतरमध्यस्थानं सर्वतः पंचविंशतिकोट्यः स्युः ॥ ४३ ॥ अंडमध्यावस्थाने कारणं ॥ तन्नाम निर्वचनेनाह मृतेऽचेत
 ने ॥ एष सूर्यो वैराजरूपेण यस्मात्प्रविष्टः ॥ ४४ ॥ किंच ॥ सूर्येणैव विभज्यंते दिशः खमंतरिक्षं मिदा ॥ अन्योपिविभागः
 स्वर्गोऽपवर्गो भोगमोक्षदेशोरसौ कासि अतलादीनि ॥ ४५ ॥ पासनार्थमाह देवादीनां सूर्य आत्मा हृगीश्वरः नेत्रा

सोयं लोका लोकचलः तुरीयभागः चतुर्थोऽंशः सार्द्धं द्वादशकोट्यः मेरोरेकतद्विद्वत्पञ्च
शकोटिमितं भूगोलविज्ञेयं ॥ ३४ ॥ आशासु दिक्षु येऽधिनिवेशिताः ते आसने ॥ ३५ ॥ तेषां दिग्गजानां सविभ्रतीनां च वि
विधवीर्यापहंरणयसकललोकस्वस्तये च भगवान् तस्मिन्नास्तस्य न्वयः ॥ किं कुर्वन् आत्मनः स्वस्य यद्विष्णुश्च स त्वत्तत्

एतावान् लोकविन्यासो मानलक्षणसंस्थानिर्विचिंतितः कविभिः स तु पञ्चाशत्कोटिगणितस्य भूगोलस्य
तुरीयभागो यं लोका लोकाचलः ॥ ३४ ॥ तदुपरिष्ठा च तस्य द्वाशास्वात्मयोनिना खिलजगद्गुरुणा धिनिवे
शिता ये द्विरदपतयः स्रग्भयुष्करचूडो वामनो परजित इति सकललोकस्थितिहेतवः ॥ ३५ ॥ तेषां सवि
भ्रतीनां लोकपालानां विविधवीर्यापहंरणयभगवान् परममहापुरुषो महाविभ्रतिपतिरन्तर्याम्या
त्मनो विष्णुश्च स त्वधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याद्यष्टमहासिद्धयुपलक्षणविष्णुर्वक्त्रेनादिभिः स्वपाषाणप्रव
रैः परिवारितो निजवरायुधोपशोभितैर्निजभुजदंडैः संधारयमाणस्तस्मिन् गिरिवरे समन्तात् सकललो
कस्वस्तये आसे ॥ ३६ ॥

धारयमाणः ॥ आविः कुर्वन् कीदृशं धर्मज्ञानादीन्ष्टमहासिद्धयश्चोपलक्षणयस्यत
तद्दोहं हृत्पलक्षितः सन् महाविभ्रतेः परमेश्वर्यस्य पतित्वात् ॥ एकयेव मूर्त्या समन्तादासेन च तर्कमिरांतस्यैव स
र्वकर्तृशक्यं किंतु स्य बहिः समन्तात् प्रवस्थानेनेत्याशङ्क्याह ॥ तस्यार्थं स्वयमेव व्योचष्टे ॥ आत्मनो योगमायया वि
रचितो या विविधा लोके या त्रे तस्यो गोपिथायरक्षणयेव ॥ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥

भा० पं०
७८

एवं मंदादिगतिभिः नवकोटय इति मेरोरुभयतो मानो सोत्तरस्यां तर्हि स्तारेण्यं च दशलक्षाधिकं कोटि त्रयपरिमिते नैदं परिमंजुलमानमुन्नेयं ॥ एवं पंचदशभिर्घटिकाभिरित्यादिष्वपित्रैराश्रिकगणितेन तत्र मानमुन्नेयं ॥ अत्रापेक्षितो विशेषः ॥ पुराणान्तरादवगतव्यः ॥ तत्रारोहणदिस्थानानि ॥ वायुपुराणे दर्शितानि सर्वग्राहणशीरोपस्थानानि द्विजसत्तमाः ॥ स्थानं जरद्गवमध्यं तथैरावतमुत्तरवैश्वानरो दक्षिणतो निदिष्टमिह तत्त्वत इति ॥ तदेव मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथित्रयेण त्रिधा भिद्यते ॥ त्रिभिस्त्रिभिरश्विन्यादि नक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी ॥ ऐरावती चेत्पुनरमार्गं वीथीत्रयम् ॥ आर्षभीमो वीथी जरद्गवी चेति वैषुवते मध्यं ॥ एवं नवकोटय एकपंचाशत्तद्वारि योजनानां मानोत्तराणि ॥ रिपरिवर्तनस्योपदिशंति ॥ तस्मिन्नैदं पुरी पूर्वस्मात् मेरोर्देवधानी नाम दक्षिणतो यान्यासं यमनीता मपश्चाद्दक्षिणं निम्नोचती ॥ ममार्गं वीथीत्रयं ॥ अजवीथी मृगवीथी वैश्वानरी चेति दक्षिणमार्गं वीथीत्रयं तदप्युक्तं तत्रैव ॥ अश्वनीकृतिका याम्यानागवीथीति शब्दिता ॥ रोहिण्यात्रामृगशिरोराजवीथ्यभिधीयते ॥ पुष्याश्लेषा तथा दित्या वीथी चैरावतीस्तृता ॥ एतास्तु वीथयस्त्रि उत्तरो मार्ग उच्यते ॥ तथा द्वे चापि फाल्गुन्यौ मघा चैवार्षभी मता ॥ हस्तचित्रा तथा स्वाति गोवीथी सा तु शब्दिता ॥ ज्येष्ठा विशाखा नुराधा वीथी जरद्गवी मताः ॥ एतास्तु वीथयस्त्रि मध्यमो मार्ग उच्यते इति ॥ यान्यासं मेरोरु ॥ अदि ॥ मूलाषाढोत्तराषाढा अजवीथ्यभिः शब्दिता ॥ अवलंबधनिष्ठा च मार्गी शतभिषा तथा ॥ ॥ ॥

25

इति मे विंशः ॥ २० ॥ एवमध्यायविंशत्या भूमर्याद निरूपिता ॥ अतः परं द्युमर्यादापालनं त्रिभिरुच्यते ॥ १ ॥ एकविंशे रवेः का
लचक्रैराभ्रमती नृहं स्वर्गत्याराशिसंचारे लोके यात्रा निरूप्यते ॥ एतावान् विस्तरेण कोट्यपचाशत् ॥ उत्सेधेन पंचविंश
तिः ॥ १ ॥ द्विदलयो मध्ये यथैक समानेनापरसमानमुपदिशते वदन् ॥ अन्तरेण तयो मध्ये तदुभयसंधितं ताभ्यामुपयतसं

इति श्री महापुराणे पंचमसर्गो विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ एतावानेव भूवलपस्य सन्निवेशः प्रमाणतः
क्षरणतो व्याख्यातः ॥ एतेन हि द्विवेगं तुलमानं तद्विदुः प्रदिशन्ति ॥ १ ॥ यथा हि द्विदलयो निर्घ्यावादीनां ते अन्तरेण तस्मिन्
तदुभयसंधितं ॥ २ ॥ यन्मध्यगतो भगवांस्तपतां पतिस्तपन आतपेन त्रिनेकी प्रतपत्यवभासयत्यात्मभासा ॥ स ए
ष उदगयनदक्षिणयनवेषु वतसंज्ञाभिर्मध्यशेद्यु समानाभिर्गतिभिरारोहणवरोहणसमानस्थानेषु यथा
सवनमभिपद्यमानो मकरादिषु राशिष्वहोरात्राणि दीर्घद्रुस्वसमानानि विधत्ते ॥ ३ ॥ यदा मेषतुल्यो वर्तते तदा
अहोरात्राणि समानानि भवन्ति ॥ यदा वृषभादिषु पंचसुराशिषु चरति तदा हान्येव वर्धते द्रुसति च मासि मास्ये
कैकाघटिकारत्रिषु ॥ ४ ॥ यदा वृश्चिकादिषु पंचसु वर्तते तदा होरात्राणि विपर्ययाणि भवन्ति ॥ ५ ॥ यावदक्षिण

धितं ताभ्यामुपयतः संलग्नं ॥ २ ॥ उदगयनादिसंज्ञाभि
यनमहानि वर्धते यावदुदगयनं सत्रयः ॥ ६ ॥
मंदक्षिप्रसमगतिर्यथा कालमारोहणदिस्थानेष्वारोहणयभिपद्यमानो मकरादिष्वहोरात्राणि दीर्घद्रुस्वसमाना
नि विधत्ते तत्प्रपंचयति यदेति अत्यंतवैषम्याभावात् समानानीत्युक्तं ॥ सर्वथा साम्यत्वे कस्यैवाहोरात्रस्य यद्यपि वृषभमि
थुनयोरेवाङ्गावृद्धिः कर्कटादिषु कासः तत्रापि रात्रये क्षया अधिकत्वाद्धते इत्युक्तं ॥ एवं रात्रिवृद्धावपि दिनापेक्षायां क्रसं
तीत्युक्तं ॥ एकैकेति स्थूलदृष्ट्या उक्तं ॥ वृद्धिकासयोः प्रतिव्यासं वैषम्यात् ॥ विपर्ययाणी

ति ॥ अहोरात्राणि त्रयोऽधिकारयथः ॥ भूतदृष्टिः ॥
सकालमाह यवदिति ॥ ६ ॥

भा० पं०
७२

तत्रत्यानां मेरुसंस्थानां सचेनेति नक्षत्राभिमुखतया स्वगत्या मेरुं वा मतः कुर्वन्नपि प्रदक्षिणावर्तप्रवाहाख्यं
वायुभ्राम्यमाणं ज्योतिश्चक्रवर्णत्वं न ह दक्षिणतः करोति अतश्चक्रगतिवशादतिदूरतो भूसंलग्नस्येव दर्शनमु
दयः आकाशमारूढमिव दर्शनमध्याह्नः भूमिप्रविष्टस्येव दर्शनमस्तमयः ततोतीवहूरगमने निशीथ इति
समुद्रतीरस्थदृष्ट्या वा अद्रो वा एष प्रातरुदेत्ययः सायं प्रविशति इति श्रुतिव्यवहारो न वै स्मृतः तदुक्तं वैस्मवे ॥
उदयास्तमये चैव सर्वकालं तु सन्मुखे दिशा स्वशेषास्तथा मेत्रेयविदिशा सुचयेर्यत्र दृश्यते भास्वान्मतेषामुदयः

तत्रत्यानां दिवसमध्यगत एव यद्यदित्यस्तपतिसचेन चलनदक्षिणेन करोति च यत्रोदेति तस्य ह स
मानसूत्रनिपातेन म्लोचति ॥ यत्र कनास्य देनाभितपति तस्य हे प समानसूत्रनिपाते प्रस्वापयति त
त्र गतं न पश्यति येस्तमनुपश्येत् ॥ १० ॥ यद्यच रेंद्राः पुण्याः प्रचलेन पंचदशघटिकाभिर्याम्यासपा
दकोटिद्वययोजनानां सार्धं द्वादशलक्षारि साधिकानि चोपयाति ॥ ११ ॥

स्मृतः तिरोभावं च यत्रेति तत्रेवास्तमनं रवेः नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा स्मृतः उदयास्तमनारं हिदुर्
न रवेः शकादीनां पुरेतिष्ठनस्पृशत्येष पुरत्रयं विकीर्णो दो विकर्णस्य स्त्रीकोणान्द्वे पुरे तथेति अत एव तत्रैवोक्तं
सर्वेषां क्षीपदक्षाणां मेरु रुरतः स्थित इति यतो यत्र यः पश्यति सैव तस्य वामतो मेरुस्तिष्ठतीति ॥ ८ ॥ यथोक्तमुद
यास्तमनानि यमं दर्शयति यत्रोदेतीत्यादिनास्य देन स्वेदोद्गमेन प्रस्वापयति निशीथं करोति येस्तमनुपश्येत्

प्रस्वापसमानसूत्रस्थाः ॥ १० ॥ साधिकानि पंचविंशति
सहस्राधिकानि ॥ ११ ॥

७२

वेष्मनरी भाद्रपदेरेवती चेवकीर्तिता ॥ एतास्तुवीथयस्तिस्त्रोदक्षिणो मार्ग उच्यते इति ॥ याम्या भरणी आदित्या ॥ अदि
तिर्देवमाताका पुनर्वसु ॥ मार्गी मृगशीर्षी एवं स्थिते उत्तरायणे ध्रुवेण युगात्सकोटिनिवद्धवायुने यमवस्थिति क्रमे
रागणानां तेषां नक्षत्राणामन्यत्रैव दृश्यमानत्वात् ॥ नच भोगक्रमेण ॥ तथा च रेवत्यश्चिन्नोर वावहितवीथ्या ॥ अत्र

नाम उत्तरतः सोम्या विभावंरी नामता सूक्ष्ममध्याद्रास्तमयनिशीथानीति भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्ता
निसमयविशेषेण मेरोश्चतुर्दिशः ॥ पोशद्वयाकर्षणे रथस्यारोहणं तदाभ्यंतरमंडलप्रवेशो गते मांघ
चेति दिनवृद्धिः रात्रिक्रासश्च ॥ दक्षिणयने च पाशप्रेरणद्वारे हरेण वहिर्मंडलप्रवेशो गतेः शौघं चेत्या
होरात्रयोर्विपर्ययः ॥ वैपुवते तु पाशसाम्यात्समावस्थाने मंडलप्रवेशो गतेः साम्यं चेत्पुनरात्रयोः साम्यमिति त
था च पुराणान्तरं ॥ आह्वयेते यदा तौ तु ध्रुवेण समधिष्ठितौ ॥ तदाभ्यंतरतः सूर्यो भ्रमते मंडलानितु ध्रुवेण मु
च्यमानेन युनारणि युगेन तु ॥ तथैव वाद्यतः सूर्यो भ्रमते मंडलानि चेति ॥ तदेतदुक्तं ॥ यदा मेषतुल्योरित्यादिना
उदयास्तादिकं वक्तुमाह ॥ तस्मिन्मानसोत्तरे मेरोः पूर्वतः ऐंद्रीपुंरी उपदिशंतीत्यनुषंगः ॥ तापुपुंरीषु उदयादी
नुपदिशंति ॥ चतुर्दिशमित्युक्ते ये मेरोर्दक्षिणे देशे तेषां मैंद्रीमारभ्यः पूर्वादयः ॥ ये मेरोः पश्चिमे तेषां याम्यामारभ्य
पूर्वादयः ॥ ये मेरोरुत्तरे तेषां वारुणीमारभ्य पूर्वोदयः ॥ गतिविचारः संवत्सस्य ॥ ७ ॥

अत्रोरेकस्यामेव वीथ्या गणना स्यादिति तेषां नक्षत्राणां तत्र तत्र संबंधः केनचित्प्रकारेणैव स्यात् ॥ अंतरमंडलस्य
स्वल्पभ्रमितात् ॥ परिवर्तस्य वदंशेऽपि सूर्यो दिनदर्शये ॥ मेढिसंनिहृष्टवृषभवत् ॥ गतेश्च मांघं भवतीत्यर्थः ॥ मंडलं चेदं एत

द्वर्षोपार्थं वा गणना नितु उत्तरायणे मध्याह्ने मसकोटिपरिसर्य
स्य दृश्यतात् ॥ वहिर्मंडलस्य वदंशे भ्रमितात् परिवर्तस्य
स्या एव सूर्यो दिनदर्शये ॥ गतेश्च मांघं भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

नीडं उपवेश स्यात् ॥ गायत्र्यादिष्टं दोनामानः अरुणेन योजिताः संतो देवं वहंति ॥ १६ ॥ पुरस्तात् स्थितोऽपि पश्चात् स्थितः
 दक्षः अस्ति ॥ यद्वा यत्सूर्यस्य पुरस्तात् स्थितोऽपि पश्चात् स्थितः पश्चादित्युक्तं ॥ अथ स्थानसंप्राप्तिरूपं दोनं वहते च मतो
 रविं चक्रपद्मनिवधानि चक्रे वाक्षः समाहित इति ॥ १७ ॥ सूक्तं वा कायसुभाषिताय ॥ १८ ॥ एकैकश्चतुर्दशद्वंद्वशः

रथनीडसुषट्त्रिंशल्लक्षयोजनाय तत्तत्तुरीयभागविशालस्तावानरविशययुगे यत्र दया भूदोनामानः
 संप्राप्त्युजिता वहंति देवमादित्यं ॥ १६ ॥ पुरस्तात् स्थितोऽपि पश्चात् स्थितः सौत्ये कर्मणि किलास्ते ॥ १७ ॥
 तथा बालविल्याः सुषयो गुह्यपर्वमात्राः षष्टिः सहस्राणि पुरतः सूर्यसूक्तवाकायनियुक्ताः संसुवंति ॥ १८ ॥
 तथान्ये च सुषयो गंधर्वाः सरसो नागा ग्रामरेया यातुधाना देवा इत्येकैकशो गणाः सप्तचतुर्दशमासि
 मासि भगवन्तं सूर्यमात्मानं पृथङ्ज्ञानानामानः पृथक् कर्मभिर्द्वंद्वशोऽपासते ॥ १९ ॥ तदोत्तरं सा
 र्वभौमकोटियोजनपरिमंडलं भूवल्लयस्य क्षणेन संगव्यूतं हि सहस्रयोजनानि संभुक्ते ॥ २० ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे रवेर्गोत्रवर्णनं एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

सप्तगुणाः संतो मासि मास्युपासत इत्यन्वयः ॥ १६ ॥ गव्यूतिः क्रोशद्वयं ॥ संगव्यूत्युत्तरं यथा भवति तथा
 २० ॥ इति पंचमस्कंधे रवेर्गोत्रवर्णनं एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ द्वाविंशोऽध्यायः सप्तगुणाः संतो मासि मास्युपासत इत्यन्वयः ॥ १६ ॥ गव्यूतिः क्रोशद्वयं ॥ संगव्यूत्युत्तरं यथा भवति तथा
 नृणाम् ॥ २१ ॥

सहवासहैवयद्यपिवस्तुतः सूर्यस्यापिनक्षत्रैः सहैवोदयास्तमयोतथापितत्साहित्यादर्शनात्सोमादीनामेवतत्साहि
त्यमुक्तं १२॥ त्रयीमयइत्युद्युपासनार्थं १३॥ द्वादशमासाञ्चारयस्य ॥ षट् ऋतवोनेमयोयस्य त्रीणि चातुर्मास्यानिने
मयोयस्य कृतइतरभागेयस्य ॥ मानसोत्तराग्नौ लक्षा र्छादुपरिवायुवद्धभूमावितिद्रष्टव्यं ॥ चक्रं वातावदुद्धितमि
तिमतव्यं ॥ अन्यथायुतमात्रोच्छ्रायत्वान्नानसोत्तरस्य मेरोः चतुशशीत्युच्छ्रायत्वात् ॥ अक्षस्य साम्यानुपपत्तेः १४॥

एवंततो वारुणी सौम्या मैत्री च पुनस्तथान्ये च ग्रहाः सोमादयो नक्षत्रैः सह ज्योतिश्चक्रे समभ्युद्यन्ति
सहवानि म्लाना चन्ति ॥ १२ ॥ एवं बुधः शुक्रः चतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनान्यष्टशताधिकानि सौरोरथस्त्रयीमयो
सोचतस्रसुपरिवर्तते पुरीषु ॥ १३ ॥ यस्यैकं चक्रं द्वादशारं ष एन निचिनाभिसंवत्सरात्मकं समामनं
ति ॥ तस्याक्षौमे रुमूर्धनिकृत्तो मानसोत्तरैकतेतरभागे यत्र प्रोत्तरविरथचक्रं तैलयत्र चक्रवद्भूमन्
मानसोत्तरगिरौ परिभ्रमति ॥ १४ ॥ तस्मिन्क्षेपकतमूलो द्वितीयोक्षतुर्व्यमानेन सम्मितस्तैलयत्राक्ष
वद्भुवेकतोपरिभागः ॥ १५ ॥

तस्मिन् चक्रे प्रांते कृतमूलः निवद्ध पूर्व भागः ॥ प्रथमा द्वामेरुमानसोत्तरायतः ॥ सार्धसप्तलक्षाधिकसार्ध
 ऊकोटिप्रमाणः ॥ तस्य तु व्यमानेन सार्धसप्तत्रिंशत्सहस्राधिके को न चत्वारिंशत्सहस्रमानेन ध्रुवे कृतः वा
 युपाशेन निवद्ध उपरि भागो यस्य ॥ १५ ॥ राम राम राम ॥ ॥ ॥ राम राम राम राम राम राम ॥ ॥ ॥ ५५

राशीनामभिमुखं प्रदक्षिणं च। सद्येन चलनदक्षिणेन करोतीति वदताः प्रमुष्य वयं कथमनुमीम
हिरतत्कथं ज्ञास्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः॥ चक्रवशात् स्वगतिद्वयमविरुद्ध इति परिहाराद्यर्थः॥ तत्काल

राजीवा॥ यदेतद्भगवत्त आदित्यस्य मेरुं ध्रुवं चाप्रदक्षिणं प्रदक्षिणेन परिक्रामतो राशीनामभिमुखं च
प्रचलितं भगवतो पवर्णितं ममुष्य वयं कथं मनुमिमीमहि॥ १॥ सहोवाच॥ यथा कुलालचक्रेण भ्रमता
सह भ्रमता तदाश्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरन्येव प्रदेशांतरे क्षुप्य पलभ्यमानत्वात्॥ एवं नक्षत्रा
णि भिरुपलक्षितेन कालचक्रेण ध्रुवं मेरुं च प्रदक्षिणेन परिधावता नाना तदाश्रयाणां सूर्यादीनां
ग्रहाणां गतिरन्येव नक्षत्रांतरे राश्यंतरे चोपलभ्यत्वात्॥ २॥ स एष भगवानादिपुरुष एव साक्षात्प्रा
प्य लोकांस्तस्ये आत्मानं त्रयीमयं कर्म विमुक्तिनिमित्तं कविभिरपि च वेदेन विजिज्ञास्यमाने
द्वादशधा विभज्य षट्सु वसंतादिषु ऋतुषु यथोपयोषं ऋतुगुणान् विदधाति॥ ३॥ तमेतमिह पुरु
षास्त्रय्या विद्याया वरणं प्रमाचारा नुपया उच्चावचैः कर्मभिरभ्यासैर्योगवित्तानैश्च श्रद्धया यजंतो जसा
नियमेन कर्मणं मुद्रेः षाड्गुणस्य निमित्तं भूतमात्मानं विभज्य विजिज्ञास्यमानः वित्तकर्मणश्च यथोपयोषं
यथा कर्मभोगं ऋतुगुणान् नशीतोष्मादीन्॥ ४॥ वरणं प्रमाचारा नुवर्तिनः पुरुषास्त्रय्या आत्मानैः कर्मभिरिद्विदि
रूपं योगवित्तानैश्च ध्यानादिभिः श्रंतव्यं मिरूपं पूजयंतः॥ ५॥

भा० पं०
८२

यदिनवक्रस्यात्रहिपरिवत्सरं॥१५॥१६॥१७॥इतिपंचमेद्वविंशः॥२०॥त्रयोविंशेध्रुवस्थानंज्योतिश्चक्राश्रयंत
तः॥शिशुमारस्वरूपेणहरेश्चस्थितिरुच्यते यत्तत्प्रसिद्धंविस्मोःपदंयत्रध्रुवमुपास्तेतिष्ठतेत्यन्वयःसमका
यदिनवक्रेणभिवर्ततेप्रायेणामुभग्रहोऽघशंसः॥ततउपरिष्टाद्विलक्ष्योर्जनान्तरगतोभगवान्बृहस्प
तिरेकैकस्मिन्नशौपरिवत्सरंप्रचरति यदिनवक्रःस्यात्प्रायेणानुकूलोवास्मिणकुलस्य॥१५॥ततउप
रिष्टाद्योजनलक्षद्वयात्प्रतीयमानःशनैश्चरएकैकस्मिन्नशौत्रिंशत्रिंशन्मासान्विलंबमानःस
र्वानेवानुपयेतितावद्विरनुवत्सरैःप्रायेणहिसर्वेषामशान्तिकरः॥१६॥ततउत्तरस्मादृषयएकादश
लक्षयोजनान्तरउपलभ्यते यएवलोकांनाशमनुभावयंतोविस्मोयत्तत्परमंपदंप्रदक्षिणंप्रक्रमंति
॥१७॥इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेग्रहस्थानंद्वाविंशोऽध्यायः॥२०॥श्रीसुकुवाव॥अथत
स्मात्परतस्त्रयोदशयोजनान्तरतोयत्तद्विस्मोःपरमपदमभिवदति॥यत्रहमहभागवतोध्रुवश्चैत्रा
नपादिरग्निर्निंद्रेणप्रजापतिनाकश्यपेनधर्मेणचसमकालयुग्मिःसर्वकुमानंदक्षिणार्तःक्रिय
माणइदानीमपिकल्पजीविनामाजीव्यउपास्तेतस्यहानुभावउपवर्णितः॥१॥
तमेवयुज्यंतइतिजथातैर्नक्षत्ररूपैः॥तस्यध्रुवस्यानुभावःअग्रे॥१॥एमरामरामरामरामराम

सर्वेषां जीवनिवहानां प्राणः अन्नमयत्वादमृतमयत्वाच्च ॥ अतएव जीवनहेतुत्वाज्जीवश्च ॥ तदेवाह य एष इति ॥ १० ॥ दक्षिणे
 नेवतुतेषां पृथगन्या गतिरस्तीत्यर्थः ॥ कालायने कालवक्त्रे ॥ तशष्ठांशप्रवेणसंधावभिजिन्नक्षत्रं फलविशेषेण पृथक्कल्पितं
 अथ चापूर्यमाणमिहोयमाणमभिः पितृणां महोरगाणि पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां वितन्वानः सर्वजीवश्च एकमेकं न
 क्षत्रं त्रिंशत्तामुद्धृते भुंक्ते ॥ ११ ॥ य एष षोडशकलः पुरुषो भगवान्मृतोः नमयोः मृतमयो देवपितृमनुष्यभूतपशु
 पक्षिसरीसृपवीरुधां प्राणप्यायनशीलत्वात्सर्वमय इति वर्णयन्ति ॥ १० ॥ तत उपरिष्ठा त्रिलक्ष्यो जनतो नक्षत्रा
 णि मेरुदक्षिणे नैव कालायन ईश्वरयोजितानि सहाभिजिताष्टा विंशतिः ॥ ११ ॥ तत उपरिदशानां द्विलक्ष्यो
 जनत उपलभ्यते पुरतः पश्चात्सहैवार्कस्य शेषा माद्य साम्याभिर्गतिभिरर्कवच्चरति लोकां नानित्यदानुकूल
 एव प्रायेण वर्षयन् चारेणानुमीयते सवृष्टिविष्टं भग्नोपशमः ॥ १२ ॥ उशनसा बुधो व्याख्यातः तत उपरि
 ष्ठा द्विलक्ष्यो जनतो बुधः सोमसुत उपलभ्यमानः प्रायेण शुभकृद्य दार्काद्यतिरिच्येत तदातिचरता भ्रष्टा
 यानां वृष्ट्यादिभयमाशंकते ॥ १३ ॥ अत ऊर्ध्वमंगारकोपियोजेन लक्षद्वितय उपलभ्यमानस्त्रिभिः पक्षैरेकैकशो
 तेन सह तथा च श्रुतिभिः अभिजिन्नाम नक्षत्रं उपरिष्ठा द्वाषाढानामधस्ताच्छ्रवणायोरत्यादि ॥ १४ ॥ पुरतः सूर्येण भो
 क्षमाणेन क्षत्रे पश्चादुक्ते तेन सहैव भुज्यमाने चारेण क्रमस्थेन क्षत्राद्यतिक्रमेण विष्टेर्विष्टं भः स्तंभेन यस्मात् तेमुपशम
 यतीति तथा ॥ १२ ॥ बुधो व्याख्यातः पुरतः पश्चात्सहैवाचरतीति किंचिद्विशेषं चाह ॥ तत इत्यादिना ॥ आशंसते सूचयति ॥ १३ ॥

तद्विज्ञेयः पक्षैः ॥ १४ ॥
 अथ शंसीदुःखसूचकः यद्दिनवक्त्रेण भिन्नत

तदेवस्थानविशेषेणविभज्यदर्शयति पुनर्वसुपुष्पावित्यादिना पुनर्वसुरुदगयनस्यांत्यं नक्षत्रं पुष्पादक्षि
णयनस्याद्यं आर्द्राश्लेषेतयोनिर्नक्षत्रं अभिजिदुत्तराषाढे उत्तरदक्षिणयनयोरद्यंतनक्षत्रं श्रवणपूर्
वाषाढे धनिष्ठा मूले चतयोरप्युत्तरपूर्व मघादीनियान्यत्राधांतानि दक्षिणयनानि त्रैष्टुतानि वामपाशादिषु

पुनर्वसुपुष्पे दक्षिणवामयोः श्रोत्रोरागर्द्रा श्लेषे च दक्षिणवामयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढे द
क्षिणवामयोर्नक्षिकयोर्ध्यासंख्यं श्रवणपूर्वाषाढे दक्षिणवामयोर्लोचनयोः धनिष्ठा मूले च द
क्षिणवामयोः कर्णयोर्मघादीन्यष्टनक्षत्राणि दक्षिणयनानि वामपाश्वर्ध्वध्रिषु युंजीत तथैव मृग
शीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपाश्वर्ध्वध्रिषु प्रातिलोमेन प्रयुतशतभिषाज्येष्टे स्कंधयोर्दक्षिण
वामयोन्यं सैत ॥ ६ ॥ उत्तराहनावगस्तिरधराहनीयमः मुखे पुचांगारकः शनैश्चरउपस्थे वृहस्पतिः
ककुदिवक्षस्यादित्यो हृदये नारायणमनसि चंद्रो नाभ्यामुशनास्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयोर
दुर्गले केतवः सर्वांगेषु मसु सर्वे तारागणाः ॥ ७ ॥ तदुद्देवभगवतो विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपमहरहः स
ध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाणः उपतिष्ठेत्तनमोज्योतिर्लोकाय कालाय नायानि मिषापतये महापु
रुषायाभिधीमहीति ॥ ८ ॥

मृगशीर्षादीनि प्रातिलोमेन पूर्वभाद्रपदांतानि यान्युदगयननक्षत्राण्यष्ट
तानि दक्षिणपाश्वर्शतभिषाज्येष्टे उत्तरदक्षिणयनयोः योऽवसिष्ठे ते स्कंधयोः ॥ ६ ॥ यमोनक्षत्ररूपः तथा नारायण
श्विनौ च ककुदिगलेष्टुगो ॥ ७ ॥ ज्योतिषो लोकायाश्च याय कालाय नाय च करुणाय नमोभिधीमहीति मंत्रेणोप

॥ ८ ॥

मेढीस्तंभेव दधान्याक्रमणपशवोवलीवर्द्धः॥२॥ कर्मसारथिः सहायोयेषां॥३॥ ईश्वरधीनत्वात्फलशं
कैवनास्तीतिवक्तुंमतांतरमाह॥ किंचिदिति ज्योतिरनीकं॥ ज्योतिश्चक्रं॥ योगधारणं स्थितिमिति शेषः॥४॥ स्तोम

सहिसर्वेषां ज्योतिर्गणानां ग्रहनक्षत्रादीनामनिमेषेणाव्यक्तरहसाभगवताकालेन भ्रास्यमाणानां
स्थाणुरिवावष्टंभ ईश्वरेण विहितः शाश्वदवभासते॥ यथा मेढीस्तंभ आक्रमणपशवः संयोजितास्त्रि
भिः सवनैर्यथा स्थानं संडलानि चरन्ति॥२॥ एवं भगणग्रहादय एतस्मिन्नेतर्वहिर्योगेन कालचक्रं
आयोजिता ध्रुवमेवावलंब्य वायुनोदीर्यमाण आकल्याणं परिचक्रं सन्ति॥ नभसि यथा मेघाः श्येना
दयो वायुवशाः कर्मसारथयः परिवर्तन्ते॥ एवं ज्योतिर्गणः प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः कर्म
निर्मितगतयो भुवि पतन्ति॥३॥ केचनैतज्ज्योतिरनीकं शिशुमारं स्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधा
रणायामनुवर्णयैति॥४॥ यस्य पुष्पाग्नेः कीकशिरसः कुंडलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितस्तस्य लो
गुले प्रजापतिरग्निरिंद्रो धर्म इति पुष्पमूले धाता चक्रां स प्रसूयस्तस्य दक्षिणा कुंडलीभूतश
रीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणा पार्श्वे तु नक्षत्राण्युपकल्पयन्ति॥ दक्षिणायनानि तु सव्ये यथा शिशुमा
रस्य कुंडलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वे रुनयोरप्यवयवाः समसंख्या भवन्ति॥ दृष्टे त्वजवीथी आकाशगंगा चोदरतः॥५॥
लिः प्रादक्षीभागे उदगयनानि॥ अभिजिदादीनि पुनर्वसूनां निचतुर्दश दक्षिणा पार्श्वे दक्षिणायनानि पुष्यादी

सं६

न्युत राषाणां निचतुर्दश वा मपार्श्वे॥३॥

ततोऽधस्ताद्यक्षरक्षेत्रप्रेतभूतगणानां विहारान्जिरमंत रिक्षं यावद्वायुः प्रवति यावन्मेघा उपलभ्यन्ते ॥ ५ ॥ म० ॥ म० ॥

भा० पं०
८४

तावन्मात्रे योजनायुते ॥ ४ ॥ अंतरीक्षं गृह्णीत तस्यावधिमाह यावद्वायुः प्रवतीति तीव्रो वाति तस्याप्यवधिमाह या
वन्मेघाः ॥ ५ ॥ पृथिव्या उपरि भू लोकावधिमाह यावद्धंसादयः पार्थिवविकाराः ॥ ६ ॥ योजनानां युतांतरे प्रत्येकमुद्धितः
आयामोयः कलहस्यतावद्विस्तारेण ॥ ७ ॥ सामान्येन विवरणिवरणं यति एते द्वित्यादिना ॥ अथ ताल इत्यंतः प्रोक्त

ततोऽधस्तात्सिद्धचारणविद्याधराणां सदनानि तावन्मात्राण्येव ॥ ४ ॥ ततोऽधस्ताच्छतयोजनान्तरे इयं
पृथिवी यावद्धंसाभासश्चेन सुपर्णादयः पतन्निप्रवरा उत्पन्तीति ॥ ५ ॥ उपवर्णिनं भूमेर्यथा संनिवेशावस्था
नं ॥ अवनेरप्यधस्तात्सप्रभुविवराः ॥ एकैकशो योजनान्तरेण यामविस्तारेणोपक्रमे ॥ अतलं वितलं सुत
लं तलातलं महातलं रसातलं पातालमिति ॥ ७ ॥ एतेषु हि विलसन्ते भूस्वर्गादप्यधिककामभोगैश्च यानि
दविभूतिभिः सुसम्पद्भवानोद्यानक्रीडाविहारेषु दैत्यदानवकाद्रव्यानि त्यप्रमुदितानुरक्ता कलत्राप
त्यबंधुसुहृदनुचरा गृहपतय रश्मिरादयः प्रतिहतकामा मायाविनोदानिवसन्ति ॥ ८ ॥ येषु महाराजमये
न मायाविना विनिर्मिताः पुरो नानामणिप्रवरप्रवेकविरचितविचित्रभवनप्राकारगोपुरसभाचैत्यचत
नेन ग्रंथेन एतेषु दैत्यादयो निवसन्तीत्यन्वयः ॥ कथं भूतेषु अधिककामभोगश्चैश्वर्यो नंदश्च विभूतिश्च संपत्तिः
तैः सुसम्पद्भवनादयो येषु कथं भूताः नित्यप्रमुदिता अनुरक्ताः कलत्रादयो येषां न प्रतिहतः कामो येषां मायाविनो
दो येषां ॥ ८ ॥ किंच हे महाराज ये मयेन निर्मिताः पुरश्च कासन्ति इत्यन्वयः ॥ कथं भूताः नानामणिप्रवरस्तेषां प्रवेका

महास्त्विति भवनदिभिः ॥

मंत्रकृतां पूर्वोक्तमंत्रजपतां ॥ १॥ इति पंचमंत्रय विंशति ॥ २३ ॥ एवं त्रिभिर्द्युमर्यादापालनं वर्णितं तथा अधोभुवनमर्यादापालनं त्रिभिरुच्यते ॥ चतुर्विंशोरवेरवाकुत्सर्भा न्वादिस्थितिः क्रमात् ॥ अतस्त्रादिविलसर्गमर्यादाः सप्त वर्णिताः ॥ सूर्यमारभ्य ध्रुवांतं संनिवेश्य निरूप्येदानीं सूर्योदयस्तान्निरूपयति ॥ अधस्तादिति स्वर्गानुरादुः ॥ अतः भूतले मे सिं

प १

ग्रहर्तारामयमाधिदैविकं पापहं मंत्रकृतां त्रिकालं ॥ नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं नश्येत्तत्कालजमाशुपापं ॥ इति श्रीमद्भागवतमहापुराणे पंचमस्कंधे शिशुमारसंस्थानेत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अधस्तात्ते वितुयोजनायुते स्वर्गानुर्तत्तत्रवच्चरतीत्येके यो सावमरत्वं ग्रहत्वं वा लभत भगवदनुकंपया स्वयमसुरा यस्य सः सैदिके यो ह्यतदहः तस्य तात जन्म कर्माणि चोपरिष्ठा हृत्पामः ॥ १ ॥ यददस्तरणे मेडलं प्रतपत स्तरतो योजनायुतमाचक्षते द्वादशसहस्रसोमस्य त्रयोदशसहस्रं राहोः पर्वणितद्यवधानकद्वेरा नुबंधः सूर्यचंद्रमसावभिधावति ॥ २ ॥ तन्निशम्योभयत्रापि भगवतारक्षणाय प्रयुक्तं सुदर्शनं नाम भगवतं दधितमत्वं तज्जेजसादुर्विषहेण मुदुः परिवर्तमानमभ्यवस्थितो मुदुर्त्तद्विजमानश्च कितहृदयश्च रादेव निवर्तते तदुपरागमिति वदंति लोकाः ॥ ३ ॥

हिकायाः पुत्रः ॥ १ ॥ ग्रहसंवत्सराह ॥ यदहः प्रतपत स्तरणे मेडलं ॥ अमृतपानेन मध्यप्रवेशेन तयोर्व्यवधानं करोतीति तथा ॥ अतएवैताभ्यां स्तुतिं त्वादैरमनुवधातीति तथा ॥ २ ॥ भगवतश्चक्रे परिवर्तमानं परिभ्रमत् अभि अभिमुखं मुदुर्त्तमवस्थितः सन्दतिरवमंतरा तदवस्थानमुपरागं वदंति ॥ तत्र च ऋजुवक्रस्थितिभ्यां

सर्वग्रासश्चैव ग्रासी भूतग्रासोऽस्ति दूरं गतः ॥ ३ ॥

कल्याणात्मसंगवत्सलाः ॥ ११ ॥ यस्मिन् भगवतो जसि प्रविष्टे पुंसवना निगर्भाः ॥ आचतुर्थोद्भवे त्वावः पातः पंचमष
ष्टयोरिति ॥ स्वावपातो ज्ञेयो ॥ १२ ॥ सवर्णैरनाः स्वैरिण्यः कामिन्यस्तसवर्णैः ॥ तत्राप्यतिचंचलाः पुंश्चल्याः ॥ विलायनं विला
नहि तेषां कल्याणानां प्रभवति कुतश्च न मृत्युर्विना भगवत्तेजसश्च कापदेशात् ॥ ११ ॥ यस्मिन् प्रविष्टे सुख
धुना प्रायः पुंसवना निभया देवैः स्रवंति पतन्ति च ॥ १२ ॥ अथातस्ते मय पुत्रोः सुरो वल्लो निवसति ॥ येन हवा इ
ह सुखाः स्रवन्ति मीयायाः कश्चनाद्यापि माया विनो धारयन्ति ॥ यस्य च जंभमाणस्य मुखतस्तस्य यः स्त्री
गणा उदपद्यन्त स्वैरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्या इति ॥ यावै विलायनं प्रविष्टं पुरुषं रसेन हाटका खेन सा
धयित्वा स्वविलासावलोकनानुरागास्मितसंलापो पगरुहनादिभिः स्वेरकिल रमयन्ति ॥ यस्मिन्नुप
युक्ते पुरुषे श्वरो हंसि चो ह मिति त्रयुतमहागजवत्समात्मानमभिमन्यमानः कथ्यते मदांध इव ॥ १३ ॥
ततोऽधस्ताद्विस्तले हरो भगवान् हाटके स्वरः स्वर्णोऽर्धभूतगणवृत्तः प्रजापतिर्गोपवृंहण्यभवान्यासह मिथु
नीभूयश्चास्ते यतः प्रवृत्ताः सरित्प्रवरा हाटकीनामभवयोर्वीर्येण यत्र चित्रभानुर्मातरिश्वा नाम स मिथ्यमा
न जीजसा पिबति तन्निष्ठं हाटकारं स्वरं भूषणेनासुरेन्द्रावरोधेषु पुरुषाः सह पुरुषीभिर्धारयन्ति ॥ १४ ॥
यतनं साधयित्वा संभोगसमर्थं कृत्वा ॥ स्वेयेऽस्य धारणं विलासाः तत्पूर्वकोऽवलोकनेनानुरागयुक्तं स्मितं तेन संलाप उ
पगरुहचतदादिभिः यस्मिन् रसे उपयुक्ते सेविते ॥ १३ ॥ भवयोर्भवस्य भवान्याश्च चित्रभानुरग्निः तेन निष्ठं तत्पृक्तं

स्त्रीभिः ॥ १४ ॥
तत्पृक्तं ॥ असुरेन्द्राणामवरोधेषु पुरुषाः सह पुरुषीभिर्धारयन्ति ॥ १४ ॥
८५

तथा विवरे श्वराणां गृहो त्रैमैश्वर्यसमलंकृताः कीदृशैर्गृहो त्रैमैः नागाश्च असुराश्च मिथुनभृताः पारावता दयश्च
तैश्च कीर्णैः कृत्रिमाभूमयो येषु तैः पावांतरत्वेनानासनत्वं मिथुनविशेषणं ॥ ८ ॥ उद्यानानि च त्रितरा ममरलोक
श्रियमतिशयितानि येषु च कम्पनीत्यन्वयः कामिः श्रिभिः केषां कुसुमफलस्तवकाश्च सुभगकिशलयानि च
रायतनादिभिर्नागासुरमिथुनपारावतशुकसारिकाकीर्णैर्मैः भूमिभिर्विवरे श्वराणां गृहो त्रैमैः समलंक
ताश्च कासंति ॥ ९ ॥ उद्यानानि च त्रितरा मनइंद्रियानंदिभिः कुसुमफलस्तवकसुभगकिशलयावनतरुचि
रविरपिनां लतांगालिगितानां श्रीभिः समिथुनविविधविहंगजलाशयानाममलजलाशयपूर्णानां रुषकुलो
ल्लघनस्तुभितजलाशयनीरनीरजकुमुदकुवलयकङ्कारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषु कृतनिकेतना
नामैकविहाराकुलमधुरविविधस्वनादिभिर्द्रियोत्सवैर्मरलोकश्रियमतिशयितानि येषु वसन्तादिव्योषधि
रसरसायनान्नपानस्नानादिभिराधयोव्याधयोवलीपलितजरादयश्च देहवैवर्ण्यदौर्गंध्यस्वेदकर्मग्लानि
नैरवनतारुचिरविरपायेषां तेषां विरपिनां लतानां श्रगेरालिगितानां श्री रितिवयोवस्थाश्च भवंति ॥ १० ॥
भिः तथा समिथुनांचक्रवाकादिमिथुनसहिता ये विविधा विहंगाः तद्युक्तानां च श्रीभिः कीकृशानां ॥ अमलैर्जलैः पूर्णानां
उत्तरपिकैरतिशयितानि रुषकुलोल्लघनेन तुभितयजलाशयानां नीरेण स्मिरयानि नीरजादीनि तेषां वनेषु कृतनिकेतनयैः
तेषां अर्थात्पुष्पिण्येकोऽखंडो विहारः तेनाकुलाश्च ते मधुराश्च विविधस्वनादयः तैर्ये इंद्रियोत्सवाः तैश्च यद्वासमिथुने
त्यादिरुत्तरेणैव संबन्धः ॥ मनइंद्रियादिभिरिति स्वनादीनां विशेषणं तत्र नीरजसामान्येन कमलं लोहितं शतपत्रं तदि

शेषः ॥ अहोरात्रादिभिर्यद्दयंतनोपलक्षितं सूर्यादिभावा
तत्कर्मग्लानिरनुत्साहः ॥ १० ॥

तत्रस्मिन्भगवतां भक्तानां ज्ञानिनां च यथा यथा आत्मज्ञानदेहरो आत्मतमेव समर्पितस्य भूमिदानस्य नतत्फलमिति पृ
 वेणोवसंबंधः ॥ १७ ॥ किंच नेदं भगवद्भुक् फलमपि त्वेकांतभक्तस्य तस्यांतरायमात्रे मित्याह नेति भगवानमुष्य अमुनेवानुगृह्य
 तवान् तत्र हेतुः यदुनेति ॥ आत्मैश्वरस्यानुस्मृतिमुस्मातीति यथा तदुक्तं वासुदेवे मनोयस्य जपहोमार्चनादिषु तस्यांतरायो मे
 त्रैयदेवे दिव्यादिकं फलमिति ॥ १८ ॥ तस्यैकांतभक्तिसंप्रपंचमाह यत्तत्र अतिप्रसिद्धं इति वक्ष्यमाणमुवाच हेत्यन्वयः कथं भ
 तद्भगवत्मात्मवतां सर्वेषां मात्मन्यात्मद आत्मतमेव ॥ १९ ॥ न वै भगवान् नूनं समुष्मानुजग्राह यदुत पुनरात्मा
 नुस्मृतिमोषणं मायामयभोगैश्चर्यं मेवातेनुतेति ॥ १९ ॥ यत्तद्भगवता नधिगतान्योपायेन याच्ना छलेनापहृतस
 शरीरावशेषितलोकत्रयोवरुणपाशैश्च संप्रतिमुक्ते गिरिदय्यां चापविद्ध इति होवाच ॥ २० ॥ नूनं वत्तायं भग
 वानर्थेन निस्मातो यो साविंद्रो यस्य स चिवां मंत्राय वृत एकान्ततो वृहस्पतिस्तमतिहाय स्वयमुपेन्द्रेणा
 त्मानमयाचत आत्मनश्चाशिषो नो एव तद्दास्य ॥ अतिगंभीरवयसः कालस्य मन्त्रं तं परि वृतं किय
 तः ॥ अनधिगतः अन्यउपायो येन तेन भगवता याच्ना छलेनापहृतं स्वशरीरमात्रावशेषितं लोकत्रयं यस्य सम्य
 कप्रतिमुक्ते वद्धः अपविद्धः प्रक्षिपेत्तपि स न ॥ २० ॥ वतेति खेदे भगवान् विद्वान् यो साविंद्रः यस्यैकांतेन वृहस्प
 तिः स चिवः सहायः यतो मंत्रार्थवृतः सोऽपि पुरुषार्थेषु नूनं न निस्सृतः न निपुणः ॥ यत उपेन्द्रेण हारभूतेन तं
 उपेन्द्रं विहायात्मानं मां लोकत्रयमयाचत तं त्रमंत्रप्रवरं वृहस्पतिमतिहायेति वा ॥ तस्मिन्प्रसन्ने स एव वरणीयो
 नलोकत्रयं यतस्तदति तुष्टमित्याह ॥ अतिगंभीरश्च न तं वयो यस्य तस्य कालस्य यन्मन्त्रं तं परि वृतं विपर्य

लोकत्रयमिदम् ॥ २१ ॥
 लोकत्रयमिदं कियत् ॥ २१ ॥

सुतलेवलिरधुनाप्यासेइत्यन्वयः कथंभूतमहेन्द्रस्यप्रियंकर्तुमिष्टताप्रथमंपराक्षिप्रमपहंतलोकत्र
यंयस्यसः पुनर्भगवतोऽनुकंपयैवतत्रप्रवेशितः सन् कीदृशेनयोऽदितेः सकाशात्भूत्वावामनरूपेणलब्धका
यः तेन ॥१५॥ केचित्तस्य सुतलराज्यं भूमिदानफलमन्यते तन्निराकरोति नोएवैतदिति यद्विलनिलयेविवरस्यानेरे

ततोऽधस्तात्सुतले उदारप्रवाः पुण्यस्त्रोको विरोचनात्मजो वलिभगवतामहेन्द्रस्यप्रियंचिकीर्षमाणेनादि
तेर्लब्धकायो भूत्वा वटुवामनरूपेण पराक्षिप्रलोकत्रयो भगवदनुकंपयैव पुनः प्रवेशित इन्द्रादिष्वविध ॥
मानया सुसमृद्ध्या प्रियाभिर्जुष्टः स्वधर्मेणाराधयंस्तस्य भगवंतमा राधनीयमपगतसाध्वसत्रांसेऽधुना ॥
पि ॥१५॥ नोएवैतसाक्षात्कारेभूमिदानस्य यत्तद्भगवत्यशेषजीवतिकायानां जीवभूतात्मनिवासुदेवेतीर्यति
मे सर्वजीवनियंतार्यात्मारामेण त्रउपपन्ने परयाश्रया परमादरसमाहितमनसा संप्रतिपदितस्य साक्षादप
वर्गहारस्य यद्विलनिलयेऽप्यर्थः ॥१६॥ यस्य ह वावत्तु तन प्रसवलनादिषु विवशः सकृन्नामानि गणनूपुरुषः
कर्मबंधनमंजसा विधुनोति यस्यैव प्रतिबाधनं मुमुक्षुवोऽन्यथैवोपलभंते ॥१७॥

त्येव कुत इत्यपेक्षाया मेवंभूतस्य साक्षादपवर्गहेतुत्वादित्याह यतत्प्रसिद्धं दानं तस्यैतदेवाह भगवत्यशेषजीवनि
कायानां जीवभूतश्चासावात्मभूतश्च सर्वजीवनियंता चोसावात्मारामश्चैत्यर्थस्तस्मिन् संप्रतिपादितस्य ॥१६॥ किं
यस्य नामत्तु तादिषु विवशेऽपि सकृदपि गणनं कर्मबंधं विधुनोति कथंभूतं यस्य प्रतिबाधनं त्विह मुमुक्षुवोऽन्यथैवो

पलभंते यन्निरुप्यं यो गसां ह्यदि के शाननुभवती
त्यर्थः न कर्मबंधं त्यजति ॥१७॥

नैकशिरसां अनेकफणानां गणोस्ति एतत्प्रपंचयति कुहकेति महाभोगवंतो महाकायाः पुरुषवाहान्दरेर्वोहान् ॥
विबुधप्रत्यनीकाः देवशत्रवः सकलैष्विलोकेष्वनुभावयस्यन्त्येव ते जसा सुदर्शने प्रतिहतौ वलावलेयो वीर्य
मदो येषां विलेशयाः सर्पा इव इंद्रदूत्या प्रयुक्ता निमंत्ररूपा निवाग्भिः एवं हि वैदिकमाख्यानं पण्डितैरसुरैर्निगू
ततोऽधस्तात् महातले काद्रवेयाणां सर्पाणां नैकशिरसां क्रोधवशेनामगणाः ॥ कुहकतलककालि
कमुखेणादिप्रधाना महाभोगवंतः पतत्रिराजाधिपतैः पुरुषवाहादनवरतमुद्दिग्ममनसः स्वकल
त्रापत्यसुहृकुटुंबसंगेन केचित्प्रमत्ता विहरन्ति ॥ ततोऽधस्ताद्रसातले दैतेया दानवाः पण्यो नाम नि
वातकवचाः कौलेया हिरण्यपुरवासिन इति विबुधप्रत्यनीकाः उत्पत्या महौजसा महासाहसिनो भ
गवतः सकललोकानुभावस्य हरेरेव ते जसा प्रतिहतवलावलेया विलेशया इव वसन्ति ॥ ये वै सरमये
द्रदूत्या वाग्निमंत्रवर्णा भिरिन्द्रादिभ्यति ॥ ततोऽधस्तात्पातालेनागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शंखकु
लिकमहाशंखश्चेत धनंजयधृतराष्ट्रशंखच्छुके वलाश्चतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महासर्पा निव
सन्ति ॥ येषां मुखे पंचसप्तदशशतसहस्रशीर्षाणां फणा सुविरचिता महामणयो रोचिस्मवः पातालविवरति
हांगांश्च नैषां सरमां देवशुनीं इंद्रेण प्रहितां संधिमिच्छन्तः पण्यः प्रादुः ॥ किमिच्छंती सरमेत्यादिसा च संधिमनिच्छंती द्रस्तु
ति पूर्वकं तान् प्रतिपुरुषमाह ॥ हता इंद्रेण पण्यः प्रायध्वं इत्यादि ते च तच्छ्रुत्वा विभ्यतीति ॥ महाभोगिनः महाफणाः महा
नमर्षः क्रोधो येषां ॥ पचादि संख्या निशीर्षा लियेषां ॥ श्रीस्मो मिति वक्तव्ये श्रीशीर्षाणामित्याद्ये ॥ २८ ॥ ॥ ए म रा म रा म रा म

मिरनिकरं स्वरोचिषा विधमंति ॥ २८ ॥

प्रह्लादस्त्वैक एवार्थे निष्ठा त इत्याह यस्यानुदास्यमिति स्वपितरि ३ परते सति स्वपित्रं पदं भगवता दीयमानमपि भगवतः खलु
परमन्यदितिकृताननुजग्राहेत्यर्थः २२ ननु त्वमतिवीरः कुतस्तमेव वदुमन्यसे तत्राह तस्यानुपयं अनुवर्त्तन्ममृजिता श्री
शङ्कः कषायारण्यदयो यस्य परिहीनो भगवदनुग्रहो यस्य सः को वा उपगंतुमिच्छतीति २३ अथ युक्तोक्तिः नन्वेवं भूतश्चैकलिः

ती ३
ज ४

यस्यानुदास्यमेवास्मत्पितामहः किल वद्रेन तु स्वपित्रं यदुक्ता कुतो भयं पदं दीयमानं भगवतः परमिति भगव
तो परते खलु स्वपितरि २२ तस्य महानुभावस्यानुपयममृजितकषायः को वा स्मद्विधः परिहीनभगवदनुग्र
ह उपजिगमिष्यति २३ तस्यानुचरितमुत्तरस्माद्विस्तरिष्यते यस्य भगवान् स्वयमखिलं गुणैर्गुरुनायक
एण द्वारिगदापाणि रवतिष्ठते निजजनानुकंपितहृदयो येनांगुष्ठेन पदादशकंधरो योजनायुतं दिग्वि
जये उच्चाटितः २४ ततोऽधस्तात्तलान्तले मयोनामदानवेंद्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता त्रिपुरारिणा त्रि
लोकी वांचिकीर्षुण्यनिर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादात्स्वयं पदो माया विनामावायो माहादेवेन परि
रक्षितो विगतसुदर्शनभयो महीयते २५

तद्विस्तरेण कथ्यतां तत्राह तस्य वलेरनुचरित
मुपरिष्ठादष्टमे विचविस्तरिष्यते यस्य द्वार्यवतिष्ठते निजजनेष्वनुकंपितं कृतानुकंपेद्वदयं यस्य द्वारपाल
कर्मदर्शयति येन श्रीनारायणेन वले द्वारि विशुद्धदशकंध उच्चाटितः केन पदा तत्राये गुष्ठेनैव २४ यथा
हरिणा स्वभक्तो वलिः सुतले निविह नः सुखमास्ते एव महादेव भक्तोपि मयस्तलो तले सुखमास्त इत्याह तत

इति लक्ष्मणपदस्थानं येन महादीयते २५

भा० पं०
॥ ८८ ॥

चारुणिग्रंगवलयविलसिताम्बुतेविशदाश्रुविपुलाश्रुधवलाश्रुसुभगाश्रुरुचिराश्रुभुजाश्रुवरजस्तंभास्तेषुअगुरु
चंदनकंकुमानांपंकयवानुलेपःतेनावलिंपमानास्तेषामभिमर्शनेनोन्मथितेहृदयेमकरध्वजस्यावेशेनरुचि
रंचललितंचस्मितयासांतातस्यानुरागेणमदनेनचमुदितेचतत्तमदेनविधूरितेप्रचलितेचआर्द्रषट्क
रुणकरुणावलोकयुक्तोनयनेयस्मिन्तेददनारविंदंविलोकयति॥५॥अमर्षोऽसहनंरोषःक्रोधः॥३॥यसंहतस्तयो
यस्यैवहिनागराजाकुमार्यश्चाशिषश्चाशासानाश्चावंगचलयसितविलसितविशदविपुल
धवलसुभगरुचिरभुजरजतस्तंभेष्वगुरुचंदनकंकुमपंकानुलेपेनावलिंपमानास्तदभिम
र्शनेनोन्मथितहृदयमकरध्वजवेशरुचिरललितस्मितास्तदनुरागमदनमुदितमदविधूरिता
रुणावलोकनेनयनवदनारविंदंसत्रीडंकिलविलोकयति॥५॥सएवभगवाननेनोन्मथितगुणार्ण
वआदिदेवउपसंहतामर्षरोषवेगोलोकानांस्तस्यआस्ते॥६॥ध्यायमानःसुरासुरोरगसिद्धगंधर्ववि
द्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविकृतविकललोचनःसुललितमुखरिकामृतेनाप्यायमानः
स्वपार्षदविवुधयूथपतीनोपरिह्लासनरागनवतुलसिकामोदमध्वासवेनमाद्यन्मुधुकरवातम
र्वगोयेन॥६॥उपासनार्थमाह सुरादिभिर्ध्यायमानःचित्यमानः॥अनवरतंमदेनमुदितश्चासौविकृतविकललोच
नश्चसुललितेनमुखरिकामृतेनवचनामृतेनस्वपार्षदान्विवुधयूथपतींश्चाप्यायमानः॥हर्षयन्॥

स्वयनमाला ॥

॥ ८८ ॥

इति पंचमं चतुर्विंशं ॥ २४ ॥ पंचविंशेन तोऽधस्तादाहशेषस्य संस्थितिं संजिहीर्षीरिदं काले यत्र रुद्रसमुद्भवः सात्वतीयाः
 सात्वततंत्रनिष्ठाः चतुर्विंशोपासनेयं संकर्षण इत्याचक्षते ॥ तथा ख्याने हेतुः द्रष्टृदृश्ययोः सम्यक्कर्षणमेकीकरणेन
 तत्कृतः अहमित्यभिमानो लक्षणं चिह्नमधिष्ठातृस्य हंकाराधिष्ठानेन दृष्टं दृश्यसंकर्षणतुल्यं संकर्षण इत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे विसर्गवर्णने चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ त
 समस्तदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रांतरा स्तेयावेकलाभगवत्स्तामसीसमाख्याताऽनंतरितिसात्वती
 या द्रष्टृदृश्ययोः संकर्षणमहमित्यभिमानलक्षणं संकर्षण इत्याचक्षते ॥ यस्येदं क्षितिमंड
 लं भगवतोऽनंतमूर्तेः सहस्रशिरस एकस्मिन्नेव शीर्षे लिङ्गियमाणं सिद्धार्थ इव लक्ष्यते ॥ य
 स्य ह्यवतारकालेनोपसंजिहीर्षतोऽम
 कर्षणेनाम रुद्र एकादशव्यूहस्य दक्षिणं शिखं पूलमुत्तं भयं नुदति पृथक् ॥ ३ ॥ यस्यां क्रिकैल युग
 लारुणविशदनखमण्डिखंडमंडलेष्वहिपतयः सहसा त्वतर्षभैरेकांतभक्तियोगेनावनमंतः स्वव
 दनानि परिस्फुरत्कुंडलप्रभामंडितगंडस्थलान्यतिमनोहराणि प्रमुदितमनसः खलु विलोकयन्ति ॥ ४ ॥
 नंतत्वमाह यस्येदमिति ॥ यच्छब्दानां स एव भगवाननंतरित्युत्तरेणान्वयः ॥ तामसत्वमाह यस्येदं विष्णुमुपसंहर्तुमिच्छ
 तः ॥ अमर्षेण विरचिते रुचिरीकृते कुटिलीकृते भ्रमंत्यो भ्रुवौ तयोर्मध्ये ॥ उत्तं भयं नु नमयन् ॥ ३ ॥ सुभगत्वमाह यस्याधिकम

म
 षं

लघुगलेऽरुणविषदानखमण्डलानां प्रभामंडिता
 दः तस्यामंडलेषु परिस्फुरत्कुंडलानां प्रभामंडिता
 निगंडस्थलानि येषु तानि ॥ ४ ॥

भा० पं०
८२

किंच आस्तां तस्य कृपया वपुर्धोरणं न दूजं न वा तन्नामोदाय्य मेवातिचित्रमित्याह यस्य नाम यदि पतितो महापातक्यपि
अनुकीर्तयेत् तर्हि संशुद्धेदिति किं वक्तव्यं यतोऽसावेव नृणामशेषमंहः सद्यो हंति कथमनुकीर्तयेत् अन्यतः श्रुतं
वा अकस्माद्वा प्राप्नोति वा स न प्रलंभनाद्वा परिहासात् तस्माच्छेषादन्य ११ गिर्यादिसहितं भूगोलं सत्वा विप्राणिनः सह

यन्नाम श्रुतमनुकीर्तयेत् कस्मादाप्तो वा पतितः प्रलंभनाद्वा हंत्यंहः सपदि नृणामशेषमन्यं कंशेषाद्
गवतश्चाश्रयेन्मुमुक्षुः १२ मूर्धन्यप्येतमणुवत्सहस्रमूर्द्धु भूगोलं सगिरिसरित्समुद्रसत्त्वं आनं
त्यादविदितविक्रमस्य भूः कोवीर्याण्यपि गणयेत्सहस्रजिह्वः १३ एवं प्रभावो भगवाननंतो
दुरंतवीर्योरुगुणानुभावः मूले रसायाः स्थित आत्मतंत्रो यो लीलाया रसा स्थितये विभक्तिः १४
एताद्ये वेद नृभिरुपगंतव्या गतयो यथा कर्म विनिर्मिताः यथोपदेशमनुवर्णिताः कामान् कामय
मानेः १५ एतावती हि राजन्पुंसः प्रवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्य विपाकगतय उच्चावचा सदृशाय या
प्रमया च ख्ये किमेकं कथयामीति १६ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे संकषणमाहृत्यं

हस्रजिह्वोपिको गणयेत् १२ दुरंतवीर्यं वलं यस्य उर्वो गुणा अनुभावश्च यस्य स च रसायाः भूमेर्मूले स्थितस्ति
ष्ठिति आत्मतंत्र आत्माधारः १३ उक्तस्य लोकविभागस्योपयोगं वेदन्नुपसंहरति एताद्ये वेद कामान् कामयमानेः
नृभिरुपगंतव्या इत्यन्वयः १४ तस्य प्रपंच एतावत्यः विपाकगतयः फलभूता गतयः याचख्ये वाख्यातवानस्मि १५ ३

पंच विंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

पंचमस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥

८२

नीलेवाससीयस्य॥ हलस्यककुदिष्टेकतःन्यस्तःसुभगश्चसुंदरश्चभुजोयेन॥ उदारालीलायस्यसः॥ नपरिम्लानो
रगःकांतिर्यस्याः॥ तस्यानवतुलसिकायाःआमोदमध्वासवेनसुरभिमधुररसेनमाद्यतामधुकराण्येव्राताःयेषाम
धुरगीतेनश्रीर्यस्याःतांमालाकक्षावरत्रां॥ ७॥ संश्लोकयामासवर्णयामास॥ ८॥ अस्यजगत्तुल्यत्वादितद्वैतवोगु

नीलवासा एककुंडलो हलककुदिकत सुभग सुंदर भुजो भगवान्माहेंद्रो वारणेंद्रवकांचनी कला मुदा
रलीलो विभर्ति॥७॥ स एष एव मनुश्रुतोऽभिधायमानः सुमुत्तूणा मनादिकालकर्मवासनाग्रथि
तमविद्यामयं हृदयग्रंथिं सत्वरजस्तमोमयं तर्हृदयंगत आश्रुतिभिर्निति॥ तस्यानुभावान् भगवान्
स्वायं भुवो नारद सहतुं वुरुणा सभायां ब्रह्मणः संस्तोक यामास॥८॥ उत्पत्तिस्थिति लयहेतवोस्य
कल्याः सत्वाद्याः प्रकृतिगुणाय दीक्षया सन् यद्रूपं ध्रुवमकृतं यदेकमात्मनानाधात्कथं नाधात्क
थमुहवेदतस्मवर्त्त॥९॥ मूर्तिनः पुरुषं पयावभारसत्वं संश्रुद्धं सदसदिदं विभातियत्र॥ यत्नीलां मृग
पतिराददेऽनवद्यामादातुं खनमनां सुदारवीर्यः॥१०॥ एषोऽयं जगत्कृत्स्नः समस्तकार्योऽयं सर्वकार्योऽयं सर्वकार्योऽयं

पञ्चवं अनतं अकृतं अनादितत्रहेतुः यदेकमेव सत् आत्मन् आत्मनि नानाकार्यं प्रपञ्चमधात् तस्य ब्रह्मरूपस्य वर्त्मतत्त्वं
जनकश्च मुहवेदनवेदैत्यर्थः ॥ १ ॥ तद्विकथमसौ मुमुक्षुभिः स्वयन्नेतत्राह मूर्तिमिति यत्रेदं सदसिद्धिनाति स नोऽस्माकं भक्ता
नां वदु रूपया संशुद्धं सत्त्वं मूर्तिवभारं स्वजनानां मनोऽस्यादातुं वशीकृत्य कृतां यस्य लीलां मृगपतिरिति हः आददे अशित्तत्तय
तः उदारगिरिबीर्याण्यस्य तस्मादन्यमुमुक्षुः कमाश्रयेदित्युत्तरेणान्वयः यद्वा रूपयेत्यत्रहेतुः यद्यस्मात्स्वजनानां मनोऽस्या

इति मृगाः कामप्रदा स्नेहापतिमुखः ॥१०॥

कर्तृदोषमनतिक्रम्यदोषमवदमं पापफलं दंडं करोति न उल्लंघितं भगवच्छासनं येन ॥ स तां तरेणष्टाविंशतिमा
यत्र ह वाव भगवान् पितृराजो वैवस्वतः स्वविषयं प्रापितेषु सुपुरुषैर्जंतुषु संपरेतेषु यथा कर्मावद्यं दोषमे
वानुल्लंघितं भगवच्छासनः स गणो दमं धारयति ॥ तत्र द्वेके नरकानेकविंशतिं गणयंति ॥ अथ तां
स्तेराजन्तामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामः ॥ तामिस्त्रोंधतामिस्त्रोरेरवोमह्योरेरवः कुंभीपाकः का
लसूत्रमसिपत्रवनं शूकरमुखमंधकूपः क्रिमिभोजनः संधंशस्तप्रसृमिर्वज्रकंटकः शाल्मली
वेतरणी पूयोदः प्राणरोधो विशसनं लालाभक्षः सारमेयादनं श्रवीचिरयः पानमिति किंच चारक
हृमोरक्षोगणभोजनः शूलप्रोतो दं दशूकोऽवटरो धनः पय्योवहनः ॥ मूचीमुखमित्यष्टाविंशतिन
रका विविधयातनाभूतयः ॥ तत्र यस्तु परवित्रापत्यकलत्राण्यपहरति सहिकालपाशवेद्य
मपुरुषै रतिभयानकैस्तामिस्त्रेनरकेवलान्निपात्यते ॥ अनशान्निपानदंडताउनसंतर्जनादिषा
तनादिभिर्द्योत्यमामीयंतुर्यत्र कश्मलमासादित एकदैवमूर्च्छा मुपयाति तामिस्त्रप्राये ॥ ७ ॥ ॥ ५५

ह ॥ किंचेति पापभेदेन चतत्तन्नरकयातनाभेदं प्रपंचयति ॥ यस्त्वित्यादिना ॥ यात्यमानः पीड्यमानः एकदैव ॥ ७ ॥ २०

बहुं शीततो धस्तान्नरकस्थिति रुच्यते ॥ पापिनो यत्र दह्यन्ते यमदूते र्यथा यथं ॥ १ ॥ पुंसो गतय उच्चावचा विदुः शास्त्रिभो
गवै चित्रमुक्तं तदेतत्कुत इति पृच्छति ॥ महर्षे इति कर्मणः समानत्वेऽपि अद्वावे चित्रात्फलवे चित्रमिति परिहरति वि
गुणत्वादिति सा विद्या अद्वा कर्तुः सुखित्वं ॥ राजस्या सुखित्वं दुःखित्वं च तामस्याः दुःखित्वं मूढत्वं च तत्रापि तासां अद्वा

राजे वाच ॥ महर्षे एतद्वै चित्रं लोकं यमिति ॥ १ ॥ **सुखिरुवाच** ॥ त्रिगुणत्वात्कर्तुः अद्वा कर्मगतयः पृथग्वि
धाः सर्वस्य तारतम्येन भवन्ति ॥ १ ॥ अथेदानीं प्रतिविद्धं लक्षणं स्याधर्मस्य तथैव कर्तुः अद्वा वै सादृश्या
त्कर्त्तुफलं विसदृशं भवति याद्यनाद्यविद्या कृतकामानां तत्परिणामलक्षणः स तयः सहस्रशः प्र
वृत्तास्तासां प्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः ॥ २ ॥ **राजे वाच** ॥ नरकानामभगवन्किं देशविशेषा अथवा व
हिसिं लोका आहोस्विदं नरात् इति ॥ ३ ॥ **सुखिरुवाच** ॥ अंतराल एव त्रिजगत्यास्तुदिशि दक्षिणस्या
मधस्तादूर्ध्वपरिष्ठां जलाद्यस्यामग्निघातादयः पितृगणादि शिखानां गोत्राणां परमेण समाधि
ना सत्या एवाशिष आशासाना निवसन्ति ॥ ४ ॥

नां तारतम्यात् सुखादितारतम्यं सर्वेषामित्यर्थः ॥ १ ॥ प्रतिविद्धं प्र
तिषेधः स एवलक्षणं प्रमाणं यस्य अधर्मकर्तुः अद्वा वै सादृश्यं तमस्तारतम्यात् तत्रापि कारणदर्शयन्नाह
अनाद्यविद्या कृतानां कामानां स तयानरकाः तासां अथेदानीं प्राचुर्येणानुवर्णयिष्याम इत्यन्वयः ॥ २ ॥ किं भूमा
वैवं देशविशेषाः ॥ त्रिलोका ब्रह्मांडादहिवी आवरणेषु मध्ये अंतराले वा भूमिद्यतिरिक्ते ॥ ३ ॥ ४ ॥

स्वधर्महास्वधर्मत्यागी ॥ १४ ॥ स्वनयनं कश्मलं मोहमुपगतो भवति ॥ अदृष्टदोषास्तेनोपरुद्धाः संतो यथा कश्मलमुपगतो
स्तद्वत् ॥ १५ ॥ ईश्वरेणोपकल्पिता मनुष्यरक्तया अनादिलक्षणा वृत्तिर्येषामत्कुरादीनां न विविक्ता विज्ञाता परव्यथा ये
यस्त्विह वै निजवेदपथाद्वा पद्यगतं पाषंडं चोपगतस्तमसि पत्रवनं प्रवेश्य कषया प्रहरंति ॥ तत्र हासादितः
स्ततो धावमानमुभयतो धारेस्ता लुवनासि पत्रे स्थिद्यमानसर्वांगो हा हतो स्मीति परमया वेदनया मूर्छितः
पदेषु देनिपतति स्वधर्महा पाषंडानुगतं फलं भुंक्ते ॥ १६ ॥ यस्त्विह वै राजा राजपुरुषो वा अदंडो दंडं प्रण
यति ब्राह्मणे वा शरीरदंडं स पापीयान्तरकेऽमुत्र शूकरमुखे निपतंति ॥ तत्रातिवले विनिष्पिष्य मा
णा वयं वा यथेवे हेतुखंडावर्तस्वरेण स्वनयनं केचिन्मूर्छितः कश्मलमुपगतो यथेवे हा दृष्टदोषा
उपरुद्धाः ॥ १७ ॥ यस्त्विह वै भूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानां स्वयंपुरुषोपकल्पितवृ
त्तिर्विविक्तपरव्यथो व्यथामाचरति स परब्रह्मकपेतदभिद्रोहेण निपतति तत्र हासो ते जंतुभिः पशुमृ
गपक्षिसरीसृपैर्मशकैकामत्कुरासक्तिकादिभिर्ये केचिन्मोहि दुग्धास्तेः सर्वतो दुह्यमाणस्तमसि वि
हितनिद्रानिद्रातिरलव्यावस्थानः परिक्रामति यथा कुशरीरे जीवः ॥ १८ ॥
विवेकिभिस्तेषां पुरुषेण ब्राह्मणदिभावे न विधिनिषेधपूर्वकमुपकल्पिता वृत्तिर्यस्य ॥ विविक्ता परव्यथा ये न विवे
किना अभिदुग्धा हिंसाः ॥ विहता निद्रा निरुपाणि वृत्तिर्यस्य ॥ न लब्धमवस्थानं येन सः ॥ तमसि परिक्रामति ॥ १९ ॥

पुरुषं पतिवंचयित्वा ॥ ८ ॥ एतत्शरीरमिति रंधनादिममेति सत्वास्वकुटुंबमेव प्रयुष्माति ॥ तेनाशुभेन ॥ ९ ॥ रुरवोभू
त्तेतिकर्माण्येव तथापरिणमं प्राप्येत्यर्थः ॥ अतिकूरस्य भारमुंगाख्यस्य सत्त्वस्यापदेशः संज्ञाः ॥ १० ॥ क्रव्येण निमित्तेन मांसा

एवमेवांधतामिमेयस्तु वंचयित्वा पुरुषं दारदीनुपभुंक्ते यत्र शरीरं निपात्य मानोयातनास्योरुवेदनयानष्ट
मतिर्नष्टमिष्टमभवति ॥ यथावनस्पतिर्वृक्षमानमूलस्तस्मादंधतामिस्वतनुपदिशति ॥ ८ ॥ यस्त्विह वा एत
दहमिति ममेदमिति भूतद्रोहेण केवलं स्वकुटुंबमेवानुदिनं प्रयुष्माति सतदिह विहाय स्वयमेव तदशुभे
नरो रवेमिपति ॥ ९ ॥ योत्विह यथेवा मुना विहिंसिता जंतवः परत्र यमुयातनामुपगतं त एव रुरवोभूत्वा तथात
मेव विहिंसंति ॥ तस्माद्रोरवमित्याहुः रुरुरिति सर्पादतिकूरसत्त्वापदेशः ॥ १० ॥ एवमेव महाशरीरवो यत्र निपतितं
पुरुषं क्रव्यादानामरुरवस्तं क्रव्येण घातयंति ॥ ११ ॥ यः केवलं देहं भरो यस्त्विह वा उग्रपशून् पक्षिणो वा
प्राणत उपरंधयति ॥ तमपकरुणं पुरुषं पुरुषादैरपि विगर्हितं ममुत्र यमानुचराः कुंभीपाकेत
प्रतैल उपरंधयंति ॥ १२ ॥ यस्त्विह पितृविप्रव्रतधुकसकालस्त्रसंज्ञकेन रके अयुतयोजनपरिमं
उलेताममयेत प्रखले उपरंधस्तादग्न्यर्काभ्यामतितप्यमानेऽभिनिवेशितस्तु तपि पासाभ्यां च दह्य
मानां तवहिः शरीरं आस्येते चेष्टेते अवतिष्ठति परिधावति यावंति पशुरोमालिता वद्वर्षसहस्राणि ॥ १३ ॥

र्थमित्यर्थः ॥ ११ ॥ प्राणतः सजीवान् उपरंधयति ॥ अपकरुणः निष्कृपम् ॥ १२ ॥ खले समेदेशे ॥ १३ ॥ मरामरामराम

भा० पं०

६२

वे३

अपाखंडः सकुलीनाः संतः द्वितीयांत पाठे सेतु विशेष रं नदी विशिनष्टि विष्णुत्रेति ॥ २१ ॥ पशुचर्या स्वेच्छाचारं
येति ह वै राजन्या राजपुरुषावा अपाखंडान् धर्मसेतुं निंदंति ते संपरेत्यवै तरण्या निपतंति मि
नमय्यादास्तस्या निरयपरिवाभूतायां नद्यायां यादोगणैरितस्ततो भक्ष्यमाणा आत्मनानविद्युज्यमा
नाश्चासुभिर्हृद्यमानास्त्राधेन कर्मपाकमनुस्मरंत उपरमते ॥ विष्णुत्रयं यशो रित केशनखास्थि
मेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यते ॥ २१ ॥ येति ह वै वृषलीपतयो नष्टशौचाचारनियमास्त्यक्त
लज्जाः पशुचर्या चरंति ॥ ते चापि प्रेत्य पुनरविष्णुत्रयं शेषला लापरा र्णवे निपतंति तदेवाति
विभसितमश्नंति ॥ २२ ॥ येति ह वै मृगार्द्धभपतयो ब्राह्मणादयो मृगया विहरा अतीर्थे च मृगानि
घृतिता नपि संपरेता स्त्रक्ष्य भूतान् यमकिंकरा रुषा इषुभिर्विध्यंति ॥ २३ ॥ येति ह वै दामिका
दंभयज्ञेषु पशून्विशंसंति तानमुष्मिन्लोके शसे नरके पतितान् निरयपतयो पातयित्वा वि
शंसंति ॥ २४ ॥ येति ह वै सवराभायां द्विजो रेतः पाययति काममोहतस्तं पायकृतममुत्रेतकु
ल्यायां पातयित्वा रेतसं पाययंति ॥ २५ ॥ अतीर्थे विहितादन्यत्र विध्यंति इति प्राण निराधो दर्शिता ॥ २६ ॥
निरयपतयो यमपुरुषाः लालाभक्षमाह ॥ यस्त्विहेति रेतः पातं कारयंति ॥ २७ ॥ रा म रा रा म रा म रा म

६२

यत्किंचनभक्ष्यादिकं उपनतं प्राप्नोतदसंविभज्य **॥** न निर्मितः पंचयज्ञायेन **॥** अतएव वायस्यैः संस्तुतः समत्वेन वर्णि
तः **॥** क्रिमिभोजनः **॥** क्रिमीनेव भुञ्जान **॥** यत्रावत्स्यावंतियोजनानितक्रिमिकुंडं तावंतिवर्षीणि **॥** यावद्वा तत्पातकमि

यस्त्विहवात्रसंविभज्याप्नाति यत्किंचनोपनतमनिर्मितपंचयज्ञोवायससंस्तुतः सपरत्रक्रि
मिभोजनेनरकाधमेतिपतितत्रशतसहस्रयोजनेक्रिमिकुंडेक्रिमिभूतः स्वयं क्रिमिभिरेव भक्ष्य
माणः क्रिमिभोजनीयावत्प्रताप्रदुतादौ निवेशमात्मानं पातयते **॥ १७ ॥** यस्त्विहवैस्तेयेन वला
दाहिरणपरत्नादीनिवाप्यस्यवापहरति अन्यस्यवाऽनापदिपुरुषसममुत्रराजन्यमपियमपु
रुषात्रयस्मयैरग्निपिंडैः संदशैस्त्वचिनिष्कुषंति **॥ १८ ॥** यस्त्विहवात्रगम्यायमगम्यं पुरुषं पुरुषयो
षिदभिगच्छति तावमुत्रकशयाताडयंतस्मिन्मयासूर्यालोहमय्यापुरुषमालिङ्गयंति स्त्रियंचपुरुष
रूपयासूर्या **॥ १९ ॥** यस्त्विहवैसर्वाभिगमस्तममुत्रनिर्यवत्तमानंवज्रकंटकशाल्मलीतारोप्यनि
ष्कुषंति **॥ २० ॥**

त्यर्थः अप्रमत्तसंविभक्तं अप्रदुतंचातौ तितथासः **॥** न निर्वेशं अकृतप्रायश्चित्तम् **॥ १७ ॥** निष्कुषंति **॥** छि
दंति **॥ १८ ॥** तिग्मया तप्तयासूर्याप्रतिमया **॥ १९ ॥** सर्वाभिगमः **॥** मश्चादुपगताम् **॥ २० ॥** रामरामरामराम

भा० पं०
२३

पुरुषस्य मेधेन हिंसया भैरवादीन्य जंते याश्च स्त्रियः कामरूपाः रक्षोगणभृत्वा यथेह ते पुरुषाद्याः संतः पूर्वमनृत्यं त इत
येति ह वै पुरुषाः पुरुष मेधेन यजंते याश्च स्त्रियो नृपशून्वा दंतितंश्च ते पशव इह निहता यमसूदने
यातयंतो रक्षोगणाः सोतिका इव स्वधितिना वदाय्या इव कपिवंति नृत्यति गायंति बहुष्यमाणाय ये ह पु
रुषाद्याः ॥३०॥ येति ह वा अनागसो गौमेर एवा वै श्रंभकै रूपस्तानुपविश्रंभयजिजीविषु न शूलस
त्रादिषु पप्रोतान् क्रीडनक तया यातयंति ते पि च प्रेत्य यमयातना सुशूलादिषु प्रोतात्मानः दु
तडां चो निहताः कंकवटादिभिश्चेतस्ततस्ति गमतु डेरा हन्यमाना आत्मशमलं समरंति ॥३१॥ ये
ति ह वै भूतान्युद्देजयंति त राउल्लेख स्वभावा यथा दंदशूकार्ये निपतंति तत्र नंदं दशूकाः पंच
मुखसप्तमुखा उपसृत्य ग्रसंति यथा विलेशयान् ॥३२॥ येति ह वा श्रंधा वटकुशूलगुहादि
षु भूतानि निरुंधंति तानमुत्र ते खेवोपवेश्य सगरेण वक्रिना धमेन निरुंधंति ॥३३॥ येति ह वा
अतिथीन् अभागतान् वा गृहपतिरसकदुपरतमन्युर्दिधक्षुरिव पापेन चक्षुषानिरीक्षते त
स्य चापि निरये पापदृष्टेरक्षिणी वज्रतुंडा गृध्रकंकवटकादयः सह्योरुवलादुत्पाटयंति ॥३४॥
वैश्रंभकैः विश्वा सोपायैरुपश्रंभय विश्वासस्य ॥३५॥ विलेशयान् मूषकान् ॥३६॥ सगरेण सविषेणा ॥३७॥ अतिथ्यो ज्ञा

तैश्वर्यः ॥ अभागताः ज्ञातैश्वर्योः तान् पापेन चक्षीकृतैः ॥३४॥
२३

यमदत्तायेऽनःसरभसं संभ्रमं ॥ २६ ॥ द्रव्यविनिमये क्रिय विक्रयादौ ॥ निरवकाशे निरलंवे ॥ अवीचीशदार्थमा
ह ॥ यत्रेति ॥ विचिस्तरंगः ॥ तद्रहितत्वादवीचिः ॥ २७ ॥ यो विप्रस्तक्लत्रं सुरं चिचति ॥ अन्येपि वा व्रतस्थः स न राजन्यो

ये त्विह वैदस्यवोऽग्निदागरदाग्रामान्मार्थान्वाविलुं पंतिराजानो राजभरावातांश्चापि हि परेत्ययम
दूतावज्रदंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादति ॥ २६ ॥ यस्त्विह वा अनृतं वदति सा द्येद्र
व्यविनिमये दाने वा कथं चित्सवै प्रेत्य नरकेऽवीचिमत्यधः शिरसं निरवकाशो योजनशतोष्ठा
याङ्गिरि मूर्धुः संपात्य ते यत्र जलमिव स्थलमश्मष्टुमवभासते तदवीचिमन्त्रिलशो विशीर्य
माणशरीरेन म्रियमाणः पुनराग्रेपितो नियतति ॥ २७ ॥ यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वै श्वेषो वा सोमपी
थस्तत्कलत्रं वा सुरं व्रतस्था वापि वति प्रमादतस्तेषां निरयनीतानां मुरसि पदाक्रम्यास्येव क्रिनाद्रव
माणं कास्माय संनिषिचंति ॥ २८ ॥ अथ च यस्त्विह वात्मसंभवेन स्वयमधमो जन्मतपो विद्याचारवर्णम्रम
वतो वरीयसो न वदुः संन्येत मृतक एव मृत्वा हारक र्दमे निरयेऽवीकशिरानिपातितो दुरंता यातनाद्यश्रु
ते ॥ २९ ॥

वै श्वेषो वा सोमपीथः कृतसोमपान इत्यन्वयः ॥ ततो योऽसोमस्यानेफलचमसविधानात् सोमपाननिधानाच्च ॥ तथा च श्रु
तिः ॥ अग्नौ धशखा आहृत्य ताः संपिष्य दधं यस्तज्यतस्मै भक्ष्यं प्रयच्छेन्न सोममिति ॥ २५ ॥ स पूर्वमपि मृतक एव सन्
॥ २६ ॥

अद्याभिमतिः धनगर्वितः श्रेष्ठो ह मिति मानीति र्यकुप्रेक्षणं यस्य सर्वतः गुर्वादेरपि धनं चोरयिष्यति विशंकमानः परिशुष्य
माणं हृदयं वदनं च यस्य अनवगतः अप्राप्तः तस्यार्थस्योत्पातनादिभिः समस्तैर्गृह्णाति तथा परितस्तत्र प्रेतान् कुर्वति ॥२५॥

यस्त्विह वा आद्याभिमतिरहंकृतिसिर्यकुप्रेक्षणः सर्वतो भिंकी अर्थनाशचिंतया परिशुष्यमाणं हृद
यवदनो निवृत्तिमनवगतो ग्रहद्वार्यमभिरक्षति स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणं त्रामलं ग
हः प्रचीमुखनरके निपतति यत्र हविर्ग्रहं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषावायका इ सर्वतोऽंगेषु सूत्रैः प
रिव यंति ॥२५॥ एवं विधानरकायमालये संति शतशः सहस्रशस्तेषु सर्वेषु च सर्वे एवाधर्मवर्तिनो ये के
चिदिहोदिता अनुदिताश्चावनिपते पय्या येण विप्रंति तथैव धर्मानुवर्तिन इतरत्र ॥ इह तु पुनर्भव
त उभयो शेषाभ्यां निविशंति निवृत्तिलक्षणमार्ग आदावेव व्याख्यातः एतावानेवाङ्कोशो यश्चतुर्द
शधा पुराणेषु विकल्पित उपगीयते यत्र इगवतो नारायणस्य साक्षात्तमहापुरुषस्य स्थविष्टं रूपमात्म
मायागुणमयमनुवर्तिनः पवति शृणोति श्रावयति स उपगम्य भगवतः परमात्मनो ग्राह्यमपि श्रद्धाभक्तिवि
शुद्धबुद्धिवेद ॥२६॥

माहृतः

तरत्र सर्गदौ इह मर्त्या लोके पुनर्भवे पुनर्जन्म निमित्तं उभयो धर्मार्थधर्मयोः शेषाभ्यां आदावेव द्वितीयस्कंधे वै
श्रानं रंयाति रत्यादिना ॥३॥ पश्येयं उ पनिषदं श्रद्धाभक्तिभ्यां विशुद्धा बुद्धिर्यस्य ॥२६॥

भा० पं०
६४

यथायथावत् श्रुत्वा ॥ ३७ ॥ कथं भूतालाकसंस्था सकलानां जीवनिकायानां धामं प्राप्रय भूतं वपुः ॥ ३८ ॥ इति श्री श्री

श्रुत्वा यथा स्थूल सूक्ष्मे रूपे भगवतो यतिः ॥ स्थूले निर्जितमात्मानं शनैः सूक्ष्मं
धिपानयेत् ॥ ३७ ॥ भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभः समुद्रपाताल दिङ्मरुतभागणलो
कसंस्था ॥ गीतामया तव नृपाद्भुतमीश्वरस्य स्थूलवपुः सकलजीवनिकायधा
म ॥ ३८ ॥ इति श्रीमद्भगवत्सहायपुराणे पारमहंसात्मने हिताय वैपासिकाय पंचमस्कंधे
नरकवर्णनं नाम षड्विंशति तमोऽध्यायः ॥ २६ ॥ सुममस्तु ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ राम

धरस्वामि विरचितं पांचमस्कंधसंघं धिनाभावार्थदीपिकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ पंचमस्कंधसंघं धिपदभावा
र्थदीपकैः ॥ प्रीयतां परमानंदं नृहरिर्विलभाषितैः ॥ श्रीहरये परमात्मने नमः ॥ ॐ ॥